

Broj 2 Godište XIII / 2013. Cijena 30,00 kn

HRVATSKA REVLIJA

ČASOPIS MATICE HRVATSKE

Tema broja
**PRISTUPANJE
REPUBLIKE HRVATSKE
EUROPSKOJ UNIJI**

Radoslav Katičić
HRVATSKI JEZIK I EUROPA

Boris Ljubičić
A SAD EUROPA

Mislav Ježić
IVAN MEŠTROVIĆ KOD RODINA

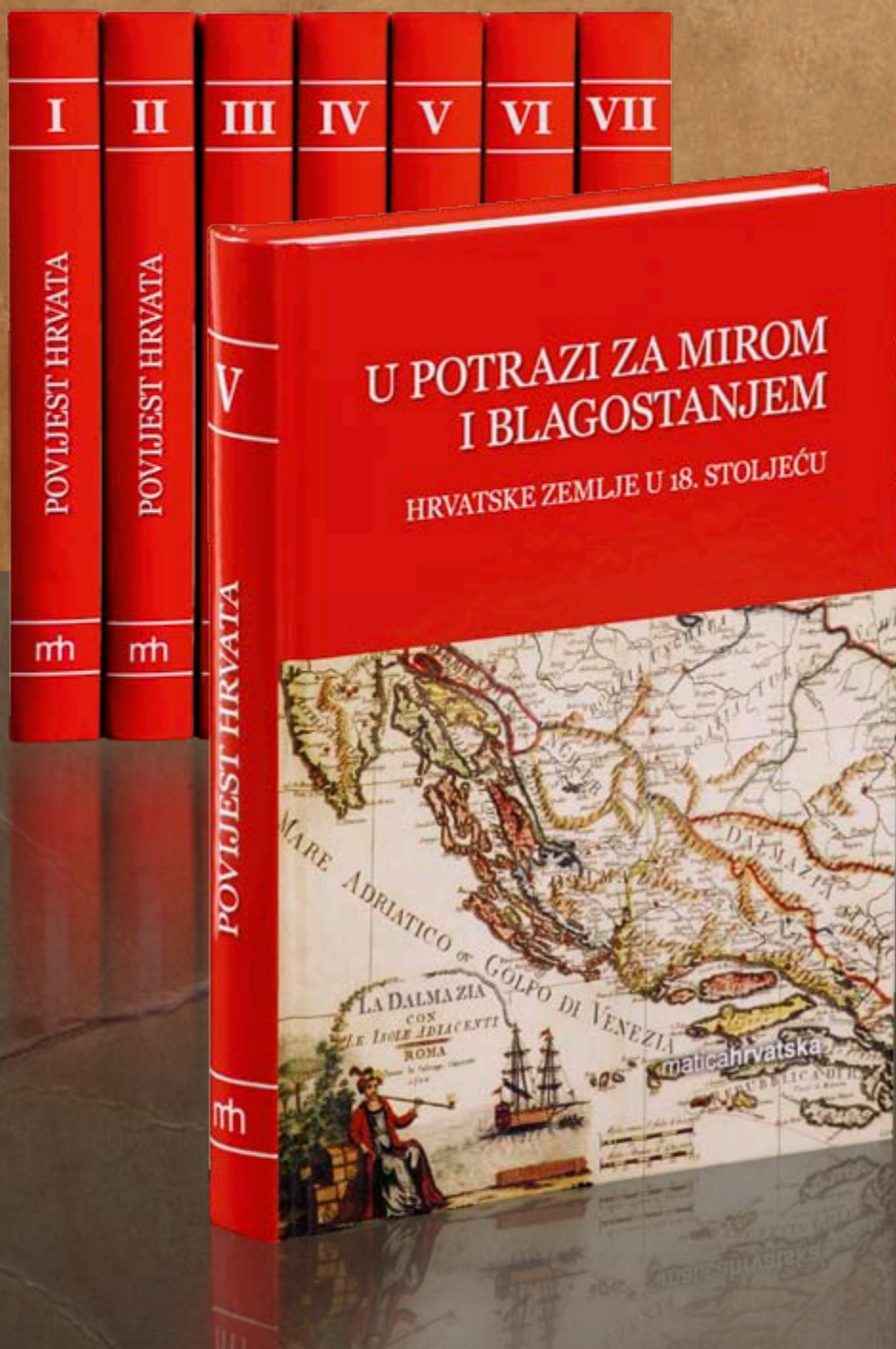
Vlasta Markasović
RIČI, DRÙMOVI, ŠAMCEVI

POVIJEST HRVATA

Sedam svezaka u izdanju Matice hrvatske.
Prva sveobuhvatna povijest Hrvata!

mh

maticahrvatska

U prodaji prvi
dovršeni svezak:

*U potrazi za mirom
i blagostanjem*

*Hrvatske zemlje
u 18. stoljeću*

Povijesni razvitak političkih ustanova, demografska gibanja, razvitak urbanih zajednica, svakodnevlje, uloga Crkve, odnosi Hrvata s Habsburškom Monarhijom, Mletačkom Republikom i Osmanlijskim Carstvom, hrvatska regionalna povijest od Slavonije i Srijema do Dubrovnika i Boke kotorske.

Na kioscima *Tiska i Slobodne Dalmacije*,
u *Tisak media* centrima diljem Hrvatske te
u Knjižari Matice hrvatske u Zagrebu.
Cijena sveska 240 kn.

TISAK

**SLOBODNA
DALMACIJA**

TISAK media

Hrvatska revija 2/2013.
 Časopis Matice hrvatske za književnost, umjetnost
 i kulturu življenja.
 Utemeljen 1928.
 Obnovljen 1951. u Buenos Airesu.
 Od 1991. ponovno u Hrvatskoj.
 Izlazi tromjesečno.

Nakladnik
Matica hrvatska
 Ulica Matice hrvatske 2, Zagreb

Za nakladnika
Igor Zidić

Glavna urednica
Mirjana Polić Bobić

Uredništvo
**Dubravka Oraić Tolić, Cvijeta Pavlović,
 Mirjana Polić Bobić, Josip Užarević**

Naslovnica
Željko Podoreški, foto: Mirko Cvjetko

Likovno-grafički urednik
Željko Podoreški

Suradnici
**Andelko Akrap, Petra Biskup, Maja Bratanić, Franka Miriam
 Brueckler, Lovorka Čoralčić, Tatjana Čunko, Mislav Ježić,
 Radoslav Katičić, Bratislav Lučin, Danijela Lugić Vukas,
 Boris Ljubičić, Sanja Majer-Bobetko, Ivana Mance, Vlasta
 Markasović, Dino Milinović, Mira Muhoberac, Maja Runje,
 Anita Skelin Horvat, Višnja Starešina,
 Ivana Šijaković, Josip Užarević**

Lektura i korektura
Mirjana Mataija

Tajnica uredništva
Dorothea Milas

Priprema za tisak
Služba tehničke pripreme MH

Tisak
Denona d.o.o., Zagreb

http://www.matica.hr/hrvatska_revija
 ISSN 1330-2493

Uredništvo: Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2
 telefon (01) 48 19 195, (01) 48 78 360
 telefaks (01) 48 78 369
 e-mail: hrvatska_revija@matica.hr

Cijena pojedinog broja iznosi 30,00 kn odnosno 4,50 EUR. Godišnja
 pretplata za Hrvatsku, uključujući poštarinu, iznosi 120,00 kn,
 a za inozemstvo 60,00 EUR.

Kunske uplate na žiro račun broj
 2481000-1110106604

kod Kreditne banke Zagreb d.d.

Devizne uplate na IBAN broj HR96223600001101517838
 kod Zagrebačke banke.

Objavlivanje »Hrvatske revije« potpomogli
 su Ministarstvo kulture RH i Gradski ured
 za obrazovanje, kulturu i šport grada Zagreba.

UVODNA RIJEČ

Poštovani čitatelji,
 drugi broj Hrvatske revije za tekuću godinu doživljavamo kao poseban. Naime, kao što već naslovnica najavljuje, on je većim dijelom posvećen ulasku Republike Hrvatske u Europsku uniju. Posrijedi je, dakle, neprijeporno ključan događaj u hrvatskoj povijesti. Pristup Europskoj uniji bio je jedan od postulata politike mlade hrvatske države koja se 1990. godine ponadala mirnom prelasku u demokratski državni ustroj i razdruženju, te brzom pristupanju Europskoj uniji, koja se tad još nazivala Europskom zajednicom. Ta je zajednica tada bila opsegom manja, ovlastima i ustrojem drukčija nego danas, a nisu je tištali ni problemi u kojima se, pridruživanjem sve većeg broja europskih zemalja i zapljusnuta valom svakojakih svjetskih kriza, poslije našla.

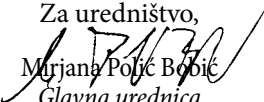
Hrvatska je revija osnovana 1928. godine u monarhističkoj Jugoslaviji, za-
 tim je u izbjeglištvu preživjela Titovu Jugoslaviju, a posljednje dvadeset i dvije
 godine nastavila je posao promicanja hrvatske kulture u matičnoj zemlji, u de-
 mokraskom društvu. Kako govoriti o današnjem ključnom trenutku hrvatske
 povijesti?

Postoje različita, često i polarizirana stajališta glede pristupanja Hrvatske
 toj nadzajednici. Takva se polarizacija često provodi na osnovi oskudnih zna-
 nja ili čak pogrešne informiranosti, kako smo pokazali u prošlom broju Revije,
 ali i razmjerne upućenosti u procese i zakonitosti složene cjeline čijim dijelom
 postajemo. Naš je javni prostor, nažalost, prilično nespeman za razgovor o toj
 prevažnoj temi. Stoga smo zaključili da Hrvatska revija na svojim stranicama
 treba i mora ponuditi razmišljanja o različitim oblicima naše baštine, naše sa-
 dašnjosti i naše budućnosti u svjetlu toga povijesnog trenutka iz pera stručnja-
 ka i poznavatelja tema koje smo izabrali. Teme su doista raznolike: povijesni
 razvoj jezika, problem nedovoljno razvijene suvremene stručne terminologije
 u hrvatskom jeziku danas, dizajnersko promišljanje europskog identiteta, hr-
 vatski pristup Europskoj uniji u svjetlu doktrine postmodernog imperijalizma,
 analiza izbornih sustava i njihove istinske reprezentativnosti i pravednosti te,
 konačno, primjer odnosa Republike Hrvatske prema rezolucijama koje osuđu-
 ju sve totalitarističke režime iz prošlosti, a koje se njezina službena vlast služ-
 beno obvezala poštovati. Izbor tema mogao je biti i drukčiji, toga smo svjesni,
 ali držimo da je i izbor što ga nudimo u ovome trenutku zanimljiv i relevantan.
 Nakon 1. srpnja jamačno ćemo razglabati o još mnogim pitanjima odnosa Hr-
 vatske i Europske unije: i o onima kojih smo sada svjesni, kao i o onima koja
 možda tek naslućujemo.

U ostalim prilogima, posebice u »Povjesnici« i u kronologiji festivala hrvat-
 ske kulture u Francuskoj, koju ovim brojem dovršavamo, bavimo se temama
 kojima nadopunjujemo razgovor o stoljetnom odnosu Hrvatske i Europe, koji
 je, kao što nas podsjeća prilog o sudbini Zrinskih i Frankopana, bio mučan, a
 prilog o izložbi Meštrovićevih djela u Parizu pokazuje kako smo, kad smo mog-
 li, znali s Europom držati korak.

Naposlijetku, htjela bih vas upozoriti na rubriku »Neobjavljena hrvatska
 književnost«. Za ovu prigodu i uz ovu temu broja držali smo da je možda pri-
 mjereno istupiti s primjerom samosvojne poezije Vlaste Markasović na slavons-
 kom starostokavskom govoru šokačkoga tipa. Tek toliko da podsjetimo što sve
 možemo u hrvatskom jeziku i što sve hrvatski jezik može kad ga se prihvate
 znalci! A taj naš jezik bio je i jest naša stalna popudbina, kamo god išli i ne izla-
 zeći iz doma, i koja god nadstruktura natkrilila našu malu zemlju. Nadamo se
 da ovim prilogima pridonosimo da se to ne zaboravi.

Poštovani čitatelji, do sljedećeg broja Hrvatske revije, koja će izići (i) u Eu-
 ropskoj uniji, s poštovanjem,

Za uredništvo,

Mirjana Polić Bobić
 Glavna urednica

Jumbo plakat iz 2000. godine kojim se uvodi euro kao nova svjetska valuta. Kada euro postane jedinstvena valuta na cijelom prostoru kontinenta, nestat će i politička podjela na Istok i Zapad.

Foto: Boris Ljubičić

Kazalo

Tema broja: Pristupanje Republike Hrvatske Europskoj uniji

Radoslav Katičić HRVATSKI JEZIK I EUROPA	4
Boris Ljubičić A SAD EUROPA	10
Anđelko Akrap DEMOGRAFSKI POGLED NA ULAZAK HRVATSKE U EUROPSKU UNIJU	15
Višnja Starešina U ŠKARAMA COOPEROVE DOKTRINE POSTMODERNOG IMPERIJALIZMA.	28
Franka Miriam Brueckler KAKO RASPODIJELITI ZASTUPNIČKA MJESTA U EUROPSKOM PARLAMENTU?	33
Anita Skelin Horvat KAKO GOVORIMO KADA GOVORIMO O EUROPSKOJ UNIJI?	38
Maja Bratanić NAZIVLJE I IDENTITET HRVATSKOGA JEZIKA U EUROPSKOJ UNIJI	42
Maja Runje KRUG ZA TRG	47

Neobjavljena hrvatska književnost

Josip Užarević RIJEČ, ZEMLJA, SMRT	50
Vlasta Markasović RĀČI, DRŪMOVI, ŠAMCEVI	53

Kronika: Evo Hrvatske (Croatie, la voici)

Mislav Ježić IVAN MEŠTROVIĆ KOD RODINA	60
Ivana Šijaković i Petra Biskup PARTNERSTVO FESTIVALA.	66

Obljetnice

Tatjana Čunko KAKO JE KLAVIR »POJEO« KNJIŽEVNIKA I SKLADATELJA, A IZNJEDRIO PROFESORA I KONCERTANTA.	68
Bratislav Lučin MEDITERANSKA PLOVIDBA HRVATSKE KNJIGE	77

Povjesnica

Dino Milinović U POTRAZI ZA POLITIČKIM IDENTITETOM	82
---	----

Hrvati u svijetu nekad i danas

Lovorka Čoralić SCUOLA DEGLI SCHIAVONI.	90
--	----

Recenzije, osvrti i prikazi skupova

Mira Muhoberac JEZIK I SVEMIR U ZRCALNU ODRAZU	98
Sanja Majer-Bobetko PROMENADA GLAZBENIM ZAGREBOM.	101
Danijela Lugarić Vukas RUSKI POSTMODERNIZAM IZ HRVATSKE PERSPEKTIVE.	103
Ivana Mance O MONUMENTALNOM MJERILU	105

Radoslav Katičić

HRVATSKI JEZIK I EUROPA

Čini se, sada već sasvim ozbiljno, da će Hrvatska, naša Hrvatska, službeno: Republika Hrvatska, prvoga srpnja ove 2013. godine doista konačno biti primljena kao punopravna članica u Europsku uniju. Sve zapreke se miču, prigovori službeno odbacuju s najvišega mjesta, a upravo danas, 15. 4. 2013., biraju se hrvatski zastupnici u Europski parlament. Koliko god to teško pada s iskustvom koje smo skupili od 1991., ipak sad treba vjerovati da će rečenoga dana doista ući. Nije ih malo jakih i utjecajnih, kod nas u Hrvatskoj i u svijetu, koji se nikako ne mogu pomiriti s time da suverena hrvatska država uopće postoji, a kamo li da ulazi u Europsku uniju prije Srbije i bez nje, a ne tek skupa s njom i po mogućnosti njoj opet podređena. Što ne ulazi u sklopu Regije, kako se zamagljeno govori. Ali čini se da su se stvari sada ipak posložile tako da ti više ne mogu određivati razvoj događaja u skladu s tom svojom željom i težnjom. Čini se dakle da Hrvatska sada zbilja ulazi.

U životnoj zbilji to ne znači više od toga da ne će više na očigled svemu svijetu isključena i kažnjena stajati u kutu kako je stajala sve tamo od neosporive pobjede u Domovinskom ratu. Ali i to je vrlo važan preokret i povod za iskrenu radost, kako god veselja s onim iskustvom od 1991. dalje ne može biti. Ipak je, uza svu primjerenu suzdržljivost, to povod za slavlje. I to je, kad se znaju okolnosti, pobjeda. To je svakako prijelomni trenutak koji daje povoda da se zamislimo. Zamislimo i nad tim dokle smo došli i gdje stojimo. Svakako, ne ćemo više stajati na kiši pred vratima. A naše političko vodstvo – kažu da je svakomu narodu onakvo kakvo je zaslužio – morat će se iskazati i dokazati. Morat će pokazati da je sposobno iskoristiti i ostvariti one prednosti koje punopravno članstvo u Europskoj uniji doista omogućuje. To treba izboriti sam jer Europska unija, kako imamo prilike promatrati, nikomu ne poklanja ništa. Moramo biti svjesni da se upravo tu valja pokazati.

No ima razloga da se trenutak smatra svečanim, ima ga osobito za promišljanje i razmatranje. U tom sklopu nezaobilazno je i razmišljanje i razmatranje o hrvatskom jeziku. Na pragu Europske unije treba se sabrati i na čas opušteno promisliti o tome.

Najprvo treba reći da ulaskom Republike Hrvatske u punopravno članstvo Europske unije hrvatski jezik ne će postati europski. Ne može postati jer on to već jest, on je to bio od prvoga svojeg trenutka. Jednako kao što hrvat-

ski narod tim ulaskom ne će postati europski. I on to već jest. Jest od onoga davnog dana negdje pri samom kraju 8. stoljeća kada je u Biskupiji kod Knina na položaju koji se danas zove Crkvina, na pokopalištu kneževa na kojem je tada bilo još samo poganskih ukopa, prihvatio krštenje od franačkih vjerovjesnika, po svoj prilici benediktinaca iz susjedne oglajske (akcilejske) patrijaršije, i odrekao se svoje stare vjere. Tada su se Hrvati konstituirali kao kršćanski europski narod zapadnoga latinskog ozračja i od tada su to ostali. Takvi su se uvrstili u karolinški europski poredak koji je tada ustrojjavao i držao na okupu zapadne europske narode.

Narod, dakako, nije mogao biti bez jezika. Domaći jezik na području kršćanske hrvatske vlasti bio je prema oskudnim, ali nedvojbenim povijesnim svjedočanstvima slavenski govor, upravo još praslavenski koji se je tek bio počeo preoblikovati u jedan od oblika južnoslavenskoga, u zametke onoga što danas poznajemo kao čakavsko, štokavsko i kajkavsko narječje. Na prvotnom području hrvatske vlasti taj razvoj je kretao prema čakavštini. A više spomenika još iz 9. stoljeća, osobito natpisi uklesani u kamen, pokazuju nedvojbeno da je jezik na kojem se mlada hrvatska kneževina svečano predstavljala svijetu bio latinski. U hrvatskoj zemlji osnovani su već tada benediktinski samostani i postali žarišta i rasadišta latinske pismenosti i književne kulture. To su počeci hrvatskoga književnog jezika i hrvatske književnosti. Zato se može reći da je njezin materinski jezik latinski. O njega se sasvim izravno odmjerivao kasnije svaki drugi jezik u hrvatskoj književnosti. Na njem se prvo izricalo ono što je trebalo izreći javno i mjerodavno. Taj ishodišni položaj stvari potpuno je i do u korijen europski i kad se govori o hrvatskom jeziku i Europi, valja početi odatle. Hrvati su još od tada narod latinske Europe.

No ta pripadnost latinskom Zapadu, koliko god je bila snažna i do danas je sasvim premoćna, nije kod Hrvata ostala isključiva. Po tome su Hrvati drukčiji od svih ostalih Europljana. Do njih je naime doprla i škola solunskih učitelja svetih Ćirila i Metoda i njezina pismenost: glagoljičko, a kasnije i ćiriličko pismo te prijevodi liturgijskih knjiga. To je bio jezik crkvene službe, liturgijske i upravne, književni jezik zasnovan na slavenskom govoru kakav se je u 9. stoljeću govorio u predjelima oko ušća Vardara u

Dizajn i foto: Boris Ljubičić

Egejsko more i kakav su Solunjani najbolje poznavali. Taj književni jezik bio je dakle makedonski, kako bismo mi danas rekli, i na njem se to jasno raspoznaje. Ali solunski učitelji namijenili su ga svojem učiteljstvu kod svih naroda slavenskoga jezika, a počeli su s njim djelovati u srednjem Podunavlju. Došli su iz Bizantskoga carstva, poslao ih je sam bizantski car na poziv moravskoga kneza. Pokazalo se je nedvojbeno da se doista može s književnim jezikom zasnovanim na slavenskom govoru s ušća Vardara izgrađivati crkvu i pismenost kod svih naroda slavenskoga jezika. Tako u srednjem Podunavlju i u Dalmaciji i kod Hrvata. Daleko teže je bilo školi koja je dolazila iz Bizantskog carstva dobiti puno priznanje Rimske crkve djelujući na području njezine jurisdikcije u srednjem Podunavlju i Dalmaciji. No sveta braća su umjela uspješno prevladati i tu zapreku. Potjecali su iz Soluna koji je crkveno prvotno pripadao Rimu i tek za ikonoborstva, crkvenoga sukoba oko poštivanja svetih slika, potpao pod jurisdikciju patrijarha u Carigradu. A i oni sami pripadali su struji u grčkoj crkvi koja se protivila sukobu s rimskim patrijarhom, papom. Bespogovorno su priznavali njegovu jurisdikciju nad srednjim Podunavljem, nad Panonijom, istočnim Alpama i Dalmacijom i poštivali ju. Sve jasnije se pokazuje da su za svoje učiteljstvo među narodima slavenskoga jezika toga prostora prevodili liturgijske knjige po zapadnom obredu. I kako god su u Rimu bili u pitanjima liturgijskoga jezika osjetljivi i restriktivni, njihovi su prijevođi priznati bez bitne zadržke. Pazilo se samo da u Rimskoj crkvi ne potisnu latinsku liturgiju.

Među Hrvate su učenici svetog Metoda, sirmijskog nadbiskupa i panonskog metropolita, došli, kako se čini, preko Dalmacije, carskih gradova koji su od ikonoborstva u 8. pa

do početka 10. stoljeća crkveno bili podloženi carigradskom patrijarhu. Tomu i kraj svoje čvrsto utemeljene latinske pismenosti niti hrvatska kneževina i poslije kraljevina nije mogla ostati zatvorena. Kad su se u trećem desetljeću 10. stoljeća biskupi dalmatinskih gradova konačno vratili Rimu, uspostavljena je stara salonitanska metropolija sa sjedištem sada u Splitu kao dalmatinsko-hrvatska crkva s jurisdikcijom od Jadrana do Drave i u njoj je sve »vrvjele od Metodijeve nauke«, to jest od ćirilometodske liturgije i pismenosti, kako 925. piše papa Ivan X. splitskomu nadbiskupu Ivanu. Ćirilometodski književni jezik i s njim glagoljsko pismo došli su tako Hrvatima i kod njih ostali sve do novoga vremena. Nigdje se na području naroda slavenskoga jezika, na kojem se proširila baština škole solunskih učitelja, svete braće Ćirila i Metoda, nije glagoljica tako održala i rabila do duboko u novi vijek kao upravo kod Hrvata. Ne bez razloga glagoljica se iz današnje perspektive pokazuje kao hrvatsko pismo. Rani srednjovjekovni razvoj pismenosti slično je započeo od svih naroda samo još u Čeha. No u njih se je ćirilometodska baština izgubila i zaboravila još u srednjovjekovnim stoljećima.

Glagoljica se u Hrvata dugo i vjerno čuvala. Čuvao se i ćirilometodski književni jezik, crkvenoslavenski ili staroslavenski, kako ga obično zovu. I on se dobro čuvao i savjesno se učio, ali se za razliku od drugih kultura slavenskoga jezika baštinica ćirilometodske tradicije rabio samo u liturgiji. U svim drugim porabama već se je rano otvorio narodnom hrvatskom jeziku u njegovim narječjima. Tako je slavenski književni jezik ćirilometodske škole, zasnovan na makedonskom govoru s ušća Vardara, postao drugi, poslije latinskoga, hrvatski književni jezik, prvi i jedini slavenski. Taj jezik je imao svoje povijesno ime, zvao se *slovenski*, a

u hrvatskome književnom jeziku jako je prevagnuo ikavski glasovni lik: jezik *slovinški*. I Dubrovčani, sami po dijalektu izraziti ijekavci, to ime u svojem pisanju rabe u tom liku. U tom ćemo ga liku i mi ovdje rabiti kao naziv za hrvatski književni jezik potekao iz škole solunske braće. Hrvati su dakle od ranoga srednjeg vijeka imali dva književna jezika: *latinski* i *slovinški*. Ta je dvojezičnost bila na najvišoj mogućoj razini. Na oba se jezika u crkvama prinosila euharistijska žrtva, pretvarali se kruh i vino u tijelo i krv Isusovu, pisali obvezujući pravni akti. Ta je kulturna dvojezičnost potrajala sve do početka devetnaestoga stoljeća. Drugoga takvog jezika među europskim narodima nema.

I taj drugi književni jezik Hrvata, jezik *slovinški*, ima izrazitu europsku dimenziju. I njime se povezuju široki europski prostori, »od našega mora do mora ledena«, kako su pjevali naši barokni pjesnici. Europska pripadnost hrvatskoga jezika time je višeslojnija i nikako nije jednostrana, kako je nekima lakše prihvaćati gledajući samo na jednu od te dvije europske povezanosti. Ne štuju se bez razloga sveta braća Ćiril i Metod u katoličkoj crkvi kao zaštitnici Europe.

U raznim narodima koji su njegovali književnu tradiciju i književni jezik solunskih učitelja njihov se književni jezik uz slovjensko ime počeo nazivati i imenom dotičnoga naroda. Tako se zvao i bugarski, i srpski, i ruski. A u Hrvata *slovinški* se počeo zvati i *hrvatski*. Upravo ta zamjenjivost imena *slovinški* s imenom *hrvatski* povijesni je naziv hrvatskoga književnog jezika. Ime jezika *slovinški* ne upućuje dakle na neko nadređeno i neodređeno jedinstvo u kojem se gubi hrvatska kulturna i narodnosna individualnost, kako se to rado shvaća, nego tek upućuje na ćirilometodsko podrijetlo slavenskoga književnog jezika u Hrvata.

Taj se jezik vrlo rano, još na prijelazu iz 11. u 12. stoljeće, osim u najsvečanijoj i najsvetijoj liturgijskoj porabi, posve otvorio hrvatskom narodnom govoru, već prema prostoru i vremenu na sva tri njegova narječja. U 14. stoljeću ostali su još samo simbolički tragovi prvotnoga slovinškog jezika, ali je i današnji standardni hrvatski jezik, za koji se vjeruje da je sasvim narodan, prepoznatljivo označen pečatom svojega podrijetla. Tako je u njem glasovni lik važnih kršćanskih imena srednjovjekovni grčki: *Isus, Josip, Jakov*, a ne latinski *Jesus, Jozef, Jakob*, što se susreće samo u nekim govorima. Iz narodnog je izgovora to što *Josip* nije *Josif*, kako je u grčkom. Ti grčki glasovni likovi jesu od slovinškoga jezika u kojem se još u 14. stoljeću ime judejskoga grada u kojem se rodio Isus Krist, obećani Mesija, Pomazanik Gospodnji, susreće u grčkom glasovnom liku *Vitliom*. Daleko je više elemenata prvotnoga slovinškoga jezika očuvano u rječniku. Iz crkvenoga slovinškog potječu tako svima poznate riječi *sabor* i *savjest*, što odaje njihov glasovni lik naprama *zbor* i *svijest*, koje po svojem glasovnom liku pripadaju hrvatskomu narodnom govoru. Mnogo je znakova da hrvatski književni jezik i u svojem današnjem obliku zapravo nije drugo nego prema predlošku narodnoga hrvatskog govora, štokavskog ijekavskoga, stiliziran i preoblikovan ćirilometodski slovinški jezik.

Taj ćirilometodski slovinški jezik koji su ono na početku Hrvati prihvatili kao svoj književni jezik, drugi nakon latinskoga, bio je kao južnoslavenski vrlo blizak spontanim govorima Hrvata. U ono davno doba, kad su se slavenski

jezici tek bili počeli razvijati svaki na svoju stranu i počeli se udaljavati od zajedničkoga praslavenskog ishodišta, razlike su bile vrlo male. Kako god slovinški crkveni i književni jezik prepoznatljivo nije bio spontan hrvatski govor, Hrvatima ga u ono vrijeme nije bilo nimalo teško razumjeti. Time se jako razlikovao od njihova prvoga književnoga jezika, latinskog. Taj su Hrvati morali s naporom učiti. No tko ga je dobro naučio bio je doista školovan i izobražen. A slovinški su lako i sasvim naravno prihvaćali kao svoj. Oni čak dugo nisu smatrali, kao mi danas, da je ćirilometodski slovinški drugi jezik nego njihovi govori na sva tri narječja. Ćirilometodski slovinški kakav su čuli u crkvi činio im se samo da je svečan i sasvim naravno prihvaćali kao svoj. Oni ophođenja u svakodnevicu. Tako je i mogao narodni govor svih triju hrvatskih narječja osmotački prodirati u slovinški, te je taj, kakav je bio u Hrvata, već u 14. stoljeću i nadalje sasvim poprimio njihova obilježja, pa smo se naviknuli od tada govoriti o narodnom jeziku kao o književnom. Time se zamaglio istinski povijesni tijek. Istina je, nasuprot tomu, da u Hrvata nikada nikoji dijalekt nikojega narječja nije uzdignut u položaj književnoga jezika i dobio njegovu funkciju, nego je književni jezik ćirilometodski slovinški, književni jezik hrvatskih glagoljaša, stiliziran prema osobinama dijalekata svih triju hrvatskih narječja.

O tome kako je postao književni jezik, *slovinški*, ili kako se još mogao zvati *hrvatski*, imamo vrlo jasno i sasvim nedvojbeno autentično svjedočanstvo. To je *Bašćanska ploča*, dio oltarne pregrade u crkvi svete Lucije u Jurandvoru pred Baškom na otoku Krku, crkvi nekada benediktinskoj samostanskoj, a danas grobljanskoj. A u sam osvit 12. stoljeća u ploču njezine oltarne pregrade glagoljicom je uklesan zapis o tome kako je hrvatski kralj Zvonimir darovao zemlju tamošnjim benediktincima i kako je sazidana samostanska crkva. A jezik tih zapisa toliko je blizak vrlo starinskom narodnom čakavskom da se ozbiljno pomišljalo da natpis na toj ploči, kako god su slova njegove glagoljice od prvotnih okruglih tek postala hrvatska uglata, ipak nije pisan ćirilometodskim crkvenoslavenskim jezikom. Potanko je istraživanje onda pokazalo da je tekst *Bašćanske ploče* nastao iz visoko odnjegovane i vrhunski zahtjevne ćirilometodske kulture pismenosti i po tome potpuno pripada književnoj školi solunske braće. To je dakle nedvojbeno ćirilometodski jezik, *slovinški*, kako se zvao kad mu se je ime izgovaralo na hrvatsku. To je dakle slovinški jezik, ali takav kojemu su vrata širom otvorena hrvatskomu narodnom govoru. Po tome je *Bašćanska ploča* autentičan spomenik samoga početka slavenskoga hrvatskog književnog jezika, jezika dakle kojim su sročeni i ovi redci.

Tu treba na čas stati i duboko udahnuti. Možda i još jednom preletjeti pročitano. Jer to što je tu rečeno posve je drukčije, čak suprotno od onoga što smo slušali, učili i naučili se govoriti. U prvi mah kao da oduzima čvrsto tlo pod nogama na kojem smo se navikli stajati. Odmiče se odlučno od temeljnoga jezikoslovnog načela, upravo članka vjere: koliko dijalekatskih osnovica, toliko književnih jezika. Po tome se onda govorilo o crkvenoslavenskom književnom jeziku, o čakavskom, štokavskom, kajkavskom književnom jeziku, o jedinstvenom ilirskom književnom jeziku. Pokazivala se je tako slika kao slabo sređen mozaik. A zapravo imamo samo crkvenoslavenski književni jezik

Dizajn i foto: Boris Ljubičić

iz škole solunske braće, njegovu hrvatsku redakciju kakva se izgradila u hrvatskoj sredini, njezino rano i lako otvaranje hrvatskomu narodnom govoru i razne dijalekatske stilizacije, čakavske, štokavske, kajkavske koje se sve do neke mjere uzajamno prožimlju jer nastaju i služe u trodijalekatom hrvatskom kulturnom prostoru. Stoga nema strogih pregrada među tim dijalekatskim stilizacijama, one tek kao cjelina doista predstavljaju hrvatski književni jezik. To pak znači da hrvatski književni jezik nema dijalekatsku osnovicu. Odnosno, ako baš hoćemo, osnovica mu je onaj makedonski govor s ušća Vardara. To se može reći, ako to ima smisla govoriti. Inače hrvatski književni jezik, zvan slovinški ili hrvatski, ima svoje temeljno slavensko ustrojstvo od književnoga jezika solunskih učitelja, a razne dijalekatske stilizacije od hrvatskih narodnih govora. Kao hrvatskomu standardnom jeziku dijalekatska mu je stilizacija strogo novoštokavska i jekavska, tako je na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće ostvarena njegova standardizacija.

Vrijedno je tu stati i zamisliti se nad tim što je tu rečeno jer se brzo pokaže da se tako, i jedino tako, može razumjeti što hrvatski jezik doista jest, jedino tako se može smjestiti na njegovo vlastito mjesto među jezicima. Tu se onda pokazuje presudno važna uloga glagoljaša u njegovu nastanku i izgradnji. Hrvatski nam je književni jezik na kraju krajeva od glagoljaša. Oni su odigrali bitnu ulogu pri njegovu utemeljivanju i prvom izgrađivanju. I to ne samo tamo gdje se misa govorila slovinški, nego i na područjima gdje je liturgijski jezik bio latinski. Svakako, književni je jezik Hrvata od svojega utemeljenja i kao latinski i kao slovinški ili hrvatski bio europski jezik.

To je u punoj mjeri i ostao. Hrvatski književni jezik, slovinški, u razvijenom srednjem vijeku postao je izraz bogate pobožne pučke književnosti gotičkoga razdoblja. U gotici ulaze u književnost i drugi narodni jezici latinske Europe. Hrvatski, dolazeći iz krila glagoljaške tradicije stao im je tako uz bok. Kao i oni, tek odmah već s talijanskim i skupa s talijanskim ponio je pravu renesansnu književnost, pjesničku i proznu. Poslužio je i za propovijed Lutherove protestantske nauke, čvrsto oslonjen na tradiciju glagoljaša i sasvim otvoren narodnomu govoru. Zvali su ga jezik hrvatski ili slovenski, pod utjecajem ekavske čakavštine sjevernog Jadrana. To je isto kao slovinški u južnijim predjelima. Nema veze s jezikom koji mi danas zovemo slovenski. Taj je imao svoju bogatu protestantsku književnost, koja za razliku od hrvatske nije pisana niti glagoljicom niti ćirilicom.

U novo je razdoblje stupio hrvatski jezik na valu crkvenoga pokreta katoličke obnove koji se u sredinama gdje je protestantizam bio uhvatio dubljava korijenima umjesno zove protureformacijom. Hrvatski protestantizam, kako god nije bio niti beznačajan niti neznatan, nego predstavlja impozantnu sastavnicu u cjelini hrvatske duhovne, kulturne i književne povijesti, ostao je emigrantska pojava. Na hrvatskoj zemlji nije uhvatio dubljava korijenima. No u hrvatskim zemljama, duboko protresenim osmanlijskim najezdama i osvajanjima, jako je bila potrebna temeljita obnova katoličke crkve i katoličkoga života. Tako je kad se o hrvatskoj kulturi i hrvatskom jeziku radi duhovno strujanje koje je potaknuto i određeno zaključcima tridentinskoga sabora (1545–1563) primjerenije zvati katolička obnova nego protureformacija. Stilski je izraz te epohe barok. Na valovima

toga strujanja zametnula se je i standardizacija hrvatskoga književnog jezika s jasnim usmjerenjem prema njegovoj štokavskoj stilizaciji. Hrvatska jezična standardizacija počela je u razdoblju baroka i zbog specifičnih hrvatskih povijesnih prilika dugo je trajala, nije napredovala pravocrtno, nego je tu bilo nesigurnosti i kolebanja. Nije bilo društvene snage dosta jake da ju odlučno povede i provodi. Katolička obnova nije imala te snage.

Razvoj se je nastavio u razdoblju prosvjetiteljstva, koje je svojim stilskim formacijama klasicizma i osobito predromantizma, oslanjajući se jako na novoštokavsku usmenu književnost nastavilo tu izgradnju. Već u baroknoj vjerskoj pouci i pobožnom pučkom štivu hrvatski književni jezik, koji se bio zaputio prema standardizaciji, dopire do širih narodnih slojeva na cijelom hrvatskom narodnom području, a to se jako pojačalo u prosvjetiteljstvu, kad se je pouka naroda proširila i na svjetovne sadržaje. Trodijalektalnost književnojezične stilizacije u prosvjetiteljsko se doba svodi na dvodijalektalnost, kajkavsku stilizaciju na sjeverozapadu oko Zagreba, Varaždina i Karlovca, i štokavsku na svem ostalom hrvatskom prostoru od Jadrana do Dunava. Čakavska stilizacija je od polovice 18. stoljeća spontano uzmaknula pred štokavskom, glagoljica i ćirilica pred latinskim pismom.

Iz prosvjetiteljskog je predromantizma potekao u prvoj polovici 19. stoljeća narodni preporod i svojom je bujnom snagom uspio provesti reformu i ujednačenje hrvatske latiničke grafije i jedinstven hrvatski književni jezik za sve pokrajine stiliziran novoštokavski, koji je uključivao svu hrvatsku trodijalektalnost i svu povijesnu dubinu književne izražajnosti. Istovremeno se je zgusnutim naporom izgrađivao civilizacijski rječnik i frazeologija kojima je postalo moguće hrvatskim jezikom govoriti i pisati o svemu što je bilo na dnevnom redu europske civilizacije onoga vremena. Samo tako je hrvatski jezik mogao postati standardni.

Ali ni preporodni zamah nije imao snage da tu uspješnu standardizaciju dovede do kraja. Njezina se je moćna struja razlila po rukavcima filoloških škola. I kako je to dugo trajalo, promijenile su se okolnosti. Pojavio se je pod okriljem Jerneja Kopitara i od njega predstavljen europskoj intelektualnoj eliti Vuk Stefanović Karadžić i njegov sasvim novi srpski standardni jezik. Zasnovan isključivo na jeziku novoštokavske srpske, a i šire, usmene književnosti, taj književni jezik bio je sasvim u buhvatuu hrvatske jezične standardizacije. Ona je bila pred samim završetkom. Pojavila se težnja, pojavila se je i škola koja je težila za tim da se ta standardizacija konačno dovrši strogo prema modelu Karadžićeva jezika. Time se u samo jednom povijesnom trenu postizalo što je do tada bilo vrlo teško dostižno: isti standardni jezik za Hrvate i Srbe. Da Srbi prihvate književni jezik hrvatskoga preporoda, nije bilo izgledno. Sad se učinilo da je na dohvat ruke, da Hrvati prihvate književni jezik Vuka Karadžića kao svoj standardni. Trebalo je samo objaviti da se time dovršuje ono što su bili započeli preporoditelji. Hrvatski su vukovci radili upravo to. Izbacena je tako parola da su Hrvatima standardni jezik dali Vuk Karadžić i Ljudevit Gaj, upravo da je Gaj doveo Hrvate u Vukovo kolo. A istina je da je Gaj smatrao kako je Karadžić jezično »doveo braću Srbe u ilirsko kolo«. O tome se lako može osvjedočiti svatko tko pazi na vrela i dokumentaciju.

Hrvatski su vukovci imali jako zaleđe u glavnim onodobnim centrima moći na našim prostorima: u Beču i u Budimpešti. Tamo se težilo ekspanziji prema jugoistoku, na Balkan, prema Solunu i Dardanelama, na prostor na kojem se je tada urušavalo Osmanlijsko carstvo. Tomu je pogodovalo stvaranje ujednačenoga jezičnog areala na kojem se je moglo spretno i okretno djelovati, za djelovanje na kojem se je jednim školovanjem moglo pripremati i osposobljavati agente, činovnike upravljače, vojnike i poslovne ljude. Budimpešta se u tome posve priključila Beču, a Beč Berlinu, koji je počeo ozbiljno raditi na izgradnji željeznice do Bagdada. To je onaj glasoviti *Drang nach Osten* – stremljenje prema Istoku, koji se opet i opet spominje. Od toga je bilo ugroženo čak britansko vladanje u Indiji. Snaga i utjecaj mađarske politike u dvojnoj monarhiji Austro-Ugarskoj rastao je. Za hrvatskoga bana postavljen je nuštarski vlastelin grof Khuen-Héderváry sa zadatkom da razbije hrvatsku državnost i autonomiju utemeljenu na ugarsko-hrvatskoj nagodbi koju je 1868. Austrija uspjela nametnuti Mađarskoj da se poslije sklapanja austro-ugarske nagodbe ne bi previše osilila. Suočen s jednodušnim oporborom svih hrvatskih političkih snaga, od sljedbenika Starčevićih do sljedbenika Strossmayerovih, ban je našao oslonac u dijelu političara iz redova Srba u Hrvatskoj. U toj je situaciji razumljivo da je još odlučnije podupro školu hrvatskih vukovaca i čvrsto kontrolirajući prosvjetu proveo jezičnu standardizaciju isključivo prema Karadžićevu modelu uz potpuno isključenje trodijalektalnosti hrvatskoga književnog jezika i njegove stilistike, povijesne književne izražajnosti. Socijalizacija pučanstva u Hrvatskoj s takvim jezikom u javnoj porabi bila je uvelike po mjeri Srbima u Hrvatskoj, a nije to baš bila Hrvatima, nego im je ostavila u nasljeđe probleme s hrvatskim standardnim jezikom. Ti se problemi rješavaju polako. Nađen je dobar put za to rješavanje, ali se oni još i danas osjećaju.

Ipak, standardizacija je bila uspješna. Od Čakovca do Dubrovnika i od Pule do Osijeka danas se ljudi kad govore ili pišu standardnim hrvatskim jezikom razumiju do u tančine bez kakva trenja. Banu Héderváryju stajali su za provođenje njegove jezične politike na raspolaganju najbolji jezikoslovci među Hrvatima onoga vremena, po političkom stavu mađaroni, podupiratelji budimpeštanske politike. Njima jednakovrijednih jezikoslovaca hrvatske orijentacije u ono doba nije bilo. A hrvatski vukovci bili su izvrsno školovani u pozitivističkoj lingvistici škole koja je tada nadmoćno prevladavala u Europi i odatle zračila po svem svijetu. Oni su takvu izvrsnu lingvistiku uveli u Hrvatsku i time udarili temelje izobrazbi generacija hrvatskih jezikoslovaca. Hrvatski jezik tako je prožet i pozitivizmom i na velika je vrata ušao u europsku modernu. Postao je standardni jezik među standardnim jezicima na koji se je moglo sve iz njih prevoditi, na kojem se je moglo pisati i govoriti o svemu što je zaokupljalo europsku civilizacijsku elitu. To je on i danas.

Ovime što je do sada tu izneseno bit će da je dovoljno potkrijepljena tvrdnja kako hrvatski jezik ulaskom Republike Hrvatske u Europsku uniju ne će postati europski jezik jer to već jest. Ne će postati jer on to već jest, jest od svojih prvih početaka. Kulturna povijest hrvatskoga jezika, koja je ovdje upravo letimično skicirana, pokazuje da je on

prošao kroz sve epohe europske kulture i da mu je svaka od njih udarila svoj pečat. Sasvim vlastita kulturna povijest hrvatskoga jezika ujedno pokazuje njegovu izrazitu posebnost, upravo osobnost vlastita jezika, koja mu se je protiv očitih kulturnih danosti u težnji da bude isti sa srpskim osporavala i još uvijek na raznim stranama osporava.

No kako god hrvatski jezik ulaskom Republike Hrvatske u Europsku uniju ne će postati europskim jer to već odavna jest, ipak će se tim ulaskom naći u novom položaju i pred novim izazovima. Time pak što je već odavna europski jezik i izgrađen u standardni dobro je pripravljen da se suoči s tim izazovima. S jednim od njih, nimalo beznačajnim, već je suočen. Za pristup Uniji bio je potreban prijevod na hrvatski jezik sve njezine pravne stečevine, niza brojnih i opširnih dokumenata. To je već obavljeno, bilo je dakako vrlo teško. Hrvatski jezik se je time odmjerivao o sve jezike članica Europske unije. A kad joj konačno pristupi Republika Hrvatska, morat će se kao njezin službeni jezik, a time i jedan od službenih jezika Unije, o njih sve odmjerivati stalno, iz dana u dan, pri sve novim i sada još nepredvidivim situacijama koje će se stvarati u životu te velike zajednice. Okviri u kojima će funkcionirati kao sredstvo sporazumijevanja jako će se proširiti, a dinamika situacija u kojima će se rabiti postat će življa. Hrvatski će jezik tada sasvim izaći iz zavjetrine. Do skrajnjega napona svih svojih mogućnosti morat će se potvrđivati kao standardni jezik.

Sve pretpostavke za to postoje. Ali moramo biti svjesni da to nije dano jednom za svagda. Standardni se jezik treba što je samo moguće manje mijenjati, ali neprekidno i što više razvijati, izgrađivati za sve nove i nove potrebe. A standardni se jezik razvija što raznolikijom i tematski obuhvatnijom uporabom, osobito uporabom stvaralačkom koja otkriva i iznalazi njegove do tada skrivene izražajne mogućnosti. Odatle važnost prijevoda velikih i važnih djela svjetske književnosti za jezik u koji se prevode, prijevođa važnih znanstvenih i publicističkih djela. Trud uloženi u takav rad mnogostruko se naplaćuje razvojem vlastitoga standardnog jezika.

Time se postavlja vrlo ozbiljan zadatak svima nama kojima je stalo do hrvatskoga jezika. Ocrta se, naime, opasnost da u Hrvatskoj, kada ona bude u Europskoj uniji, zakržlja poraba hrvatskog jezika. Svi su jezici država članica Europske unije dakako ravnopravni. Ravnopravni po svojem pravnom statusu. Ali je jasno da u zbiljskoj porabi i u zbiljskom životu ne mogu biti zaista jednaki. U komunikaciji unutar Europske unije danas je izrazito dominantan engleski. Vršeći svoju službu visoki europski dužnosnici najviše njime govore. To bi, kako danas stvari stoje, teško i moglo biti drukčije. U intelektualnim sredinama država članica Unije u kojima je domaći jezik njemački osjeća se danas izrazita sklonost zanemarivanju toga jezika, radu i djelovanju jako pretežito na engleskom, pa i u ophođenju unutar tih zemalja. Mnogi kao da više ne mare za njemački jezik. Sklonosti i tendencije koje se već danas očituju u

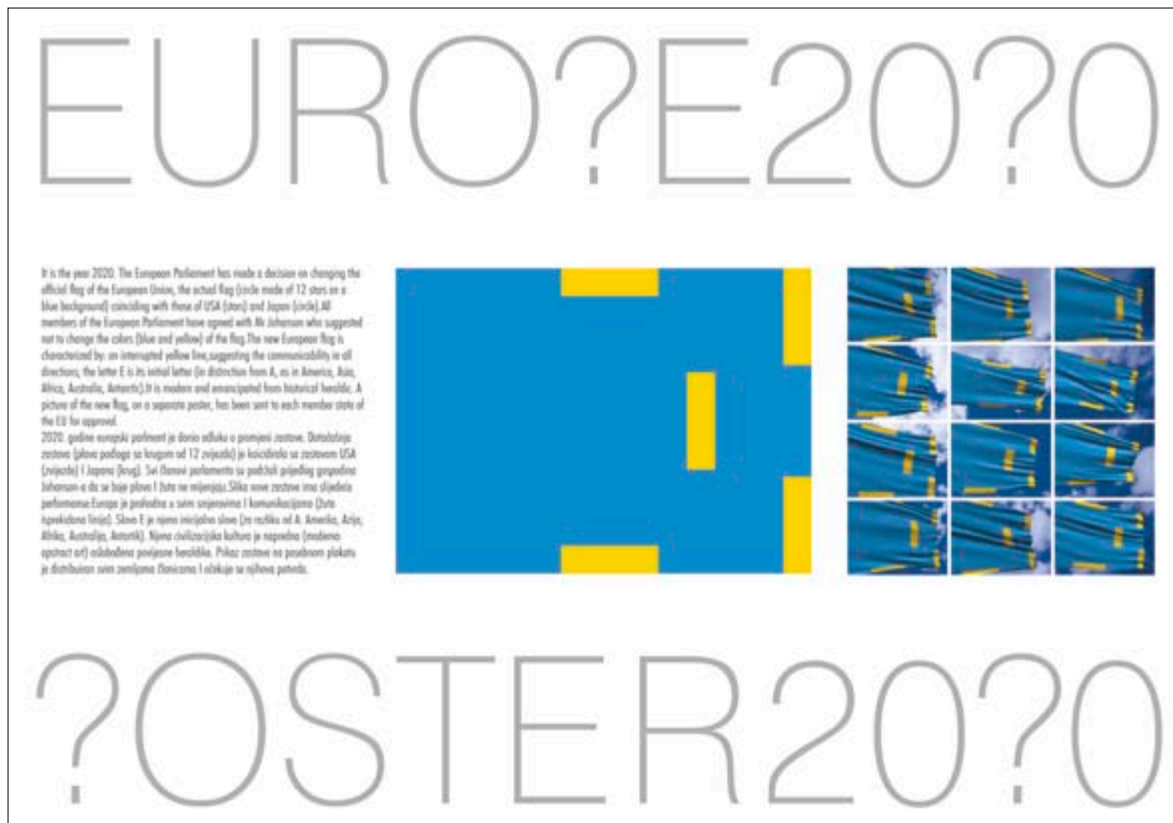
hrvatskoj sredini pokazuju da bi se i u njoj mogla snažno očitovati takva nagnuća, da bi se mogao zanemarivati hrvatski jezik i sve više i u domaćim okvirima rabiti engleski. Nevoljkost naših prirodoslovaca da pišu hrvatske sažetke svojih radova objavljenih u domaćim publikacijama na engleskom jeziku i samim time zanemarivanje obveze da izgrađuju hrvatsko nazivlje svojih struka, težnja da se sveučilišna nastava sve više i više izvodi na engleskom jeziku i kad nije namijenjena inozemnim slušačima, sve to ne sluti na dobro.

A povijesni se položaj ponavlja. Doba apsolutističke vladavine bečkoga dvora u svim zemljama pod žezlom Austrijske vladarske kuće, dinastije Habsburga, nazvan po tadašnjem ministru unutrašnjih poslova Bachov apsolutizam, ili za razliku od Metternichova neoapsolutizam, ostao je u uspomeni svih naroda Habsburške monarhije kojima jezik nije bio njemački kao teška mora iz koje su sretni što su se probudili. Smatra se da je bio tlačitelski germanizatorski. Svatko tko je u državi nešto značio morao je biti Nijemac ili mu se nije smjelo poznati da to nije. A u čemu se je očitovala ta germanizacija? Sve što je u velikoj državi bilo važno i ugledno, sve što nije bilo na razini osnovne škole, moralo je biti na njemačkom jeziku. Apsolutističko i centralističko ministarstvo prosvjete kojemu je na čelu stajao grof Thun učinilo je mnogo za sve jezike u Monarhiji, više nego sve vlade prije njega. Učinilo je tako mnogo i za hrvatski jezik. Ali samo na razini osnovne škole! Sve što je imalo viši status, moralo je biti na njemačkom. Iza toga je stajao jak represivni aparat policijske države. A narodi su se odupirali. Odupirali su se i Hrvati, barem najbolji među njima. Odupirali su se i oduprli se. Thunovo je bečko ministarstvo prosvjete u Zagrebu osnovalo izvrsnu gimnaziju. Imala je postati glavnim rasadištem germanizacije. Ali su profesori kao Vjekoslav Babukić, Antun Mažuranić i Adolfo Veber Tkalčević, makar su na njoj bili postavljeni u podčinjeni i na rubni položaj, učinili da ona postane rasadište hrvatstva i ljubavi za hrvatski jezik, ljubavi koja iz vlastite pobude stječe znanja koja ne propisuje službeni nastavni plan. Iz te su gimnazije izašli August Šenoa i Vatroslav Jagić, da se tu spomenu samo dvojica. No danas smo svjedoci da je dio hrvatske intelektualne zajednice sklon staviti hrvatski jezik u isti takav položaj, samo ne prema njemačkom, nego prema engleskom jeziku. Postaviti ga u isti položaj od svoje volje, bez policijske represije.

Ako dopustimo da bude tako, sami ćemo biti krivi za utrućenje hrvatskoga jezika kao jednog od standardnih. Sami ćemo biti krivi što je postao nešto kao lokalni folklorni suvenir. A oduprijeti se tomu možemo jedino zauzetom porabom hrvatskoga standardnog jezika. Možda će nam trebati novi Vjekoslav Babukić, Antun Mažuranić i Adolfo Veber Tkalčević. Ali trebat će se kao oni nekoć za hrvatski jezik zauzimati za to da i dalje, svim valovima novoga razvoja ususret, mognemo na hrvatskom jeziku biti Europljani i da to budemo i u Europskoj uniji, kao što danas jesmo. I ako ne mognemo, sami ćemo biti krivi. ■

Boris Ljubičić

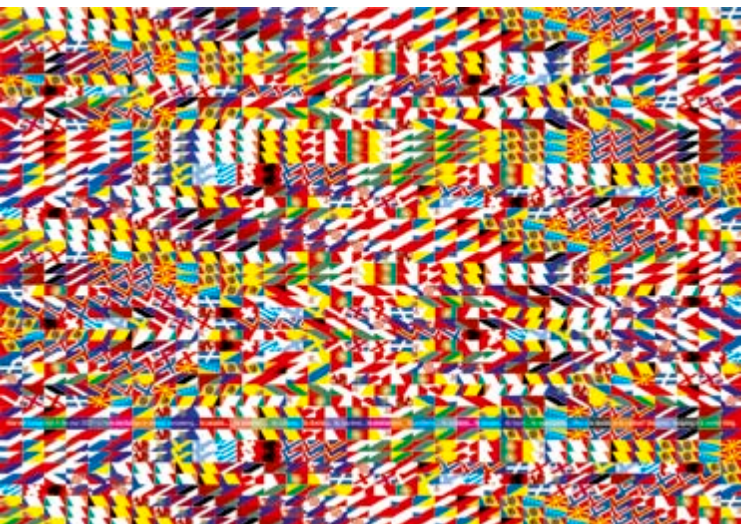
A SAD EUROPA

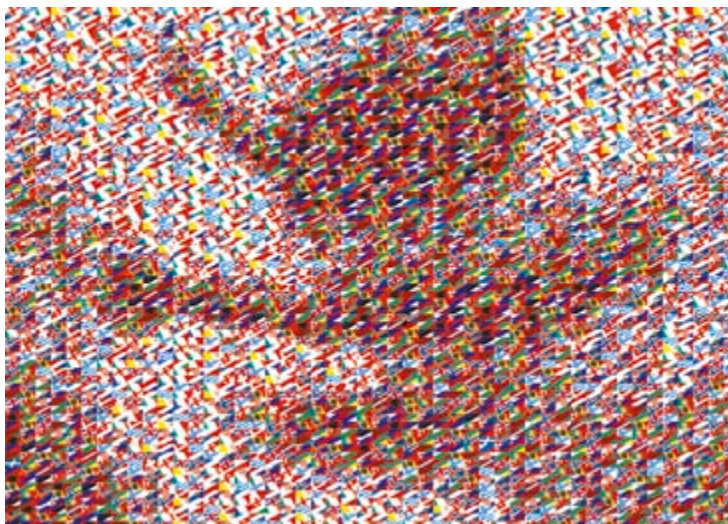
Projekt nove europske zastave koju će razmatrati EU parlament 2020.

Ovaj dvoznačni naslov upućuje nas na činjenicu da 1. srpnja ulazimo u europsku zajednicu država te da ta zajednica slijedi jedan poznati i sličan okvir (za sliku) zvanu Sjedinjene Američke Države. Mnogi se danas pitaju je li EU preslika SAD-a? Mnogo je tu dvojbi, nedorečenosti i nesporazuma. Mi europski dizajneri možda bismo mogli dati valjan odgovor... Gostujući na seminaru DESIGN FORUM/ STUTTGART 1989. na temu tipografija u Europi, svojim sam predavanjem otvorio temu. Naziv mog predavanja jednostavno je glasilo: Slovo E, što je posebno iznadilo organizatora seminara jer se očekivalo da govorim o lokalnoj uporabi tipografije. Izabравши prvo slovo imena našega kontinenta i postavivši ga po cijelom zemljovidu, ali uvijek u pripadajućoj tipografiji, pokazao sam raznolikost civilizacija i kultura u pojedinim dijelovima. Kada je otac tiskarstva Gutenberg zavrtio svoj tiskarski stroj, moralo se to dogoditi. Osnovne tipografije kao što su *times*, *bodoni*, *garamond*, *futura*, *helvetica* i mnogo, mnogo njih koje postoje ili tek nastaju određena su jedinica kulture, komuni-

kacije, civilizacije pa i mentaliteta prostora, naroda, države. Prvenstvo Europe u atletici u Splitu i Eurosong u Zagrebu 1990. godine moji su dizajnerski projekti koji propituju sport i laku glazbu kao najbenignije modele sjedinjenja i propitivanja identiteta multinacionalnog i multikulturalnog prostora ove »stare dame«. Krležina eurozanovijetanja govore o centru, periferiji i međuprostorima na koje utječu centrifugalne i centripetalne sile, po kojima periferija nikada ne dopire do centra i obrnuto, dok se tek njihov međuprostor može preletiti na jednu ili drugu stranu. Međutim ako vrh šestara ubodete u naš glavni grad Zagreb te oformite kružnicu s promjerom do Urala i zavrtite, dobit ćete kružnicu u kojoj je cijela Europa. Kako to pozitivno iskoristiti? S puno napora i odbijanja uspio sam 2002. godine nagovoriti Ministarstvo europskih integracija i svoje udruženje Hrvatsko dizajnersko društvo da organiziramo: EUROPA 2020 / Pozivni natječaj europskim grafičkim dizajnerima za plakat o budućnosti njihova kontinenta. Pozivni je tekst na hrvatskome i engleskome jeziku glasilo:

Kaotična slika komunikacija u Europi prikazana je konfuzijom elemenata povijesnoga identiteta (zastave 48 zemalja).

Velikani europske kulture oslonac su njezina identiteta. Blagi i zagonetni osmijeh Leonardove Mone Lise poruka je koja osvaja i magnetski privlači. Izvedba s dijelovima zastava svih 48 zemalja pokazuje njezin europski identitet.

Zašto EUROPA?

Europa je prostor u kojem je oblikovana zapadna civilizacija. Također ta je Europa civilizirala svijet više stoljeća. I ta Europa nema svoju jedinstvenu sliku, svoj identitet, jedinstvenu valutu na cijelom prostoru i još mnogo toga... Europa ima svoj Sjever i Jug, a posebice Istok i Zapad. Političari Zapadne Europe trude se da ujedine Europu, a političari Istoka joj se pokušavaju približiti. Kao dva osnovna mjerila za konačno ujedinjenje Europe su faktor vremena (tempa) i vizije; kakvu uniju želimo. Razna povijesna iskustva i događaji (posebno u 20-om stoljeću) nisu pozitivni. Dizajn je novija kulturna, civilizacijska i gospodarska tekovina, koja se ne okreće povijesti, već budućnosti. Europi trebaju vizije njene budućnosti i dizajneri ovoga kontinenta dužni su i sposobni dizajnirati ju. Neka ova izložba bude poticaj za dizajnerski projekt Europe u kojem mogu sudjelovati SVI (i Istok i Zapad i Sjever i Jug), količina i konkurencija ideja otvorit će nove horizonte i možda dosad nepoznate vizije. Dvadeset prvo stoljeće je novi izazov za cijeli svijet, a za Europu posebno, jer se ona tek oblikuje. Oblikovanje Europe je dizajnerski posao u najširem smislu te široko rasprostranjene riječi, ili možda bolje reći medija koji mijenja svijet. Lijep odaziv i po broju i po kvaliteti na ovom prvom natječaju garancija je da dizajn može biti sinteza našega kontinenta.

Boris Ljubičić, Inicijator ideje Europa 2020.

Why EUROPE?

Europe is the cradle of Western civilization and it, as such, fostered the development of civilization in other parts of the world over the centuries. Its form is not homogeneous, neither is its identity. It does not have a single currency and many of its other features are also very diverse. Europe has its North and South, its East and West. Western European politicians try hard to unite Europe, while Eastern European politicians do their best to bring their countries closer to the European Union. There are two main criteria on the basis of which the ultimate unification of Europe should be 'measured': time and the vision of what we wish Europe to be like in the future. Experience and numerous events that occurred in the past (particularly in the twentieth century) were by no means positive. Design is a new cultural, civilization and economic achievement oriented towards the future, rather than the past. Europe needs visions of its future and its designers can and should provide such visions. Therefore, let this exhibition be a stimulus for a project aimed at the creation of a vision of Europe in the future, that is, a project in which EVERYBODY (from Eastern and Western, Northern and Southern Europe) can participate. The amount of ideas and the competition among them will open new horizons and offer, perhaps, a glimpse into the visions which have been unknown so far. The twenty-first century is a challenge for the entire world, particularly for Europe, because it is Europe that is still being constituted. The shaping of Europe is designers' job in the widest sense of the word which is so frequently and extensively used, that is, of the medium which constantly changes the world. The large number of participants in this first competition, as well as the high quality of their work prove that design can be a 'synthesis of our continent'.

Boris Ljubičić, Initiator of the idea
 Europe 2020, HDD president

Integracija zemalja znači i integraciju njihovih identiteta u jedinstvenu sliku na kojoj bi dizajneri tek trebali raditi.

Jumbo plakat iz 2000. godine kojim se uvodi euro kao nova svjetska valuta. Kada EURO postane jedinstvena valuta na cijelom prostoru kontinenta, nestat će i politička podjela na Istok i Zapad.

Hamletov TO BE OR NOT TO BE u Europi 21. stoljeća

Prva je izložba bila u Gliptoteci HAZU, a otvorena je tekstem:

19 sati i 30 min 8. svibnja 2020!!! Tako misle europski dizajneri. I kada se popnemo na drugi kat Gliptoteke HAZU bit ćemo 18 godina stariji, naša odjeća bit će »demode«, ali će nam u novčaniku biti euri umjesto kuna. Lijepo i korisno, zar ne? Da, euri nam nisu još u džepu, godina je 2002., a dizajneri prvi put promišljaju Europu. Zašto baš dizajneri. Povijest dizajna stara je tek stotinjak godina. Njegova je definicija PROJEKT ili još šire NAČIN MISLJENJA. I Europa je tek projekt oko kojega postoje različita mišljenja. Izložba od 142 plakata jest poput apstraktne umjetnosti, »l'art pour l'art« o Europi sutra. Ipak ovaj NOVI medij nije opterećen povijesnim kontekstom i zato može dati nova kreativna promišljanja našem kontinentu u ovome stoljeću. Hvala kolegama iz cijele Europe što su odvojili svoje vrijeme i poklonili nam svoju kreativnost i možda prvi provocirali intelektualno i kreativno oblikovanje svoga kontinenta. Možda će netko drugi na ovome mjestu za 18 godina pozdraviti jedan ovakav skup i početi riječima: 19 je sati 30 min 8. svibnja 2002. i pokazati ove povijesne plakate koje ćete vi vidjeti već danas.

Svi dizajneri radili su na formatu B1 uključujući sliku/grafiku, a svoj tekst na engleskome ili lokalnome jeziku. Radovi za prvu izložbu EUROPA 2020 stigli su iz 23 europske zemlje od 80-ak autora, izloženi u Gliptoteci HAZU kao kulturni događaj širih razmjera. Dizajnerski pogled na Europu u budućnosti plakatima europskih dizajnera u standardnome formatu B1 (70x100 cm) zapravo je intelektualna, politička, društvena i dizajnerska opcija promišljanja sudbine ovoga kontinenta. Ti su plakati virtualni i njihovu realizaciju nitko nije naručio, platio, pa ni odabrao (s obzirom na to da nije bilo selekcije, jer su autori bili pozvani), tako da angažman autora da ponude svoju viziju Europe sutra, ovdje u Zagrebu i Hrvatskoj, baca posve novo svjetlo na našu zemlju, njezin glavni grad, Hrvatsko dizajnersko društvo i Ministarstvo za europske integracije koji su to zajedno organizirali. Izložba je zato i otvorena uoči DANA EUROPE 8. svibnja. Čak 141 plakat na zadanu temu mjera je kakve nije u Europi još bilo, razni natječaji s općim temama (planet zemlja, AIDS, etc.) s mnogo većim iznosima i brojem nagrada, i dizajnerima iz cijeloga svijeta, ne prelaze dvoznamenkasti broj.

Radi bolje usporedbe ovoga iznimnog interesa dizajnera profesionalaca zamislimo da su istu obvezu imali književnici, da napišu jedno prozno djelo o toj istoj Europi, kakav bi odaziv mogao biti... Da, intelektualci bi trebali biti ti koji bi morali dati svoj doprinos u oblikovanju našega kontinenta. Dizajneri su pokazali da je to moguće: za rezultat će trebati još neko vrijeme, koje bi tek moglo približiti narode, kulture, države na našem kontinentu. Dizajn je tu svakako u prednosti pred drugim intelektualnim uradcima, jer se ne obazire na prošlost, i dizajnira budućnost. Dizajn najlakše preskače granice svih vrsta: od kulturnih do gospodarskih. Istok i Zapad, Sjever i Jug gube svoju tradicionalnu polariziranost i postaju cjelina. Iako je ovo izložba dizajna, njezina je poruka upućena svima.

Promatranje radova na razini dizajna i ono na razini teme dijeli estetiku na »dobru« i »lijepu«. Posebnost je ovih radova i u njihovoj »objektivnosti« u odnosu na primatelja poruke, te su to vrlo rijetko osobni iskazi, a kad se i to pojavi, onda je također opće tipsko mjesto, pa se može preslikati na svakoga od nas. U tome smislu radovi bi se mogli grupirati u pet do šest cjelina. Političko-patetična grupa ima kao moto osmijeh (*smile*), koji često zlorabe baš političari. No, upravo ti plakati govore o komunikaciji kao formi kojom se poruka priopćuje. Društvenu sliku ili različitost u Europi kao i propitivanje njezinih »korijena« ili identiteta predstavljaju radovi s figurativnim motivima i ilustracijama. Političku sliku propituju radovi koji govore o ISTOKU i ZAPADU Europe i njihovim razlikama. Političke podjele, koje su još vidljive i koje neki autori »naglašavaju«, a drugi »zataškavaju« ili izravnavaju, ujedinjuju cijeli prostor u jedinstvenu sliku. Socijalnu i pomalo privatnu viziju daju autori koji se ne libe predočiti nam osobne detalje iz svoga života kao konkretnu i humanističku točku s kojom se mora računati i u budućnosti. U petoj bi grupi mogli biti »graditelji« koji Europu zamišljaju kao kuću koja se projektira i gradi. U malom broju oni su »nevjerni Tome« koji nisu sigurni u cilj kojim je EU uvođenjem EURA već krenula. Zanimljivo je da izlažu i neki dizajneri koji ne žive u Europi, pa zapravo predstavljaju njezinu dijasporu. Ukratko, ovaj pozivni natječaj i izložba dizajnerskih vizija za EUROPU 2020 u formi plakata jest VIŠE OD DIZAJNA.

Europa je i Da Vincijev kontinent, premda stvari nisu tako jednostavne kako se čine, posebice kad znamo da je Andy Warhol portretima Marilyn Monroe pokušao stvoriti još jednu Monu Lisu s novootkrivenoga kontinenta i u 20. stoljeću. Europa je prostor u kojem je oblikovana zapadna civilizacija. Kao pokretač ove ideje vidim naš kontinent kao cjelinu s jasnim vizualnim identitetom i zato sam napravio projekt njezine NOVE zastave još 1990.

Uz sliku projekta zastave stajao je i tekst:

2020. godine europski parlament donio je odluku o promjeni zastave. Dotadašnja zastava (plava podloga s krugom od 12 zvijezda) koincidirala je sa zastavom USA (zvijezde) i Japana (krug). Svi članovi parlamenta poduprl su prijedlog gospodina Johansona da se boje plava i žuta ne mijenjaju. Slika nove zastave ima ove performanse: Europa je prohodna u svim smjerovima i komunikacijama (žuta isprekidana linija). Slovo E je njezino inicijalno slovo (za razliku od A: Amerika, Azija, Afrika, Australija, Antarktika). Njezina civilizacijska kultura jest napredna (moderna: apstract art) oslobođena povijesne heraldike. Prikaz zastave na posebnom plakatu distribuiran je zemljama članicama i očekuje se njihova potvrda.

Nakon prvoga natječaja EUROPA 2020 uslijedio je drugi dvije godine poslije, koji je opet pokazao velik interes kolega dizajnera za budućnost Europe. Dizajn je niknuo u Europi. To je potrebno ponovno potvrditi upravo u trenutku kada se europske zemlje ujedinjuju u novu cjelinu zbrajajući različitosti kultura i povijesnih naslijeđa na način koji Europi daje jako i izdvojivo mjesto u svijetu. Na početku 21. stoljeća Europa je na raskrižju. Kako će izgledati Europa u 2020 godini. Postoji li jedna Europa ili više

Europa na biku, krađa Europe i slične prastare legende o nastanku imena i lika lijepe djevojke koja na naš kontinent dolazi na biku inspirirale su ovaj plakat. Leonardova Mona Lisa i Picassov bik prikazuju stanje začetka NOVE EUROPE.

REDESIGN europske valute: osmijeh i ruke Mone Lise, najpoznatije slike u povijesti

Knjiga EUROPE 2020 u kojoj je 217 plakata 102 autora i autorska tima

POLITICAL, plakati koji tematiziraju političku sliku Europe

njih? Tko će odlučivati o njezinu izgledu? Ako još nemamo prave odgovore, postavimo prava pitanja. Europa je prostor u kojem je dizajnirana zapadna civilizacija. Europa je civilizirala svijet više stoljeća, i ta Europa nema svoju jedinstvenu sliku, svoj identitet... ona ima svoj Sjever i Jug, a posebice Istok i Zapad. Dizajn je novi komunikacijski jezik, koji najlakše može povezati Europu. Jedna od najboljih definicija dizajna jest da je dizajn način mišljenja i da mijenja svijet. Kaos koji čine brojni jezici, kulturne razlike i vizualna obilježja pedesetak zemalja Europe može prevladati baš dizajn. Mi u Zagrebu i Hrvatskoj pokrenuli smo paneuropski natječaj za dizajn pod naslovom EUROPE 2020, dajući dizajnerima mogućnost da ju predstave u budućnosti. Ovaj dizajnerski referendum pokazao je da dizajneri žele oblikovati svoj kontinent, nakon pogrešnih i strašnih događaja u 20. stoljeću. Velikani europske kulture oslonac su njezina identiteta. Tisak je svijetu dao Gutenberg, braća Lumière film... to su europski izumi. Njih bi mogao slijediti DIZAJN. Europski dizajn jači je od filma ili književnosti u svjetskim razmjerima, treba ga fokusirati na problem Europe i on će Europi vratiti samopouzdanje u vlastite vrijednosti te ju oblikovati od Islanda do Grčke.

Budućnost je Europe pred nama svima i mi o njoj odlučujemo. Pri tome svi Europljani izvan Unije i unutar nje

imaju jednako pravo dizajnirati BUDUĆNOST svojega kontinenta. Europa ne pripada samo političarima: intelektualci, znanstvenici, umjetnici moraju dobiti mogućnost iznijeti svoje mišljenje o Europi. Projekt Europe je projekt 21. stoljeća kao nove slike staroga kontinenta. Da, novo mora biti sve. Pogledajte euro, to ne sliči na pravi novac. To je komad papira koji su dizajnirali političari.

Što Europa danas znači i kako ju svijet vidi? Po Orwellovu mišljenju svijet se nakon hladnoga rata formira u tri zone: Ameriku, koja to već jest, Aziju, koja se oblikuje i Europu, koja ne zna što jest. U našem projektu Europa nije stara dama, mi smo startali 2002. i 2020 bit će tek punoljetna. Prijedlog (inicijativa) dizajnera jest oblikovati NOVU Europu, Ujedinjenu Europu. Europu sutrašnjice. Europu spremnu da se nosi sa svijetom, a ne da polako ide za njim. Naš projekt EUROPE 2020 nastavlja se novim naslovom DANAS ZA SUTRA! Projekt EUROPA 2020 više je od dizajna! Europa mora redizajnirati svoju povijest da bi bila konkurentna u budućnosti koja je već počela. Za kraj samo napomena da je izložba u organizaciji Ministarstva vanjskih i europskih poslova obišla 24 europske metropole, a osobno sam ju otvorio u Bruxellesu, Ateni i naravno Zagrebu, u koji sam zabio vrh šestara i zaokružio Europu. ■

Andelko Akrap

DEMOGRAFSKI POGLED NA ULAZAK HRVATSKE U EUROPSKU UNIJU

U hrvatskoj političkoj javnosti više od jednog desetljeća istaknuto mjesto zauzimaju teme o dobrobitima koje će Hrvatska steći ulaskom u punopravno članstvo Europske unije. Svim su hrvatskim vladama, osobito onima nakon 2000. godine, glavni strateški cilj bili pregovori i ispunjavanje uvjeta za pridruživanje EU-u. Hrvatska je bila pod stalnim pritiskom ispunjavanja zadanih kriterija, obveza, direktiva, davanja ustupaka, s vremenom novih zahtjeva EU-a i, nerijetko, ucjena. Ulazak u EU kao vrlo važan cilj opravdavao je sve žrtve, a to je podupirano snažnim političkim i medijskim pritiskom koji je oblikovao mišljenje da će Hrvatska najvažnije, godinama gomilane, probleme riješiti ulaskom u EU. U nizu nejasnih, maglovitih pogodnosti koje će Hrvatska imati, ističu se potencijalna financijska sredstva iz strukturnih fondova EU-a koja će stajati na raspolaganju. Pri tome, ni spomena o preuzetim financijskim i drugim obvezama Hrvatske prema EU-u, ne samo u kratkom roku nego i u dugom roku. Nerijetko se ističe veliko tržište EU-a za hrvatske proizvode, ne navodeći koji su to proizvodi. To je malo manja iluzija od one kada su najviše pozicionirani hrvatski političari odlazak u Kinu tumačili tobožnjom namjerom otvaranja kineskog tržišta za hrvatske proizvode. Slobodna cirkulacija ljudi, robe, usluga, uključivanje u ravnopravnu zajednicu napretka i novih tehnologija te mnoštvo privlačnih fraza iz arsenala neoliberalne ekonomije ostavljali su snažan dojam na javno mnijenje tijekom pregovaranja s EU-om. Uspješnost pojedinih hrvatskih vlada mjerila se, ponajviše, brojem otvorenih i zatvorenih pregovaračkih poglavlja. Za to su vrijeme unutrašnji gospodarski, demografski i preostali razvojni problemi bili gotovo u drugom planu.

Ponajprije želimo istaknuti ključne dugo prisutne hrvatske probleme: nezaposlenost, nerazvijenost velikoga depopulirajućeg prostora, smanjenje broja stanovnika na razini cijele Hrvatske, dugogodišnje prirodno smanjenje (veći broj umrlih u usporedbi s brojem živorođenih) i intenzivan proces demografskog starenja, tj. brojem i udjelom snažan porast broja stanovnika u dobi od 65 i više godina. To oslikava sadašnje stanje hrvatskoga društva, ali i dugoročne probleme. Navedeni razvojni problemi neće se riješiti ulaskom u EU, nego će to ostati i dalje zadatak poli-

tičkih i gospodarskih elita u Hrvatskoj. To pokazuje iskustvo novih članica EU-a. Hrvatska nema scenarija kratkoročnih i dugoročnih promjena u društvu i gospodarstvu koje bi mogli očekivati ulaskom u Uniju. Prvo ćemo razmotriti nezaposlenost, prisutnu više od jednog stoljeća kao glavni problem u Hrvatskoj, iz koje se generiraju i preostali, a posebno demografski problemi. Upravo bi nezaposlenost mogla biti, kao i do sada, glavni čimbenik iseljavanja i na taj način produbljivati i ubrzavati krajnje nepovoljne demografske trendove.

Dakle, prvi je i najveći problem u Hrvatskoj nezaposlenost, u kontinuitetu od kraja 19. stoljeća do danas. Ona je glavni potisni činitelj iseljavanja iz Hrvatske, a po svemu sudeći bit će i dalje, a to je uvjetovalo značajno, ne samo s obzirom na europski prosjek nego i s obzirom na veliku većinu zemalja iz okruženja, sporiiji porast i od 1991. godine pad ukupnoga broja stanovnika. U diskursu o iseljavanju iz Hrvatske držimo uputnim prenijeti neke od konstatacija iz nedavno objavljene, za ovu problematiku kapitalne, sociološke studije Ivana Rogića i Ivana Čizmića (*Modernizacija u Hrvatskoj i hrvatska odselidba*, Institut Ivo Pilar, Zagreb, 2011). Studija analizira gospodarske, demografske, političke, pravne i sociokulturne čimbenike i promjene u hrvatskom društvu, povezane s iseljeničkim valovima, približno od sredine 19. do početka 21. stoljeća. Dosada se u hrvatskoj znanstvenoj literaturi odseljeničtvo, prečesto, promatralo kao homogena skupina. Pri tome je dominirao ekonomski pristup u kojem se hrvatsko odseljeničtvo uvelike svodilo na radno, a Rogić i Čizmić pokazuju da je taj fenomen znatno složeniji. Analiza pokazuje povezanost iseljavanja s modernizacijskim procesima u Hrvatskoj i, možemo dodati, bez izgleda da će se iseljavanje zaustaviti bez promjene opće razvojne politike u Hrvatskoj.

Vraćanje u prošlost može se učiniti nepotrebnim, ali se to pokazuje opravdanim. Rogić i Čizmić analizirano vrijeme promjena dijele na tri modernizacijska razdoblja: prva hrvatska modernizacija traje od 1866. do 1941., druga od 1945. do 1990. a treća od 1990. godine. Prema njihovim nalazima, modernizacijski procesi u Hrvatskoj, tijekom cijelog analiziranog razdoblja, umnogome nisu rezultat autonomnih razvojnih procesa, nego su bili pod pritiskom

izvana nametnutih političkih i ekonomskih silnica, što je ključno za razumijevanje stalno prisutne odselidbe u razvoju hrvatskog društva. Jednostavno: hrvatsko društvo nije imalo dostatne autonomije za oblikovanje i upravljanje društvenim promjenama. Unutrašnji politički akteri, i kada je postojala dobra volja (potonje je dosta problematično), imali su bitno sužen utjecaj: centar je bio negdje drugdje. To je ključno, jer tijekom svih triju modernizacija iseljavanje iz Hrvatske nije prekidano. Zanimajući iseljavanja povezana s ratovima, Prvim i Drugim svjetskim ratom te Domovinskim ratom, unutar svakoga modernizacijskog razdoblja, u mirnim godinama, zbio se jedan brojčano jak iseljenički val. To je općepoznata činjenica, no rijetko su se unutarnji razvojni procesi, u različitim društvima, gospodarskim i političkim strukturama, istraživali u povezanosti s iseljavanjem.

Sve tri modernizacije, ekonomskim rječnikom rečeno, proizvodile su »višak« stanovništva. Hrvatska je zašla u modernizacijske procese rijetko naseljena: od 1880-ih do Prvoga svjetskog rata iselilo se s današnjega hrvatskoga državnog teritorija oko 500.000 osoba prema prekomorskim zemljama. Sve to treba uklopiti u gospodarske čimbenike, jer je rijetka naseljenost već tada bila ograničavajući čimbenik za razvoj u prostoru. Naime, Hrvatska nije oblikovala sustav većeg broja gradova, za hrvatske populacijske uvjete, srednje veličine, koji bi razvojem izvan poljoprivrednog sektora gospodarstva postupno prihvaćali stanovništvo iz svojega okružja koje se odlijeva iz poljoprivrede. To je glavni razlog sužavanja razvoja na sve manji i manji prostor i »proizvodnje viška stanovništva« u rijetko naseljenoj Hrvatskoj. Upravo je to bitno za razumijevanje sadašnjeg stanja i ujedno odgovor na pitanje: Zašto Hrvatska uvijek ima relativno visoku stopu nezaposlenosti? Prema tome, riječ je o tipu društva u kojem su modernizacijski procesi neprekidno nagrizali biološku supstancu. Svaka je modernizacija »odbacivala« najvitalnije, a od 1991. u prosjeku i obrazovanije stanovništvo. Politički su se akteri mijenjali, a iseljavanje je konstanta. Nisu samo prilike u pojedinim sektorima svakodnevnog života pogodovale odselidbi, nego je riječ, drže Rogić i Čizmić, o »cjelovitom tipu društva koje svoje unutrašnje teškoće ne može nadmašiti drugačije nego odselidbom«. To je ključno jer tijekom svih triju modernizacija iseljavanje iz Hrvatske nije prekidano. Hrvatska jednostavno nema autonomnosti potrebne za upravljanje modernizacijom. Ne znamo kako će to biti nakon ulaska u EU, ali svakako ju neće povećati.

Prema tome, relativno velika nezaposlenost u Hrvatskoj nije novija pojava, tek povremena i periodična, povezana – kao i u velikoj većini razvijenih kapitalističkih nacionalnih gospodarstava – s fazama gospodarskih ciklusa, ratovima, svjetskim gospodarskim i političkim krizama, nego je, s kolebanjima u intenzitetu, stalno prisutna i u mirnodopskim uvjetima i bez gospodarske krize. Vrijedi još jednom podcrtati da nezaposlenost u Hrvatskoj ima duboko korijenje i nije samo sadašnji problem, kao posljedica promjene političkog i gospodarskog sustava, Domovinskog rata, privatizacije državne imovine u 1990-ima i trenutačne gospodarske krize, nego je to problem prisutan više od jednog stoljeća. Nezaposlenost je stanje u kojem dio radno sposobnog stanovništva, koje je voljno raditi, ne može na-

ći plaćeni posao. Suvremena gospodarstva najčešće pogađa ciklička nezaposlenost, a izražava se kao povremena, periodična pojava povezana s fazama gospodarskih ciklusa koje karakteriziraju izrazitiji poremećaji u gospodarstvu, što se očituje, uz ostalo, u smanjenju proizvodnje i masovnoj nezaposlenosti. U situaciji kada je nezaposlenost ciklička, radna snaga koja je ostala bez posla u fazi gospodarske krize zapošljava se izlaskom iz gospodarske krize. Dobar konjunktorni ciklus u gospodarstvu, ili prosperitet, najbolje se očituje u gotovo punoj zaposlenosti. Puna zaposlenost ne znači društvo bez nezaposlenih: na tržištu rada normalna je pojava prisutnost pojedinaca koji mijenjaju posao, traže posao koji im najviše odgovara, ili jednostavno ne žele raditi. Dobar konjunktorni ciklus u nacionalnom gospodarstvu podrazumijeva smanjenje nezaposlenosti na stopu prihvatljivu nacionalnim gospodarstvima u fazi prosperiteta. Među makroekonomistima koji se bave tom problematikom nema potpunog suglasja o tome kolika je to stopa nezaposlenosti pri stanju pune zaposlenosti. Jedan dio makroekonomista drži da je puna zaposlenost ostvarena kada je stopa nezaposlenosti između 3 i 5%, a neki drže da se o punoj zaposlenosti može govoriti i u situaciji kada je stopa nezaposlenosti čak do 7% (stopa nezaposlenosti dobiva se kao omjer između broja nezaposlenih i ekonomski aktivnog stanovništva ili radne snage). Trenutačno Hrvatska ima stopu nezaposlenosti 18,6%.

Nezaposlenost, migracije prema inozemstvu i velikim gradovima: demografski rasap sela

U Hrvatskoj je nakon Drugoga svjetskog rata politika gospodarskog i socijalnog razvoja, kao i u preostalim socijalističkim zemljama, oblikovala pretpostavke za neravnomjeran prostorni gospodarski razvoj. Političkim, gospodarskim i socijalnim mjerama potaknut je masovni egzodus sa sela. Nova upravljačka elita snažno je ubrzavala tempo industrijalizacije, razvoj industrijsko-urbanog sektora i dotad neviđen transfer stanovništva, koji je poprimio, kako kaže Josip Županov, značajke biblijskog egzodusa. Tako je ruralni egzodus postao bitno obilježje prostornog aspekta gospodarskog i demografskog razvoja u Hrvatskoj. Investicije su usmjeravane ponajprije tamo gdje je već postojala temeljna gospodarska infrastruktura za podizanje velikih industrijskih kapaciteta, a takvih je centara (gradova) bilo relativno malo. Usto, specifičan model urbanizacije umnogome se svodio na izgradnju industrijskih pogona, ali ne i prateće stambene i društvene infrastrukture. Masovno napuštanje poljoprivrede nije pratilo otvaranje radnih mjesta u nepoljoprivrednom sektoru gospodarstva u širem prostoru, nego samo u neposrednom okruženju velikih gradova. Prava iz socijalne i zdravstvene politike bila su dominantno usmjerena na radništvo, dok je seljaštvo marginalizirano.

Napuštanje sela imalo je dvostruki negativni učinak: seoski se prostor populacijski praznio, a to je pridonijelo ubrzanijem snižavanju nataliteta. Prema podacima služ-

bene statistike (statistički godišnjaci SFR Jugoslavije i Hrvatske za pojedine godine) broj je zaposlenih i nezaposlenih u Hrvatskoj u odabranim godinama bio: 1956. godine 606.570 zaposlenih i 25.858 nezaposlenih; 1961. godine 852.192 zaposlena i 47.876 nezaposlenih; 1971. godine 1.003.272 zaposlena i 41.858 nezaposlenih; 1981. godine 1.455.030 zaposlenih i 86.279 nezaposlenih; 1991. godine 1.432.000 zaposlenih i 253.669 nezaposlenih. Međutim, podatci koje daje službena statistika ne odražavaju pravo stanje kretanja nezaposlenosti. Ako ne pratimo zaposlenost po djelatnostima gospodarstva, osobito do popisa 1981. godine (do tada je bio relativno velik udio stanovništva aktivnog u poljoprivredi), i o tome ne vodimo računa pri tumačenju podataka o nezaposlenosti, to će navesti na pogrešan zaključak kako je bilo relativno malo nezaposlenih. Tako je, primjerice, prema popisu 1971. godine, od ukupnog broja ekonomski aktivnih stanovnika u Hrvatskoj 39,5% bilo aktivno u poljoprivredi. Važno je imati na umu da je to udio ekonomski aktivnog stanovništva u poljoprivredi i nakon odlaska oko 300.000 osoba iz Hrvatske na rad u inozemstvo. Većina ih je na rad u inozemstvo otišla iz poljoprivrede.

Pravu predodžbu o velikom udjelu poljoprivrednog stanovništva dobit ćemo analizom u prostoru. Ako, dakle, prostorno analiziramo na razini županija, od ukupno 20 županija i Grada Zagreba (prema sadašnjem političko-teritorijalnom ustroju) 15 je županija imalo udio stanovništva aktivnog u poljoprivredi veći od hrvatskog prosjeka (39,5%): u rasponu od 40,2% (Vukovarsko-srijemska) do 72,7% (Bjelovarsko-bilogorska). Tko je imao ikakve mogućnosti napuštao je poljoprivredu jer, kako je istaknuto, prava iz socijalne i zdravstvene politike bila su dominantno usmjerena na radništvo. Napuštajući poljoprivredu kao izvor egzistencije, nisu se mogli zaposliti u gradovima iz okruženja i istodobno ostati živjeti u rodnom selu. Zato su napuštanje poljoprivrede i potraga za poslom u većini slučajeva vodili iseljavanju prema velikim gradovima ili inozemstvu. Upravo zato Koprivničko-križevačka i Bjelovarsko-bilogorska županija imaju već od 1968. godine prirodnu depopulaciju, tj. veći broj umrlih nego živorođenih. Dakle, ni Koprivnica ni Križevci nisu mogli zaposliti, iz svojega seoskog okruženja, barem onoliko stanovnika da bi se osiguralo biološko obnavljanje.

Taj primjer vrijedi za veliku većinu hrvatskih županija. Broj zaposlenih u Hrvatskoj između 1965. i 1967. smanjen je s 959.463 osobe na 912.749 osoba, ili za 5%. Međutim, službeno registriran broj osoba koji je tražio posao, kako je istaknuto, daleko je od stvarnog stanja jer je od početka 1960-ih godina, s kolebanjima, prisutna pojava zapošljavanja u inozemstvu, poznatijeg pod pojmom odlaska na »privremeni rad u inozemstvo«. Naime, upravo kada su u radnu dob počeli ulaziti brojni naraštaji rođeni u poslijeratnom kompenzacijskom razdoblju (1947–1955), ne samo da se nisu otvarala nova radna mjesta, nego je naprotiv potražnja za radnom snagom dodatno smanjena. Privrednom reformom proklamirana je politika prijelaza s ekstenzivnog razvoja na intenzivni razvoj. Dakle, u vrijeme kad je postojao višak radne snage u gospodarstvu zbog strukturnih promjena, došlo je i do priljeva u radnu dob brojnih naraštaja rođenih u poslijeratnom natalitetno kompen-

zacijskom razdoblju, a mogućnosti zapošljavanja bile su smanjene zbog modernizacije industrije.

Dok je u Hrvatskoj rasla nezaposlenost, na europskom tržištu, u prvom redu u Njemačkoj, vladala je velika potražnja za nekvalificiranom radnom snagom. Odlazak na rad u inozemstvo, ili zapošljavanje u inozemstvu, prikrilo je dvije pojave. Prvo je zapošljavanjem u inozemstvu značajno smanjena potencijalna nezaposlenost (napustili poljoprivredu i zaposlili se u inozemstvu) i, drugo, dio je registriranih nezaposlenih otišao na rad u inozemstvo. Prema tome, u tom masovnom bijegu, od poljoprivrede i nezaposlenosti, od 1961. do 1971. godine iz Hrvatske se iselilo oko 300.000 osoba, poglavito prema zapadnoeuropskim zemljama, a od toga je broja oko 80% otišlo iz seoskih naselja na rad u inozemstvo. To je ujedno početak intenziviranja depopulacije velikog prostora u Hrvatskoj. Iseljavanjem prema inozemstvu vanjskim je čimbenicima ubrzan proces deagrarizacije, snažnije nego što je to moglo učiniti samo domaće gospodarstvo. No, sve to nije uzimano u obzir, pa se smanjenje udjela poljoprivrednog stanovništva u 1960-ima tumačilo kao napredak ostvaren u okviru domaćega gospodarstva.

Drugi je smjer iseljavanja iz sela išao ponajviše prema velikim hrvatskim gradovima. Između popisa 1961. i 1971. godine broj stanovnika Grada Zagreba, u današnjem prostornom obuhvatu, povećao se za oko 152.000, grada Rijeke za oko 31.000, itd. Ako imamo na umu da je u seoskim naseljima tada bio zamjetno viši fertilitet, to je jedan od važnih čimbenika njegova ubrzanog snižavanja. Ali nije to sve: naši su iseljenici u zapadnoeuropskim zemljama rađali djecu koja su ondje i ostala. Nije riječ o malom broju. Naime, veliki demografski gubitak nastao je ne samo zapošljavanjem u inozemstvu nego i neizravno, a to se može pokazati usporedbom podataka iz popisa stanovništva s podacima iz matica rođenih u Hrvatskoj. Djeca rođena u inozemstvu od hrvatskih državljana koji su otišli na »privremeni« rad u inozemstvo upisivana su, po tada važećoj međunarodnoj metodologiji, u matice rođenih u Hrvatskoj, kao da su rođena u Hrvatskoj. Istraživanje autora ovog teksta pokazalo je: od 1971. do 1997. godine u Hrvatskoj je u matice rođenih upisano oko 130.000 djece hrvatskih državljana koji su otišli na rad u inozemstvo. Gdje su rođena, ondje su ostala i živjeti. Tako su živorođeni u inozemstvu stvarali privid o većem broju živorođenih upravo u onim naseljima odakle su iseljavanja bila i najveća. Popisi bilježe povratnike, ali su oni brojčano više nego nadoknađeni novim iseljavanjima.

Nakon odljeva stanovništva u inozemstvo i blagog porasta zaposlenosti u drugoj polovici 1970-ih, od početka 1980-ih godina u Hrvatskoj biva sve izraženiji problem nezaposlenosti. Smrću Josipa Broza Tita (svibanj 1980) nagomilani gospodarski i politički problemi Jugoslavije sve više izlaze na vidjelo. Gospodarski problemi bili su sve očitiji pa se nisu mogli nijekati, ali je nijekano postojanje političke krize; no, kako ističe Zdenko Radelić (*Hrvatska u Jugoslaviji 1945.–1991. Od zajedništva do razlaza*, Školska knjiga, Zagreb, 2006), od 1983. partijski vođe više ju nisu mogli nijekati. Nezaposlenost je najviše pogadala mlade, a to je utjecalo na broj sklopljenih brakova i odluku o broju djece. Sve bitne pretpostavke za prirodnu

depopulaciju oblikovane su do kraja 1980-ih, Domovinski rat i promjena političkog i gospodarskog sustava te snažan porast nezaposlenosti samo su ubrzali dugogodišnje nepovoljne demografske procese.

Nezaposlenost u samostalnoj Hrvatskoj

Preobrazba političkog i gospodarskog sustava u ratnim uvjetima izazvala je iznimne gospodarske poteškoće, koje su se očitovala i u porastu nezaposlenosti. Svi ti nepovoljni čimbenici pridonijeli su, kako je istaknuto, pojačanom iseljavanju u zapadnoeuropske i prekoceanske zemlje. Zadnji veliki iseljenički val između 1991. i 2001. odnio je velik broj mladih ljudi. Taj je iseljenički val posljedica bijega od rata i nezaposlenosti, koja je postupno rasla od početka 1980-ih. Uzmemo li u obzir evidentirani broj izbjeglih Srba i njihove povratne tokove u Hrvatsku, procjena je autora ovog teksta, na temelju više statističkih vrela, kako se u navedenome razdoblju iz Hrvatske prema zapadnoeuropskim i prekomorskim zemljama iselilo između 180.000 i 200.000 osoba, velikom većinom u dobi od 20 do 40 godina. Kada se razmatraju demografske posljedice rata svakako valja imati na umu da je zbog agresije na Republiku Hrvatsku – i pratećih pojava, među kojima je svakako najvažnija gospodarska kriza i porast nezaposlenosti – ubrzano praznjenje seoskog prostora prema Zagrebu i Splitu, priobalju te prema zapadnoeuropskim i prekomorskim zemljama. U pogoršanim političkim i gospodarskim prilikama propadala su poduzeća s velikim brojem zaposlenih, osobito ona koja su bila više orijentirana na jugoslavensko i istočnoeuropsko tržište.

Promjena političkog i gospodarskog sustava zbivala se u iznimno složenim prilikama pa je urušavanje starog sustava bio dugotrajan proces. Porast nezaposlenosti jedan je od pokazatelja koji oslikava hrvatske gospodarske ne/prilike. Dakle, nezaposlenost je rasla tijekom osamdesetih godina, ali ona postaje sve veći problem nakon 1995. godine. Prosječan godišnji broj nezaposlenih između 1982. i 1990. godine povećan je s 99.199 na 160.617. Nakon 1990. godine val stečajeva velikih poduzeća, koja su svoju egzistenciju temeljila na povlasticama kreditne i porezne politike te različitim olakšicama, u uvjetima pogoršane gospodarske situacije i nemogućnosti njihova daljeg održanja doveo je do velikog porasta nezaposlenosti. Najviše je radnika gubilo posao u valu stečajeva od rujna 1990. do ožujka 1992. Već u razdoblju od ožujka 1992. javlja se nešto znatniji rast zaposlenosti u privatnom sektoru, čime je s 45% kompenziran pad zaposlenosti u društvenom sektoru. Već u idućem polugodištu, od rujna 1992. do ožujka 1993., relativno velik pad zaposlenosti u društvenom sektoru s 89,6% kompenziran je porastom zaposlenosti u privatnom sektoru. Od ožujka do rujna 1994. prvi put je rast zaposlenosti u privatnom sektoru bio veći od pada zaposlenosti u državnom sektoru (Sanja Crnković-Pozaić, *Karakteristike tržišta rada u Hrvatskoj*, Zagreb: Ekonomski institut, 1995). Prema tome, do 1992. godine prosječan godišnji broj nezaposlenih povećan je na 266.568 i od tada se do 1995. bla-

go smanjuje na 240.601 nezaposlenog. No, nakon 1995. godine nezaposlenost je ponovno u porastu, sporije raste do 1999. i sve ubrzanije tijekom 1999. i 2000. godine. Potkraj 2000. godine broj nezaposlenih povećan je na 369.542. Kada se tome broju doda još oko 120.000 osoba koje su bile zaposlene a tri mjeseca i duže nisu primale plaću, dolazimo do krajnje zabrinjavajuće gospodarske i socijalne situacije. Apsolutno i relativno najveći broj nezaposlenih potkraj listopada 2000. imala je Splitsko-dalmatinska županija, tj. 48.143 nezaposlena ili 13,1% od ukupnog broja nezaposlenih u Hrvatskoj. Na drugome je mjestu po broju nezaposlenih s 47.149 Grad Zagreb ili 12,8% od ukupnog broja nezaposlenih.

Međutim, tek se usporedbom broja nezaposlenih s brojem stanovnika Hrvatske dobiva objektivnija slika nezaposlenosti u pojedinim županijama. Udjel nezaposlenih u ukupnom broju nezaposlenih u Hrvatskoj potkraj listopada 2000. godine veći od svojeg udjela u ukupnom stanovništvu Hrvatske imale su sljedeće županije: Splitsko-dalmatinska, Vukovarsko-srijemska, Osječko-baranjska, Brodsko-posavska, Karlovačka, Šibensko-kninska, Zadarska, Bjelovarsko-bilogorska, Sisačko-moslavačka, Virovitičko-podravska, Ličko-senjska. Imajući na umu prostorni obuhvat spomenutih županija, jasno je da je riječ o velikom dijelu državnog teritorija zahvaćenom velikom nezaposlenošću.

S demografskoga gledišta važno je istaknuti: u skupini županija u kojima je osobito velik problem nezaposlenost u 1990-ima nalaze se i one koje tada imaju povoljnije prirodno kretanje s obzirom na hrvatski prosjek (Zadarska, Splitsko-dalmatinska, Brodsko-posavska). Sve županije koje su imale velika ratna razaranja i štete imaju od početka Domovinskog rata do danas iznadprosječnu nezaposlenost. Dakle, posebno je istaknuta nezaposlenost u županijama koje su najviše pogođene ratom i u onima gdje je relativno povoljnije prirodno kretanje stanovništva. Nezaposlenost je i u jednim i u drugima pojačala iseljavanje, što dodatno podupire i produbljuje nepovoljne demografske tendencije. Podatci Hrvatskog zavoda za zapošljavanje pokazuju da su u ožujku 2002. u Hrvatskoj evidentirana 415.352 nezaposlena. Nakon toga je dio nezaposlenih brisan iz evidencije, tako je nezaposlenost smanjena administrativnim putem a ne stvarnim zapošljavanjem. Nezaposlenost je u prvom tromjesečju 2002. godine povećana u svim hrvatskim županijama, najviše u Virovitičko-podravskoj, Koprivničko-križevačkoj, Ličko-senjskoj i Sisačko-moslavačkoj županiji. Broj nezaposlenih, prema podacima Hrvatskog zavoda za zapošljavanje, smanjen je od lipnja 2002. do lipnja 2003. s 389.741 na 319.700. Međutim, kako je već istaknuto, taj broj nije smanjen zbog porasta broja zaposlenih, nego je uglavnom rezultat primjene administrativnih mjera kojima je određen broj evidentiranih nezaposlenih brisan iz evidencije. Da je to bila samo administrativna mjera, a ne stvarni porast zaposlenosti, pokazuju službeni podatci prema kojima je smanjen broj zaposlenih stanovnika u Hrvatskoj. Nakon 2005. godine broj nezaposlenih smanjuje se do kraja 2008. na 236.731. Nažalost, trend pada nezaposlenih bio je kratak. Opet je došlo do porasta, jer prema podacima Hrvatskog zavoda za zapošljavanje u Hrvatskoj je u ožujku 2013. bilo 369.000 nezaposlenih. Broj nezaposlenih

bio bi veći da nije bilo iseljavanja, jer i nakon velikog iseljničkog vala u 1990-ima iseljavanja nisu prestala. S obzirom na zapošljavanje u inozemstvu u 1960-ima, od 1990-ih iseljavanje karakterizira veće iseljavanje cijelih obitelji. Ako je, dakle, odlazak u Njemačku pružao kakvu-takvu nadu u povratak, iseljavanje cijelih obitelji prema prekomorskim zemljama ostavlja vrlo malu nadu u povratak.

Razmotrene pojave i procesi gospodarskog i u sklopu toga, kao neodvojive sastavnice, demografskog razvoja u Hrvatskoj upućuju na zaključak da hrvatsko gospodarstvo tijekom cijelog 20. stoljeća nikada nije moglo zaposliti svoje stanovništvo jer se razvoj koncentrirao u nekoliko velikih gradova i njihovo neposredno okruženje. Prema tome, činjenice pokazuju kako korijene sadašnjega demografskog stanja ne možemo tumačiti samo utjecajem Domovinskoga rata i njegovih pratećih demografskih učinaka (pogibije vojnog i civilnog stanovništva, pojačanog iseljavanja prema inozemstvu, manje motivacije za prvo ili sljedeće dijete, demotivirajućih gospodarskih i psiholoških prilika za ulazak u brak, itd.) nego i kao posljedicu odavna započetih nepovoljnih gospodarskih procesa. Bez obzira na stupanj društvene i gospodarske razvijenosti pojedine države, nezaposlenost nije samo velik socijalni problem nego je i psihološki rizik. Konačno, problem nezaposlenosti u Hrvatskoj ne možemo samo povezati s gospodarskim ciklusima i s time neodvojivim razdobljima gospodarske stagnacije i porasta nezaposlenosti u kapitalističkom sustavu do Drugoga svjetskog rata i nakon promjene političkog i gospodarskog sustava od početka 1990-ih. Nerijetko se provlači tvrdnja prema kojoj je socijalistički društveni sustav, od 1945 do 1990. godine, imao dođuše prikriveno zaposlenih, ali je u cjelini gledajući osiguravao gotovo punu zaposlenost. To opovrgava iznesena činjenica prema kojoj je samo u 1960-ima otišlo u inozemstvo gotovo 300.000 osoba, a usto je bio velik broj aktivnih u nerazvijenom poljoprivrednom sektoru. Pokazalo se da ni nakon velikih iseljavanja, pa ni nakon velikih gubitaka u ratovima, kada je značajno smanjen priljev u radnu dob, Hrvatska nije mogla riješiti problem nezaposlenosti.

Jednostavno: hrvatsko gospodarstvo nije moglo zaposliti sve one koji su tražili posao budući da se Hrvatska nije razvijala u prostoru. I zato se uvijek kada su na tržište radne snage pristizali brojniji naraštaji pojavljivao višak radne snage u Hrvatskoj. Krajnje je paradoksalno da u situaciji relativno velike stope nezaposlenosti u Hrvatskoj neki gospodarstvenici i političari, kao jednu od formula za rješenje trenutačne gospodarske krize, ne nude rješenja kako povećati broj zaposlenih, nego samo kako treba smanjiti broj zaposlenih u javnoj upravi. Pokazali smo da nezaposlenost u Hrvatskoj nije trenutačna pojava, povezana s krizom gospodarstva, nego ima duboke korijene. Hrvatska već duže vrijeme ima relativno velik broj nezaposlenih i zasada s malim izgledima da će se taj broj smanjiti. Trenutačni broj nezaposlenih zaista je velik za malobrojnu hrvatsku populaciju. I kada bi se svi trenutačno nezaposleni zaposlili, i dalje ostaje nepovoljan brojčani omjer između broja ekonomski aktivnih osiguranika i broja umirovljenika. S jedne se strane ubrzano povećava broj umirovljenika s obzirom na broj ekonomski aktivnih osiguranika, a s druge se strane smanjuje, zbog dugogodišnjeg smanjenja fertiliteta, pri-

ljev mladih na tržište rada. S demografskim se starenjem općenito povećavaju izdatci za skrb o starijem stanovništvu. To se ponajprije očituje u krizi mirovinskog i zdravstvenog sustava.

Koncepcija generacijske solidarnosti funkcionirala je dok je priljev među ekonomski aktivne osiguranike bio veći od priljeva u umirovljeničku populaciju, a idealan je omjer bio jedan umirovljenik prema pet osiguranika, kakav je omjer Hrvatska imala do 1961. godine. U to je vrijeme u Hrvatskoj bio, s obzirom na sadašnji broj, zanemarivo malen broj umirovljenika. Nastavljanjem dosadašnjih ekonomskih i demografskih trendova u Hrvatskoj je bez većih poremećaja u srednjem a osobito u dugom roku ne održiv mirovinski i zdravstveni sustav. U ekonomiji se uobičajeno kao jedan od ključnih kriterija uspješnosti nositelja političke vlasti mjeri stopom zaposlenosti. Najuspješnija je, dakle, ona vlada koja u mirnodopskom razdoblju omogućiti posao svima koji žele raditi, uz prosječne plaće i uvjete rada za pojedina zanimanja. Političke i gospodarske elite koje kroz relativno duže razdoblje nisu u stanju oblikovati društvene i gospodarske uvjete te osigurati primjerenu zaposlenost smatraju se neuspješnima. Taj jednostavni pokazatelj, stopa zaposlenosti, ujedno oslikava i pokazuje funkcioniranje gotovo svih segmenata društava. Stječe se dojam kako se u Hrvatskoj jedva čeka otvaranje zapadnoeuropskog tržišta rada kako bi se riješio, ili barem ublažio, problem nezaposlenosti. To će u ekonomskom i demografskom pogledu ima zaista dramatične učinke.

Usporedna slika nezaposlenosti mlađeg dijela radnoga kontingenta u Hrvatskoj i odabranim europskim zemljama

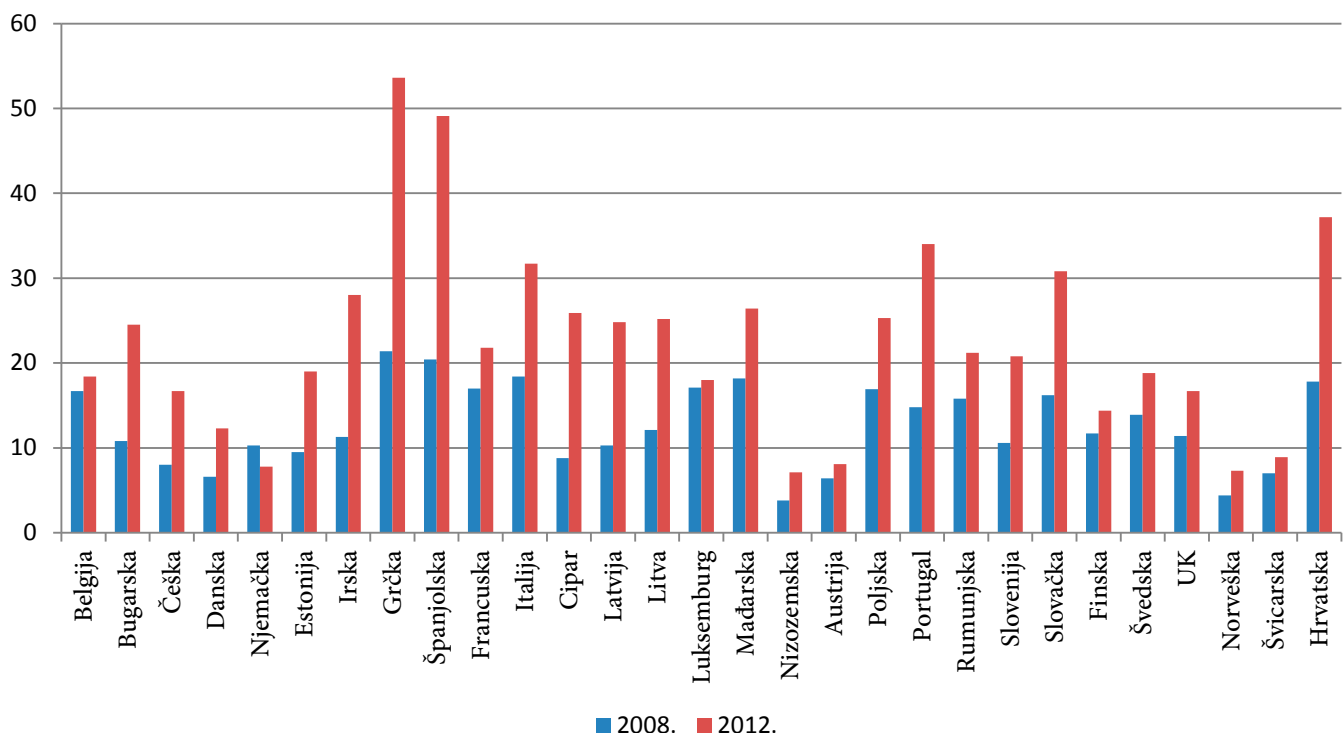
Može li ulazak Hrvatske u EU pomoći rješavanju nezaposlenosti, glavnog čimbenika iseljavanja i u sklopu toga niskog fertiliteta u Hrvatskoj, što je znatnim dijelom ujedno i posljedica nezaposlenosti mladih, ali i onih koji se odlučuju na sljedeće dijete? Što pokazuje sažeta usporedna slika? Hrvatska ima stopu zaposlenosti radnoga kontingenta (15–64 godine) ispod europskog prosjeka. Naravno, usporedba nije posve utemeljena ako se ne uzmu u obzir specifičnosti u strukturi radnog vremena, osobito zaposlenih žena. Općenito postupno raste udio povremenog rada. Tako skandinavske zemlje imaju, s obzirom na Hrvatsku, relativno velik broj zaposlenih žena s malom djecom koje rade nepotpuno radno vrijeme, dočim je taj broj u Hrvatskoj gotovo zanemariv. Osim toga, pokazuje se da upravo zemlje s najvišom stopom zaposlenosti žena, ali s velikim udjelom zaposlenih žena s nepotpunim radnim vremenom, imaju i najviši fertilitet. Navest ćemo podatke za 2008. godinu, od kada u Hrvatskoj raste broj nezaposlenih. Uz iznesene različitosti, valja imati na umu da Hrvatska ima, prema podacima Eurostata za 2008. godinu, stopu zaposlenosti radnoga kontingenta (stanovništvo u dobi od 15 do 64 godine) samo 56,6, a za EU27 prosjek je 64,6%. Najviše stope zaposlenosti radnoga kontingenta

Tablica 1. Stope nezaposlenosti u dobnoj skupini od 20 do 24 godine u odabranim europskim zemljama, u razdoblju od 2002. do 2012. godine (u %)

	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.
Belgija	15,0	17,4	15,9	20,0	19,2	17,1	16,7	20,9	20,4	17,1	18,4
Bugarska	32,0	24,7	21,4	19,6	16,3	12,5	10,8	13,5	19,8	21,9	24,5
Češka	12,8	14,3	17,8	15,7	14,6	8,8	8,0	14,3	15,9	15,4	16,7
Danska	7,5	8,0	8,5	7,6	6,1	6,2	6,6	10,1	12,0	11,9	12,3
Njemačka	10,3	12,3	14,5	15,6	13,5	11,5	10,3	11,1	9,5	8,1	7,8
Estonija	12,3	21,1	19,1	13,1	:	:	9,5	23,5	29,8	19,3	19,0
Irska	6,5	6,7	7,1	7,5	7,1	7,5	11,3	22,1	25,6	26,7	28,0
Grčka	25,4	24,8	25,2	24,7	24,1	22,3	21,4	25,0	32,0	42,7	53,6
Španjolska	19,7	19,3	20,1	17,0	14,8	15,1	20,4	33,4	37,0	42,6	49,1
Francuska	17,7	16,3	18,6	18,9	19,5	17,1	17,0	20,8	21,1	20,3	21,8
Italija	25,3	24,9	21,8	21,1	19,2	17,9	18,4	22,8	24,7	26,0	31,7
Cipar	7,0	8,1	7,9	12,8	9,4	9,9	8,8	13,3	15,6	21,4	25,9
Latvija	22,3	15,0	16,4	10,5	9,6	8,9	10,3	30,1	31,4	28,2	24,8
Litva	19,2	22,3	18,5	14,4	8,6	7,1	12,1	27,2	33,2	30,8	25,2
Luksemburg	5,1	10,1	14,9	12,7	12,7	12,9	17,1	15,7	12,9	16,2	18,0
Mađarska	10,3	10,9	12,6	17,4	17,2	16,4	18,2	24,5	25,1	24,8	26,4
Nizozemska	2,9	5,1	5,9	6,5	4,6	3,8	3,8	5,3	6,9	5,6	7,1
Austrija	7,1	7,2	9,5	8,7	7,5	7,2	6,4	8,8	7,9	7,3	8,1
Poljska	40,8	41,3	40,4	37,0	29,6	21,6	16,9	19,8	22,8	24,9	25,3
Portugal	9,3	11,7	12,4	14,8	14,1	14,8	14,8	18,5	20,0	26,0	34,0
Rumunjska	21,2	17,2	19,5	18,6	19,0	18,1	15,8	17,9	21,2	22,6	21,2
Slovenija	14,2	14,6	13,9	15,8	13,5	10,2	10,6	13,3	14,5	15,9	20,8
Slovačka	33,8	28,6	29,7	26,1	22,6	17,1	16,2	24,4	30,5	29,5	30,8
Finska	18,4	19,8	19,1	16,1	14,9	12,3	11,7	17,0	17,0	16,0	14,4
Švedska	9,0	11,3	14,7	17,5	16,5	13,7	13,9	19,9	19,8	18,0	18,8
UK	8,6	8,6	7,9	9,5	10,4	10,3	11,4	15,1	15,0	16,4	16,7
Norveška	7,8	8,2	10,1	8,6	6,9	5,3	4,4	7,5	7,6	7,2	7,3
Švicarska	5,3	9,4	7,9	8,7	7,6	7,2	7,0	8,4	8,2	7,5	8,9
Hrvatska	32,1	32,9	27,7	28,3	25,4	20,1	17,8	20,2	27,3	31,2	37,2

Izvor: Eurostat (2013)

Grafikon 1. Usporedna slika stopa nezaposlenosti 2008. i 2012. godine u dobnoj skupini od 20 do 24 godine u odabranim europskim zemljama (u %)

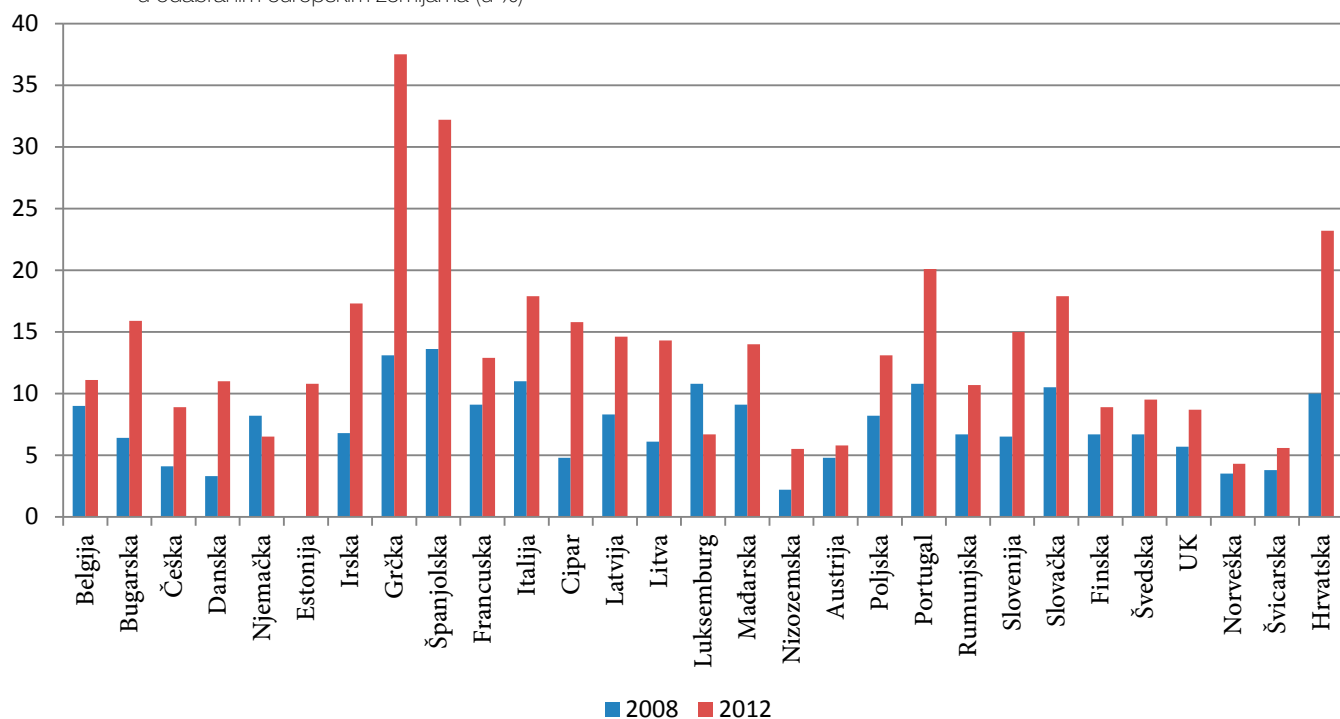
Izvor: Eurostat (2013)

Tablica 2. Stope nezaposlenosti u dobnoj skupini od 25 do 29 godina u odabranim europskim zemljama, u razdoblju od 2002. do 2012. godine (u %)

	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Belgija	8,9	10,3	10,3	10,4	10,1	10,0	9,0	10,3	11,6	9,9	11,1
Bugarska	21,1	17,0	14,0	11,0	10,3	7,5	6,4	8,1	12,7	15,0	15,9
Češka	7,8	8,2	8,8	8,5	6,6	5,2	4,1	8,2	9,4	7,8	8,9
Danska	4,7	8,1	7,1	5,5	5,1	4,4	3,3	7,4	10,6	11,0	11,0
Njemačka	8,1	10,2	11,2	12,3	11,4	9,8	8,2	9,2	8,4	7,0	6,5
Estonija	9,8	11,3	12,7	:	:	:	:	15,0	17,7	13,9	10,8
Irska	4,8	5,0	4,8	4,5	4,9	5,0	6,8	14,6	17,0	19,6	17,3
Grčka	16,1	15,3	15,6	15,1	14,0	14,3	13,1	15,0	19,7	29,6	37,5
Španjolska	14,1	14,0	13,2	11,2	10,3	9,2	13,6	22,1	25,2	26,9	32,2
Francuska	10,8	10,8	11,5	10,9	10,3	10,3	9,1	11,5	12,2	12,6	12,9
Italija	15,7	14,9	12,7	13,1	11,6	10,4	11,0	13,2	14,7	14,4	17,9
Cipar	3,2	5,0	3,9	6,9	5,9	4,6	4,8	6,9	8,7	10,0	15,8
Latvija	14,7	11,8	10,1	9,9	6,9	6,7	8,3	18,4	20,0	16,6	14,6
Litva	13,6	13,7	9,3	6,4	4,6	5,0	6,1	14,9	20,8	15,5	14,3
Luksemburg	3,9	2,9	6,6	4,7	6,7	5,5	10,8	6,7	5,3	6,3	6,7
Mađarska	6,8	6,8	6,5	8,1	8,6	8,4	9,1	12,2	14,3	12,7	14,0
Nizozemska	2,5	3,4	4,1	4,3	3,4	2,4	2,2	3,4	4,4	4,6	5,5
Austrija	5,1	5,9	5,8	5,9	5,6	5,4	4,8	6,2	5,9	5,3	5,8
Poljska	22,3	21,2	22,6	20,2	15,3	10,6	8,2	9,8	12,0	12,0	13,1
Portugal	5,4	8,3	8,0	10,9	11,1	11,7	10,8	12,0	14,4	15,9	20,1
Rumunjska	8,9	9,2	10,3	8,7	9,4	7,6	6,7	8,4	9,9	9,8	10,7
Slovenija	6,6	10,0	8,6	9,3	10,4	8,1	6,5	10,1	13,0	14,2	15,0
Slovačka	17,0	15,8	18,0	16,3	12,4	11,5	10,5	13,7	16,7	16,6	17,9
Finska	11,0	12,0	10,5	8,6	7,7	7,0	6,7	9,7	9,2	8,9	8,9
Švedska	5,5	6,5	8,9	10,6	8,7	7,0	6,7	9,6	10,0	8,6	9,5
UK	5,8	5,1	5,1	5,0	5,5	5,0	5,7	8,3	8,2	8,9	8,7
Norveška	4,7	5,6	5,3	5,5	4,4	3,0	3,5	3,6	5,3	4,9	4,3
Švicarska	5,5	6,5	6,3	5,2	4,7	4,7	3,8	6,9	6,6	5,6	5,6
Hrvatska	18,5	17,7	18,7	15,7	13,8	12,9	10,0	11,7	17,6	22,1	23,2

Izvor: Eurostat (2013)

Grafikon 2. Usporedna slika stope nezaposlenosti 2008. i 2012. godine u dobnoj skupini od 25 do 29 godina u odabranim europskim zemljama (u %)

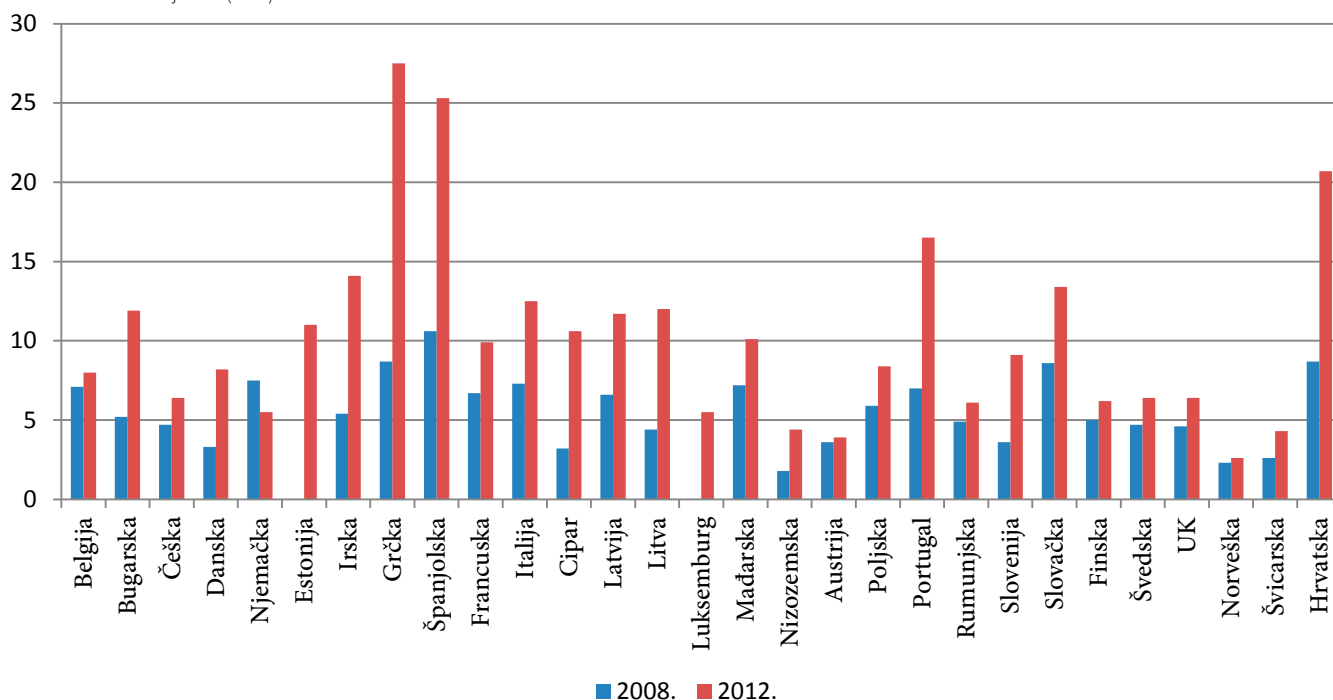
Izvor: Eurostat (2013)

Tablica 3. Stope nezaposlenosti u dobnoj skupini od 30 do 34 godine u odabranim europskim zemljama, u razdoblju od 2002. do 2012. godine (u %)

	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.
Belgija	6,6	7,8	7,3	8,9	8,1	7,6	7,1	8,5	8,1	7,5	8,0
Bugarska	16,9	12,8	11,4	9,5	8,4	6,0	5,2	6,0	10,4	12,0	11,9
Češka	6,4	7,6	7,2	7,0	7,0	5,2	4,7	6,6	6,2	6,1	6,4
Danska	3,8	5,7	5,4	4,9	3,2	3,7	3,3	6,0	7,2	8,6	8,2
Njemačka	7,6	9,1	9,8	10,3	9,4	8,2	7,5	7,9	7,4	6,2	5,5
Estonija	7,6	10,2	7,8	:	:	:	:	11,7	13,5	11,8	11,0
Irska	4,1	4,3	4,3	3,8	4,1	4,4	5,4	11,3	12,5	13,6	14,1
Grčka	10,3	9,8	10,1	10,4	9,8	9,2	8,7	10,0	14,0	20,0	27,5
Španjolska	10,7	11,0	10,5	8,1	8,0	7,5	10,6	17,6	19,8	21,9	25,3
Francuska	8,9	8,7	9,6	8,6	8,7	7,8	6,7	8,6	8,9	8,8	9,9
Italija	9,4	8,7	7,6	8,1	7,3	6,8	7,3	8,6	9,9	9,6	12,5
Cipar	2,7	4,1	3,9	4,3	3,8	3,6	3,2	4,2	4,5	7,3	10,6
Latvija	9,5	5,6	7,9	8,8	6,0	5,1	6,6	14,2	14,4	15,4	11,7
Litva	11,6	9,0	7,6	7,7	5,3	3,6	4,4	11,7	15,3	14,6	12,0
Luksemburg	2,0	3,9	5,0	4,2	4,0	4,9	:	4,9	4,6	3,8	5,5
Mađarska	5,4	6,1	5,9	6,7	6,9	7,2	7,2	9,2	10,4	9,3	10,1
Nizozemska	2,2	3,4	4,0	4,1	3,0	2,4	1,8	2,8	3,7	3,8	4,4
Austrija	4,7	4,0	4,8	5,1	4,4	4,1	3,6	4,2	5,1	3,8	3,9
Poljska	18,3	17,3	16,0	14,9	11,6	8,2	5,9	6,5	8,0	8,1	8,4
Portugal	4,1	6,8	5,7	6,9	7,3	8,1	7,0	10,1	11,4	12,5	16,5
Rumunjska	7,1	6,0	6,5	6,5	6,1	5,3	4,9	5,8	6,1	6,3	6,1
Slovenija	5,8	5,0	4,8	4,6	5,0	4,4	3,6	6,0	7,3	7,6	9,1
Slovačka	17,1	15,8	16,2	14,8	11,6	10,3	8,6	10,7	12,7	13,1	13,4
Finska	7,7	7,1	7,2	6,6	6,1	5,3	5,0	6,7	6,3	6,2	6,2
Švedska	4,3	5,4	5,4	7,1	5,7	4,8	4,7	6,9	6,5	6,1	6,4
UK	4,5	4,4	3,8	3,9	4,5	4,4	4,6	6,7	6,8	6,8	6,4
Norveška	3,5	4,4	3,9	4,6	3,7	2,1	2,3	2,9	3,7	3,0	2,6
Švicarska	2,2	3,8	4,1	4,5	4,2	2,9	2,6	3,7	4,7	3,5	4,3
Hrvatska	16,0	14,1	12,9	10,9	10,7	9,3	8,7	8,9	11,5	15,6	20,7

Izvor: Eurostat (2013)

Grafikon 3. Usporedna slika stope nezaposlenosti 2008. i 2012. godine u dobnoj skupini od 30 do 34 godine u odabranim europskim zemljama (u %)

Izvor: Eurostat (2013)

imaju Nizozemska (77,0), Danska (75,7), Švedska (72,2), itd. Glede fertilitetnih trendova osobito je važna zaposlenost mladih, no to je jedan od važnih ali ne i jedini činitelj u fertilitetnoj motivaciji.

Tablice iz kojih se vidi kretanje stopa nezaposlenosti od 2002. do 2012. godine u dobnim skupinama od 20 do 34 godine pokazuju da novopriključene zemlje EU-a imaju i nakon brojčano jakog vala iseljavanja relativno visoke stope nezaposlenosti. Ako je po tome suditi, ni u Hrvatskoj se ne može očekivati značajnije smanjenje nezaposlenosti ni nakon iseljavanja dijela nezaposlenih i onih koji su zaposleni ali će se iseliti privučeni većim plaćama i standardom u starim članicama EU-a. Neki ekonomski analitičari drže da međunarodne institucije različitim mjerama podupiru nezaposlenost u manje konkurentnim gospodarstvima EU-a kako bi se na neizravan način smanjila cijena rada. Razmatrajući podatke o kretanju stopa nezaposlenosti u manje razvijenim zemljama EU-a, valja respektirati iznesena mišljenja. Hrvatska ima stope nezaposlenosti mladih zamjetno veće od europskog prosjeka. Valja pridodati i da je u Hrvatskoj jako raširena pojava rada na određeno vrijeme, što i za zaposlene mlade znači velik rizik jer su pod pritiskom mogućega gubitka radnog mjesta. Hrvatska javnost ostaje pred velikim brojem otvorenih pitanja što će se promijeniti ulaskom u EU. Ekonomski analitičar Ljubo Jurčić drži da Hrvatsku očekuje pogoršanje gospodarskih prilika iduće tri do četiri godine. Demografski motreno to bi značilo pojačano iseljavanje i još intenzivnije krajnje nepovoljne procese i trendove. Političke su elite već dugo u zanosu ulaska u EU, a o demografskoj budućnosti zemlje koju vode i u kojoj svake godine prirodnim putem nestane oko 10.000 ljudi ni spomena.

Fertilitet u Hrvatskoj i odabranim europskim zemljama

Već se više od četiri desetljeća stanovništvo u Hrvatskoj generacijski ne obnavlja, tj. totalna stopa fertiliteta (TFR) smanjena je ispod razine od 2,1 djeteta po ženi, što je nužno za jednostavnu reprodukciju. Brojčani su demografski pokazatelji jasni, jer će se prema razini TFR-a u zadnjih 10-ak godina od približno 1,4 obnoviti jedva 2/3 stanovništva u Hrvatskoj. Ako se žene i odluče na rađanje, to se vrlo često, pod pritiskom mnogobrojnih nepovoljnih čimbenika, odgađa za sve kasnije godine. Zbog toga se reproduktivno razdoblje žene skraćuje i istodobno se povećava rizik od steriliteta. Uz neke opće čimbenike fertiliteta, istraživanja pokazuju da nerijetko postoje i neki specifični čimbenici za pojedinu državu, katkad i regiju. Tako više međusobno podupirućih čimbenika utječe na fertilitet i njegov ostatak na niskoj razini. Dugo prisutna velika nezaposlenost i ekonomska nesigurnost pridonijeli su, uz još neke druge činitelje, padu stope fertiliteta u Hrvatskoj na današnju vrlo nisku razinu, bez vidljivih znakova dugoročnijeg oporavka. Do masovnijeg izlaska žena na tržište rada došlo je od sredine 1960-ih. Otada je zamjetno ubrzan ne samo proces promjene spolne strukture zaposlenih nego su se pojavili novi, zaista brojni, činitelji koji utječu na fertili-

tetno ponašanje. Zemlje koje su se postupno prilagođavale promijenjenim općim gospodarskim i društvenim uvjetima zaustavljale su nepovoljne demografske trendove. Samo dugoročna i sustavna politika daje rezultate.

Tablica 4. Totalne stope fertiliteta (TFR) u odabranim europskim zemljama 1980., 1990., 2000. i 2010. godine

	1980.	1990.	2000.	2010.
Austrija	1,65	1,46	1,36	1,44
Belgija	1,68	1,62	1,67	:
Bjelorusija	2,04	1,9	1,31	:
Bugarska	2,05	1,82	1,26	1,49
Cipar	2,46	2,41	1,64	1,44
Češka	2,08	1,9	1,14	1,49
Danska	1,55	1,67	1,77	1,87
Estonija	2,02	2,05	1,38	1,63
Finska	1,63	1,78	1,73	1,87
Francuska	1,95	1,78	1,89	2,03
Grčka	2,23	1,4	1,26	1,51
Hrvatska	1,92	1,67	1,40	1,46
Irska	3,21	2,11	1,89	2,07
Island	2,48	2,3	2,08	2,2
Italija	1,64	1,33	1,26	1,41
Latvija	1,90	2,01	1,24	1,17
Litva	1,99	2,03	1,39	1,55
Luksemburg	1,50	1,6	1,76	1,63
Mađarska	1,91	1,87	1,32	1,25
Makedonija	2,47	2,06	1,88	1,56
Malta	1,99	2,04	1,7	1,38
Moldavija	2,41	2,39	1,3	1,30
Nizozemska	1,60	1,62	1,72	1,79
Norveška	1,72	1,93	1,85	1,95
Njemačka	1,56	1,45	1,38	1,39
Poljska	2,26	2,06	1,35	1,38
Portugal	2,25	1,56	1,55	1,36
Rumunjska	2,43	1,83	1,31	1,33
Rusija	1,86	1,90	1,21	-
Slovačka	2,32	2,09	1,3	1,40
Slovenija	2,1	1,46	1,26	1,57
Španjolska	2,2	1,36	1,23	1,38
Švedska	1,68	2,13	1,54	1,98
Švicarska	1,55	1,58	1,5	1,52
Ujedinjeno Kraljevstvo	1,9	1,83	1,64	1,98
Ukrajina	1,95	1,89	1,09	1,43

Izvor: Eurostat (2012)

Totalna stopa fertiliteta u Hrvatskoj od 1960. do 2010. godine

Izvor: World Bank, DataBank, Gender Statistics, Fertility rate, 2012.

Kretanje totalne stope fertiliteta Francuske i Europske unije u razdoblju 1960. - 2010.

Izvor: World Bank, DataBank, Gender Statistics, Fertility rate, 2012.

Totalna stopa fertiliteta Švedske u razdoblju 1968.-2010.

Izvor: Eurostat, Fertility indicators, 2012.

Hrvatska je s obzirom na današnje visokorazvijene europske zemlje, kao i velika većina nekadašnjih socijalističkih zemalja, u vrlo kratkom vremenu, osobito od 1960-ih, vrlo ubrzano mijenjala ekonomsko-socijalnu i demografsku strukturu. Još početkom 1970-ih istraživanja akademkinje Alice Wertheimer-Baletić pokazala su kako zapošljavanje žene u Hrvatskoj izvan poljoprivrede ima značajan utjecaj na fertilitet budući da to ne prati širenje infrastrukture za zaposlenim ženama koje podižu djecu. U Hrvatskoj valja posebno istaknuti značajne promjene u strukturi zaposlenih žena po sektorima nacionalnoga gospodarstva ubrzanije nakon 2003. godine. Od tada se bilježi vrlo dinamičan rast broja zaposlenih žena u trgovini i financijskim djelatnostima. Prema istraživanju Anđelka Akrapa i Ivana Čipina visok udio zaposlenih žena u sektoru trgovine u Hrvatskoj, gdje je nepovoljna struktura radnog vremena, ne pogoduje obiteljskom životu i obeshrabruje mlade žene imanju željenog broja djece.

U okviru trgovačke djelatnosti u relativno kratkom vremenu nakon 2000. godine treba imati na umu dva bitna procesa. Prvo, najveći apsolutni i relativni rast zaposlenosti žena između 2004. i 2008. godine zabilježen je u trgovini, posebno u trgovini na malo. Drugo, od ukupnog broja zaposlenih žena u trgovini na malo 2009. godine njih 61% bilo je mlađe od 40 godina, a čak 47% bilo je u dobi između 18 i 34 godine (Državni zavod za statistiku, 2010). Dakle, došlo je do pomlađivanja dobne strukture zaposlenih žena u tom sektoru, osobito onih u središnjem reproduktivnom razdoblju. Poseban su problem uvjeti rada žena zaposlenih u sektoru trgovine. Velikom ekspanzijom trgovačkih lanaca u posljednjih 5-7 godina došlo je i do porasta zaposlenih u tom sektoru, ponajviše ženske radne snage. Posebno je nepovoljno radno vrijeme, koje ograničava veći broj žena da ostvare svoje fertilitetne namjere, što osobito dolazi do izražaja ako i žena i njezin suprug rade u istoj djelatnosti te nemaju »baka servis«. K tome, rad na određeno vrijeme u postojećim je hrvatskim ekonomskim i društvenim uvjetima neprijeporno vrlo restriktivan fertilitetni čimbenik, a on je vrlo raširena pojava, osobito među ženama u mlađoj fertilnoj dobi.

U visokorazvijenim europskim zemljama, koje imaju relativno visok TFR, imaju strukturu zaposlenih žena po dje-

latnostima gdje je moguće bolje kombinirati zaposlenost žena i skrb o djeci. Gotovo sve razvijene zemlje s povoljnijim TFR-om imaju sličnu strukturu zaposlenih žena prema djelatnostima. Naravno, potonje treba povezati s mjerama obiteljske politike i ravnomjernom raspodjelom kućanskih poslova između supruge. Usporedimo li s drugim europskim zemljama, razvidno je da zemlje koje imaju visok udjel zaposlenih žena u zdravstvu i socijalnoj skrbi te obrazovanju imaju i najviše stope fertiliteta. Hrvatska pripada skupini zemalja gdje je zaposlenost žena u spomenutim sektorima ispod europskog prosjeka, posebno u zdravstvu i socijalnoj skrbi.

Općepoznata je činjenica da je u Europi fertilitet nizak (mjeren totalnom stopom fertiliteta – TFR) i rijetke su europske zemlje koje imaju TFR iznad razine potrebne za jednostavnu zamjenu generacija. No, činjenica je da među pojedinim europskim zemljama postoje nezanemarive razlike, jer najviši fertilitet imaju najrazvijenije europske zemlje poput Norveške, Švedske i Danske, a potonje imaju i najviše stope zaposlenosti ženskoga stanovništva u fertitilnoj dobi (vidjeti tablicu s TFR-ima). Međutim, u razvijenim državama s relativno povoljnim fertilitetom znatan je udio žena koje rade s nepotpunim radnim vremenom. Od 12 najrazvijenijih europskih zemalja njih 9 ima najbolje demografske trendove, što se jasno vidi na predloženom grafikonu. Rijetka iznimka među najrazvijenijim europskim državama koje nemaju viši fertilitet jest Njemačka, koja je tradicionalna država blagostanja bez razvijenih javnih politika skrbi za djecu koje bi podupirale usklađivanje obiteljskoga života i plaćenoga rada. Zbog neodgovarajuće obiteljske politike žene u Njemačkoj su uglavnom prisiljene privremeno napustiti posao nakon porođaja.

To pokazuje kako samo novčani poticaji, bez odgovarajuće javne infrastrukture koja će omogućiti usklađivanje obiteljskoga života i plaćenoga rada, nisu dovoljni. Njemačka unutar EU-a pripada skupini zemalja s najslabijom institucionalnom potporom obiteljima s djecom. Primjer Njemačke pokazuje da je institucionalna potpora zaposlenoj ženi majci od velike važnosti u pokušaju podizanja niskih stopa fertiliteta, jer ona izdvaja relativno značajna sredstva za poticanje fertiliteta. Institucionalna potpora posebno dolazi do izražaja ako je žena s djecom zaposlena u sektoru gdje se često radi prekovremeno i vikendom. U pogledu institucionalne skrbi o djeci zaposlenih majki situacija je u Hrvatskoj, uz stambene probleme i nezaposlenost mladih, zamjetno nepovoljnija u usporedbi sa zemljama s relativno povoljnim fertilitetnim trendovima. Ustanove koje pokrivaju različite oblike usluga u skrbi o djeci ni kapacitetom ni radnim vremenom ne prate potrebe zaposlenih žena kako bi se uskladile njihove radne obveze i obiteljski život. Tomu treba dodati i problem sve raširenije pojave zapošljavanja mladih žena na određeno vrijeme, a to djeluje obeshrabrujuće na ulazak u brak i davanje djece.

Statistički podatci o udjelu zaposlenih žena prema sektorima djelatnosti u odabranim europskim zemljama pokazuju kako u onim zemljama gdje je značajno veći broj žena zaposlenih u sektorima zdravstva, socijalne skrbi i obrazovanja u pravilu nalazimo i najviše stope fertiliteta.

Selektivna imigracijska politika starih članica EU-a i govor o zajedničkom tržištu radne snage

Snažan gospodarski rast u zapadnoj Europi nakon Drugoga svjetskog rata bio je podloga za velika očekivanja. Gospodarski, društveni i kulturni napredak na europskom Zapadu, do polovice 1960-ih, pratio je i demografski rast. Porast nataliteta nakon Drugoga svjetskog rata (za tu je pojavu općeprihvaćen naziv *baby-boom*) potrajao je u razvijenijem dijelu Europe do 1964. godine (u Hrvatskoj samo do 1954. godine). Ondašnje gospodarske i političke prilike davale su nadu za neprekinutu uzlaznu putanju. Gotovo puna zaposlenost i rastući prinosi od kapitala ostavljali su dovoljno prostora za širenje socijalnih prava, ali sve dotle dok nisu bili ugroženi rastući prinosi od kapitala. Nestašica radne snage na europskom Zapadu lako je riješena uvozom radne snage. Povećana potražnja za »neuglednim« ili slabije plaćenim zanimanjima u građevinarstvu, industriji i uslugama, uz nedostatnu domaću ponudu, namirivana je useljavanjem jeftine radne snage s europskog Juga.

Dok je, dakle, za obavljanje nekih zanimanja bio sve manji interes domaćeg stanovništva, istodobno su, s juga Europe, neobrazovanu radnu snagu privlačile visoke nadnice na Zapadu. Nije bilo većih gospodarskih i političkih problema. Računalo se da su to privremena useljavanja koja neće prerasti u trajno useljavanje. Trebalo je biti privremeno kao i zapošljavanje između dvaju svjetskih ratova u nekim zapadnoeuropskim zemljama. Zemlje uvoznice radne snage nisu planirale da će velik dio »privremenih« useljenika prijeći u trajne useljenike, zato nisu ni računale na troškove i poteškoće u procesu integracije useljenika. Situacija se bitno mijenja i na scenu stupa moćan igrač: krupni kapital. Usporavanje gospodarskog rasta, nezaposlenost i inflacija nakon 1973. godine daju veliku snagu i prostor krupnom kapitalu. Odvijaju se ubrzani integracijski procesi kapitala na međunarodnoj razini. Visoka mobilnost kapitala postajala je, uz nepovoljne gospodarske učinke izazvane procesom demografskog starenja, postupno sve veća prijetnja socijalnoj državi. U naravi je kapitala ostvariti što veći profit, a porast troškova socijalne države izazvan, među ostalim, demografskim starenjem ugrozio je rastući prinos od kapitala. Stoga vlasnici krupnoga kapitala teže restrikciji socijalnih prava. Uz porast izdataka za mirovine rastu i troškovi zdravstvenog osiguranja: primjenjuje se nova i sve skuplja i složenija medicinska tehnologija, osobito za starije stanovništvo.

Međunarodni financijski kapital koristi se svakom prilikom ucjenjujući nacionalne vlade stalnim prijetnjama o masovnom smanjivanju broja radnih mjesta ili, u još goroj situaciji, bijegom kapitala iz zemlje. Fiskalne reforme koje propisuju međunarodne financijske institucije uvijek su u korist stranoga kapitala i domaćih dominantnih klasa. Nameće se masovno smanjenje javnih socijalnih, obrazovnih i zdravstvenih troškova, liberalizacija uvoza i cirkulacija radne snage u mjeri koja odgovara interesima razvijenih. Svaka stvar i usluga proizvest će se na onom mjestu gdje trošak bude najmanji, jer nadnacionalni kapital ima samo jedan cilj: profit. U procijepu između sve većih potre-

ba i troškova socijalne države vlade, pod pritiskom kapitala i međunarodnih financijskih institucija, često pribjegavaju privatizaciji i javnih usluga koje imaju naglašen socijalni karakter. To se opravdava većom učinkovitošću privatnog sektora gospodarstva. Kao da se gubi s uma da je za gospodarsku učinkovitost važan menadžment, a ne to čije je vlasništvo, državno ili privatno. U spletu tih zamršenih odnosa stječe se dojam da se krize izazivaju namjerno a kako bi se ograničio rast socijalnih izdataka. U sklopu toga treba razumijevati i protivljenje krupnoga kapitala izdatcima za javne politike u području demografske problematike.

Prosječan godišnji broj rođenih u Europi tijekom petogodišnjih razdoblja od 1950. do 2010. godine

Izvor: UN, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2011)

Ipak, neke su zemlje, kako pokazuju tablice i grafikon, aktivnom pronatalitetnom politikom uspjele u zaustavljanju i preokretanju nepovoljnih demografskih trendova. Sve dotle dok se visokorazvijene europske zemlje nisu suočile s posljedicama dugogodišnjih nepovoljnih demografskih kretanja, koja se, među ostalim, najjasnije očituju u poremećenim brojčanim omjerima između predradnog, radnog i postradnoga kontingenta, značenje demografske komponente za ukupan razvoj društva nije bilo dostatno tretirano. Razlog je tomu što se prema uzoru na, ne jedine ali dominantne makroekonomske modele pretpostavljalo da radna snaga nije oskudan resurs jer će se u slučaju nedovoljne ponude radne snage na lokalnom tržištu to popuniti prostornom pokretljivošću radne snage na nacionalnom tržištu ili će doći do imigracije strane radne snage. Tek, dakle, kada su na tržište radne snage počeli pristizati sve malobrojniji naraštaji koji se ne mogu nadomjestiti priljevom s drugih prostora na domaćem tržištu radne snage a, nasuprot tomu, u umirovljeničku dob počeli ulaziti sve brojniji i brojniji naraštaji, razmatranje demografske komponente postalo je polazno i nezaobilazno pri koncipiranju gospodarske politike, od razine lokalne zajednice do razine države. Pokazalo se isto tako da se imigracijom strane radne snage mogu ublažiti ali ne i potpuno ukloniti negativni gospodarski učinci dugogodišnjih nepovoljnih demografskih trendova. Primjer Njemačke pokazuje da u zaustavljanju nepovoljnih demografskih trendova nisu presudna useljavanja, jer bi u tom slučaju Njemačka imala daleko povoljnije prirodno kretanje. Francuska tijekom cijeloga 20. stoljeća provodi pronatalitetnu populacijsku politiku,

a skandinavske zemlje od 1980-ih također pronatalitetnu politiku u okviru obiteljske politike. Iskustva s imigracijama pokazala su da je isplativije »proizvoditi vlastitu radnu snagu«. No, Njemačka, Švicarska, Austrija, Italija i neke druge zemlje zapadne Europe nisu pronašle odgovarajuću politiku fertilitetne motivacije.

U cjelini dugogodišnje smanjivanje fertiliteta u Europi ne može ostati bez posljedica jer će se prema procjenama broj stanovnika u zemljama Europske unije početi smanjivati nakon 2035. godine. Osim unutarnje preraspodjele stanovništva, između razvijenijih i manje razvijenih europskih gospodarstva, tržište radne snage u Europi popunjavaju i imigranti iz azijskih i arapskih zemalja, no to nisu masovne imigracije. Teško je očekivati da će Hrvatska ubrzo postati imigracijska, kad ni vlastito stanovništvo ne može zaposliti. Prema procjenama Europa je u razdoblju 2000–2005. imala prosječan godišnji pozitivan saldo migracija za 1,6 milijuna osoba, a očekuje se da će Europa u razdoblju 2005–2050. imati pozitivan saldo migracija za 37 milijuna. Europa će 2050. godine, prema procjenama, imati oko 664 milijuna stanovnika. Dakle, unatoč pozitivnom saldu migracija stručnjaci UN-a procjenjuju da će Europa imati smanjenje broja stanovnika, za oko 60 milijuna stanovnika. Visokorazvijene zemlje će, kao i dosada, provoditi kontroliranu selektivnu imigracijsku politiku, što znači da će nadnicama i životnim standardom privlačiti, brojem i obrazovnim sastavom, potrebnu radnu snagu. Kao i dosada valja očekivati i preraspodjelu radne snage između razvijenijih i manje razvijenijih europskih gospodarstava, osobito za zanimanja u području visokih tehnologija. U novije vrijeme razvijeni se Zapad rasteretio, u korist azijskih zemalja, radno intenzivnih proizvodnji, što je svakako jedan od čimbenika koji smanjuje potrebu za imigrantima u najrazvijenijim državama EU-a.

Najrazvijenije europske zemlje u 1960-ima trebale su brojne imigrante, no u promijenjenim gospodarskim uvjetima naglašena je kvalitativna strana imigranata. Imigracijske i ujedno najrazvijenije zemlje EU-a, posve jasno, ponajprije računaju na radnu snagu iz manje razvijenih zemalja EU-a, ne samo zbog zajedničkog tržišta radne snage – kvote i druga ograničenja koje uvode pojedine zemlje pokazuju da je to zajedničko tržište u onoj mjeri koja odgovara najrazvijenijima – nego i zato što su, kako je već istaknuto, troškovi integracije imigranata izvan zemalja EU-a viši. Na temelju različitih procjena iz Poljske i Rumunjske se nakon priključenja EU-u iselilo između 2 i 3% stanovništva iz središnje radno aktivne dobi. Prema službenim poljskim podacima, iz Poljske se od 2004. do 2009. godine iselilo oko 1.700.000 Poljaka. Rumunjsku je nakon ulaska u EU 2007. godine napustilo, prema procjenama, između 2,5 i 2,7 milijuna stanovnika, a Bugarsku između 500.000 i 600.000 stanovnika. S obzirom na broj stanovnika, jako je iseljavanje zahvatilo Estoniju i osobito Latviju. Radne dozvole, kvote i ograničenja na tržištu rada u razvijenim zemljama EU-a s obzirom na manje razvijene zemlje EU-a ovisе o potrebama za dodatnom radnom snagom na tržištu rada. Sindikati i vlade nastoje kontrolirati priljev radne snage zbog očuvanja cijene rada na domaćem tržištu radne snage. Naravno, nema ograničenja za visokoobrazovanu radnu snagu, samozaposlene i deficitarna zanimanja. Isku-

stvo pokazuje kako iseljavanja iz novih članica EU-a nisu zaustavljena unatoč ograničenjima, jer nezaposlenost je jak potisni čimbenik.

Otvorena pitanja za političke i gospodarske elite u Hrvatskoj nakon zatvorenih pregovaračkih poglavlja

Zaista je nemoguće prognozirati do kakvih će sve promjena doći od druge polovice tekuće godine nakon što Hrvatska postane punopravna članica EU-a. No, gospodarstvo će se suočiti s konkurencijom u mnogim sektorima i može se dogoditi da poraste broj potencijalnih iseljenika. Doći će do zamjetnih socijalnih i gospodarskih promjena. Hrvatskoj je jedini izlaz povećati broj zaposlenih. Ako se to ne dogodi, i dalje će se morati smanjivati izdatci za obrazovanje, znanost, kulturu i dr. Problem omjera umirovljenika i ekonomski aktivnih osiguranika može se poboljšati jedino ako dođe do rasta broja zaposlenih. Zasada to u Hrvatskoj nije ni na vidiku, a nema čak ni obećanja kada bi to moglo biti. Nepovoljan omjer između broja ekonomski aktivnih osiguranika i umirovljenika ne mogu eliminirati ni druge bitno razvijenije zemlje. Gospodarska statistika pokazuje da te zemlje nastoje povećati broj zaposlenih i oblikovati uvjete za »proizvodnju buduće vlastite radne snage«, dakle poticati fertilitet. Skandinavske zemlje i Francuska daju primjer takve politike. Njemačka, iako neuspješna u području fertiliteta, bilježi uspjeh u politici zaposlenosti. Najrazvijenije zemlje EU-a nadnicama i životnim standardom privlače najkvalitetniju radnu snagu iz manje razvijenijih zemalja EU-a. Pod krinkom zajedničkog tržišta radne snage krije se ekonomska računica, jer za radnu snagu iz manje razvijenih zemalja EU-a niži su troškovi integracije nego za useljeničku radnu snagu izvan zemalja EU-a. U skupinu zemalja iz kojih će najrazvijenije zemlje EU-a izvlačiti, brojem i obrazovnim sastavom, potrebnu radnu snagu ulazi i Hrvatska. Sve je prepušteno tržištu, pa tako i goli ekonomski opstanak manje razvijenih zemalja EU-a.

Iskustva istočnoeuropskih zemalja pokazuju da ni jednu od njih nisu zaobišla iseljavanja, i to kadrova koji su brojem i obrazovanjem potrebni najrazvijenijima. U situaciji kad Hrvatska od osamostaljenja do danas nije riješila, ni u kraćem razdoblju, problem nezaposlenosti, za očekivati je pojačano iseljavanje, ali ne pretpostavljamo masovnije. Na zapadnoeuropskom tržištu radne snage, posebno njemačkom, nedostaje radne snage u sektoru njegovateljstva i pomoći starijim osobama, ali i u novim visokim tehnologijama, tj. razvijajućim sektorima gospodarstva. Za Hrvatsku i malen broj iseljenih visokoobrazovanih iz područja elektrotehnike, računarstva, strojarstva, medicine, matematike, fizike, kemije i dr. znači velik gubitak, koji će se teško nadoknaditi. Oduvijek je postojao problem manje razvijenih s obzirom na razvijenije: manje razvijeni obrazuju kadrove za razvijene. Visokorazvijene države provode selektivnu useljeničku politiku, dopuštaju useljavanja onih koji su potrebni njihovu tržištu radne snage. Radne

dozvole, kvote, moratorij na zapošljavanje iz novih, manje razvijenih članica EU-a jasno oslikavaju politiku koju vode stare članice EU-a prema novim članicama. Ekonomski su interesi glavni, a preostali, često isticani, kriteriji i europski standardi prikrivaju gole ekonomske interese. Dakle, ne treba očekivati masovnost iseljavanja, ali je svakako realno očekivati odlazak mladih stručnjaka iz razvijajućih tehnologija. To je bio slučaj i dosada, dakle i prije ulaska u EU. Često se, osobito za niže kvalifikacije, prakticira povremeno zapošljavanje, kao sezonski rad ili u vremenu povećane potražnje na tržištu rada koje se ne može popuniti domaćom radnom snagom.

Posljedice su dugoročnoga niskog fertiliteta demografsko starenje, pad ukupnog broja stanovnika, nedostatak radne snage, problemi mirovinskog, zdravstvenog i sustava socijalnog osiguranja, politički utjecaj starijih, smanjen ekonomski rast i dugoročne inovacije itd. Hrvatsku u idućim desetljećima očekuju značajne makroekonomske promjene zbog ubrzanoga demografskog starenja, koje će posebno biti izražene u prvoj polovici 21. stoljeća. Demografske će promjene kreatorima javnih politika i društvu općenito značiti velik izazov u desetljećima koja predstoje i zahtijevat će oblikovanje nove ekonomske, porezne, zdravstvene, mirovinske, obrazovne, socijalne, obiteljske politike i drugih politika na koje utječu demografske promjene. Produbljiivanje, u srednjem roku, sadašnjih gospodarskih poteškoća, što, uz ostalo, podrazumijeva restrikcije socijalnih programa, porast nezaposlenosti mladih, nepriustivost stana za mlade, izostanak ravnomjernijega regionalnog razvoja i niz drugih popratnih pojava i procesa, neizbježno će negativno utjecati na demografske trendove. Usto, ako se nastavi gospodarska kriza u Hrvatskoj uz istodobni snažniji gospodarski rast u zapadnoeuropskim zemljama, pretpostavljamo i, kako je istaknuto, odljev mladih iz Hrvatske.

Demografska povijest pokazuje da je tijekom svih gospodarskih i političkih kriza u Hrvatskoj tijekom 20. stoljeća dolazilo do intenzivnog odljeva mladih u inozemstvo. U sklopu iznesenoga, nije nerealno očekivati snižavanje, i sada vrlo niske, totalne stope fertiliteta i zbog negativnog salda migracija i daljnje nepovoljne promjene dobnog sastava stanovništva. To će pratiti sve izraženiji gospodarski i socijalni problemi. Protokom vremena gospodarski i demografski problemi postaju sve složeniji a njihovo rješavanje sve zahtjevnije. Stoga je zadatak nositelja ekonomske politike neprekinuto pronalaženje primjerenih mjera društvene intervencije kako bi se ne samo zaustavili nego i ublažili učinci nepovoljnih demografskih kretanja. Demografska kretanja najbolje osvjetljavaju i gospodarsko stanje i perspektive u nepromijenjenim uvjetima. Posebno važnu ulogu imaju dugoročno razvijajući sektori gospodarstva koji razvojem umnogome mogu pridonijeti stabilizaciji i preokretanju nepovoljnih demografskih tendencija.

No, pogrešno bi bilo vjerovati da će gospodarski razvoj spontano, tj. sam po sebi, djelovati na zaustavljanje i preokretanje nepovoljnih demografskih procesa. Konačno, činjenice poduprte brojevima pokazuju da bi jača iseljavanja iz Hrvatske unijela jake demografske i ekonomske poremećaje te još veće restrikcije u području javnih politika. Sve to nije govor protiv EU-a, nego suočavanje s činjenicama i zajednicom kojoj pristupamo. ■

Višnja Starešina

HRVATSKI PRISTUP EUROPSKOJ UNIJI

U ŠKARAMA COOPEROVE DOKTRINE POSTMODERNOG IMPERIJALIZMA

Nije slučajno hrvatski pristupni put u EU bio posut tolikim zaprekama i blokadama. Hrvatska je bila klasičan objekt doktrine postmodernog imperijalizma, sročene po mjeri britanske neokolonijalne politike, koji ju je trebao trajno vezati uz tzv. zapadnobalkansku regiju. Zato je ulazak u EU strateška prekretnica.

Dakako da je bitno hoće li nakon 1. srpnja 2013. godine pojeftiniti lungići, krastavci i ulje u supermarketima. Čak je i važnije hoće li se i kako će se hrvatski proizvođači, oni koji još nisu odumrli, prilagoditi novim uvjetima, većem tržištu i većoj konkurenciji nakon hrvatskog pristupa EU-u. Prevažno je hoće li se Hrvatska iznutra uspjeti organizirati tako da iskoristi financijske mogućnosti koje pruža članstvo u EU-u za vlastiti razvoj. No presudan strateški značaj hrvatskog ulaska u EU, razlog zbog kojeg je taj put zapravo trajao pune 23 godine, od prvih višestranačkih izbora i raspada komunističke Jugoslavije do danas, razlog zbog kojeg je često bio tako zahtjevan i mučan, ispresijecan zaprekama i blokadama, a ipak ga je valjalo prijeći, nalazi se u dvjema različitim koncepcijama političkog uređenja postjugoslavenskog prostora.

Neokolonijalizam kao formula stabilnosti

Prva je koncepcija u nas posljednjih godina poznata kao koncepcija regionalnog pristupa, odnosno zapadnobalkanske regije. U svojim strateškim promišljanjima suvremene vanjske politike najotvorenije ju je i najsustavnije uobličio britanski diplomat Robert Cooper. Doktrinu postmodernog imperijalizma kao prijedlog nove (europske) vanjske politike po mjeri suvremenog svijeta elaborirao je kao svojevrstan probni balon sračunat na privlačenje pozornosti u eseju *Postmoderna država* (*The Postmodern State*), objavljenom 7. travnja 2002. godine u britanskom tjedniku *The Observer*. R. Cooper je u to vrijeme bio vanjskopolitički guru premijera Tonyja Blaira. Esej je objavljen u listu koji je, uz sestrički mu dnevnik *Guardian*, bio najvjernija potpora Blairovoj vladi, uz opasku kako je riječ o osobnim stajalištima premijerova savjetnika.

Cooperov esej sadrži niz teza potpuno oprečnih deklariranim načelima suvremenoga međunarodnog poretka, pri-

je svega načelu suverenosti i jednakosti država i međunarodnom pravu kao temeljnom regulatoru njihovih odnosa. No to nije naškodilo njegovoj diplomatskoj karijeri. Naprotiv, kao da mu je doktrina postmodernog imperijalizma kao najprimjerenijeg oblika upravljanja posthladnoratovskim svijetom otvorila vrata Europske komisije, odnosno EU-a. U sljedećem desetljeću Robert Cooper postaje jedan od najutjecajnijih ljudi u kreiranju vanjske politike EU-a. Tek koji mjesec nakon objavljivanja eseja 2002. godine Cooper postaje glavni direktor za vanjske i vojnopolitičke poslove u Glavnom tajništvu Europskog vijeća, zapravo postaje vanjskopolitički guru tadašnjega visokog predstavnika EU-a za zajedničku vanjsku i sigurnosnu politiku Javier Solane. Jedan je od arhitekata preoblikovanja vanjskopolitičkih i sigurnosnih struktura EU-a nakon velikog proširenja, odnosno stvaranja EEAS-a (Europska služba za vanjske poslove), u kojem je i danas utjecajni savjetnik »vanjskopolitičke ministric« EU-a Catherine Ashton.

R. Cooper je poslije objašnjavao šire i dublje svoju doktrinu neokolonijalizma i neoimperijalizma (knjiga *The Breathing of Nations: Order and Chaos in the Twenty First Century*, 2003), ali bit je ostala ista, ona koju je iznio u eseju *Postmoderna država*. Kako je upravo politika zasnovana na toj doktrini imala izniman utjecaj na hrvatski pristupni put EU-u, za njezino je razumijevanje bitno poznavati njezine ključne postavke.

Robert Cooper ne skriva žal za velikim povijesnim imperijima koje smatra jamcem stabilnosti, niti skriva prijezir i nesnošljivost prema malim (nacionalnim) državama, koje smatra izvorom međunarodnih problema i kaosa. Hegemoniju smatra najboljom koncepcijom stabilnosti i otvoreno zagovara novi kolonijalizam i globalni intervencionizam kao spasonosno rješenje za takozvane predmoderne države i njihovu ekstremniju podvrstu, tzv. propadajuće države, kako se njihov unutarnji kaos ne bi širio na susjedne države ili postao globalna prijetnja.

Po Cooperu pad Berlinskog zida ne označava samo kraj hladnog rata nego i kraj staroga državnog sustava u Europi. Problem europske stabilnosti nakon pada Berlinskog zida vidi u nastanku malih, nacionalnih država, koje nastoje

Grupni portret u povodu potpisivanja hrvatskoga pristupnog ugovora s EU-om

ostvariti unutarnji suverenitet unutar određenoga »geografski nevelikog prostora«, što po autoru generira međunarodnu nestabilnost. U njegovoj podjeli država na predmoderne, moderne i postmoderne, te male nacionalne države nastale raspadom bivšega komunističkog bloka po svojim karakteristikama u svojoj prvoj fazi pripadaju grupi predmodernih država. Grupi modernih država pripadaju velike države koje svoju stabilnost i sigurnost još uvijek zasnivaju na mogućnosti uporabe sile (Kina, Brazil, Indija). Postmoderne zapadnoeuropske države i sustavi (EU) zapravo su nositelji toga, po Cooperu, poželjnog neokolonijalizma i imaju zadaću disciplinirati male predmoderne države kroz oblike postmodernog imperijalizma te tako držati pod kontrolom rizik međunarodnoga kaosa: prvo kroz globalnu ekonomiju uz pomoć MMF-a i Svjetske banke, a gdje je potrebno i kroz tzv. *imperijalizam susjeda*, odnosno globalne intervencije.

Zapadni Balkan kao laboratorij postmodernog imperijalizma

Kao primjer najrazvijenijega postmodernog sustava Cooper ističe EU, procjenjujući tada (dakle 2002. godine, uoči velikoga kruga proširenja EU-a) kako će masovno proširenje EU-a na države Srednje i Istočne Europe biti provedeno i da će stabilizacijski djelovati na taj prostor jer se u zamjenu za članstvo (pravo glasa) države svojom voljom odriču dijela suvereniteta i prihvaćaju paket zakona i propisa koji reguliraju odnose u EU-u. No, Balkan je za Coopera nešto drugo. Prema Balkanu, odnosno prema državama postjugoslavenskoga prostora valja primijeniti postmoderni imperijalizam susjeda. »Loše upravljanje, etničko nasilje i kriminal na Balkanu predstavlja opasnost za Europu«, konstatira Cooper. »Dragovoljni protektorati« u BiH i na Kosovu, »gdje iz međunarodne zajednice ne dolaze samo vojnici nego i policajci, suci, zatvorski službenici, dužnosnici središnje banke,...

a dodatni napor predstavlja više od 100 NGO-a u mnogim područjima gdje je to potrebno«, po Cooperu su odgovor za sprečavanje izvoza kaosa. EU kao najrazvijeniji postmoderni sustav, po njegovoj doktrini, ima zadaću neoimperijalističkim metodama držati pod nadzorom i spriječiti izvoz nestabilnosti iz toga postjugoslavenskoga prostora predmodernih država ili njihovih ekstremnih verzija koje naziva »propadajućim državama« (kojima primjerice pripadaju BiH i Kosovo). EU je taj prostor predmodernih postjugoslavenskih država tretirao kao regiju Zapadnog Balkana.

Robert Cooper progovara i o metodama u djelovanju prema predmodernim državama i/ili propadajućim državama. Piše: »Ali kad djelujemo prema staromodnim vrstama država izvan postmodernog europskoga kontinenta, moramo se vratiti brutalnijim metodama iz ranijih razdoblja – sila, preventivni napad, varka, što god je potrebno da prema onima koji žive u zasebnim državama 19. stoljeća. Među nama, držimo se zakona, ali kad djelujemo u džungli, moramo se držati zakona džungle...«.

Sukladno takvoj koncepciji stabilizacije i europeizacije bivšega jugoslavenskoga prostora, Hrvatska praktično nije imala šanse ikada postati članicom EU-a. Zapadni Balkan postupno bi postao neka balkanska inačica EU-a, nerazvijen i nestabilan, a regionalnim hegemonom Srbijom, pod patronatom EU-a i (zauvijek) ostao izvan »postmodernog europskoga kontinenta«.

Za individualni pristup nužni jaki saveznici

Druga je koncepcija hrvatskoga pristupa EU-u u nas poznata kao koncepcija individualnoga pristupa, koji podrazumijeva europsku integraciju država s postjugoslavenskoga prostora sukladno njihovim postignućima u prilagodbi standardima, normama i propisima EU-a. Ona ima uporište u načelu o jednakosti država, koja je zajamčena međunarod-

nim pravom. No problem je u tome što u realpolitici ta načela i ta jamstva malo vrijede, štoviše često su posve irelevantna.

Čak i da inzistiranje na regionalnoj integraciji postjugoslavenskih država u EU u tzv. zapadnobalkanskom paketu nije bilo uvjetovano politikama pojedinih članica EU-a, iz vrlo pragmatičnih razloga za EU je bilo nepraktično proširenje za samo jednu članicu, i to za državu s nešto više od 4 milijuna stanovnika, dakle Hrvatsku. I to joj posve sigurno nije bio prioritet. Posljednji se put Europska unija, odnosno tadašnja Europska zajednica proširivala za samo jednu članicu 1981. godine, kada je, nakon dvadesetogodišnjeg procesa pridruživanja, punopravna članica EU-a postala Grčka, u prvom redu zbog strateško-sigurnosnih razloga. Nakon što nije ušla među postkomunističke zemlje iz prvog i najvećega kruga proširenja, koje su postale članice EU-a 2004. godine (Češka, Slovačka, Poljska, Mađarska, Estonija, Latvija, Litva, Slovenija), nakon što se nije uspjela priključiti ni drugom malom krugu proširenja EU-a na Bugarsku i Rumunjsku 2007. godine, u kojem su strateški i sigurnosni razlozi bili presudniji od njihova ispunjavanja standarda EU-a, hrvatski izgledi da postane članica EU-a izvan tzv. zapadnobalkanskoga paketa bili su realno – vrlo skromni. Osobito imali se na umu da je EU tada prolazio kroz političku krizu redefiniranja unutarnjih odnosa (Ustav) nakon velikog proširenja, a države članice kroz veliku ekonomsku krizu. K tome, politike država koje nisu vidjele Hrvatsku u EU-u odvojenu od zapadnobalkanskoga paketa, predvođene Velikom Britanijom, imale su vrlo velik utjecaj na politiku proširenja. Dodatnu težinu »paketu« davala su oprečna mišljenja unutar EU-a o proširenju na Tursku, koje od europskih država opet najviše zagovara Velika Britanija i koje je sračunato na političko slabljenje EU-a. Jedina kakva-takva šansa za Hrvatsku bila je: održati vlastitu upornost, koristiti se kao argumentom novim sigurnosnim izazovima poput prisutnosti Rusije i radikalnog islamizma na Balkanu i na tome pokušati dobiti presudnu američku potporu. A potom osigurati savezničku potporu država srednjoeuropskoga kruga predvođenih Njemačkom, koje su bile sklone ulasku Hrvatske u krug država EU-a i modelu europeizacije zapadnoga Balkana pozitivnim primjerima i pozitivnim porukama.

Britanska politika ugrađena u doktrinu

Za one koji su pratili i poznavali britansku politiku prema postjugoslavenskom prostoru u vrijeme raspada Jugoslavije i rata u Hrvatskoj, BiH i na Kosovu devedesetih godina prošloga stoljeća, teze Roberta Coopera i nisu neko iznenađenje. On je zapravo samo operativnu britansku politiku iz devedesetih godina pretočio u doktrinu postmodernog imperijalizma i globalnog intervencionizma. No njegova doktrina dodatno potvrđuje u kojoj su mjeri postjugoslavenski prostor i mlade postjugoslavenske države bili svojevrstan laboratorij za uvježbavanje poslijehladnoratovskog upravljanja krizama.

Cooperovo isticanje hegemonije kao najpouzdanije koncepcije stabilnosti imalo je svoju operativnu prethodnicu u britanskoj potpori najprije opstanku Jugoslavije, potom u potpori krnjoj Jugoslaviji, a potom proširenoj Srbiji, predestiniranom balkanskom hegemonu. Ta je politika obilježila

la i politiku EU-a i politiku Vijeća sigurnosti UN-a, jer su krizom preko tih tijela upravljali britanski diplomati, a zbog nemogućnosti dogovora o oružanoj intervenciji rješenja su uvijek ostavljala prostor jačemu (Srbiji) da obavi posao. Primjera za to ima napretek. Na britanski je prijedlog (uz pismenu i usmenu zamolbu tadašnjega jugoslavenskog ministra vanjskih poslova Budimira Lončara) nametnut embargo na uvoz oružja koji je pogodio JNA i Srbiju, na štetu Hrvatske. Lord Carrington je tzv. mirovnom konferencijom EZ-a samo kupovao vrijeme JNA i Srbiji da dovrše ratna osvajanja. Velika Britanija bila je najveći protivnik međunarodnoga priznanja Hrvatske, a u trenutku kada je priznanje postalo izvjesno, pod patronatom britanskoga diplomata Marracka Goulinga UN-ove međunarodne snage u Hrvatskoj razmještene su tako da čuvaju srpske ratne stečevine. Velika Britanija aktivno je promovirala koncepciju podijeljene srpsko-hrvatske krivnje za rat u BiH, njihovi diplomati i vojnici otvoreno su iskazivali simpatije prema Srbima. Poslovično je, primjerice, bilo divljenje mirovnog posrednika lorda Davida Owena prema Slobodanu Miloševiću ili zapovjednika UN-ovih snaga za BiH generala Michaela Rosea prema generalu Ratku Mladiću. Unatoč deklarativnom opredjeljenju o nepriznavanju granica promijenjenih ratom, britanska je diplomacija bila zagovornik mijenjanja granica, koje bi otvorilo Pandorinu kutiju razgraničenja, opet u korist proširene Srbije. Tek što se bivša Jugoslavija i službeno raspala a nove države dobile formalno međunarodno priznanje, u jeku rata, britanska je diplomacija u sklopu EU-a i UN-a pokretala inicijalne razgovore o suradnji i ponovnom ujedinjavanju tih država, najprije ekonomskom, potom političkom. Kad god bi se Hrvatska pozivanjem na načela jednakih šansi i ispunjavanja uvjeta samostalno »odlijepila« od istočnog susjedstva učinivši iskorak prema EU-u (Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju, dobivanje pozitivnog mišljenja za kandidaturu, dobivanje kandidature i datuma otvaranja pregovora), pojavila bi se nova britanska inicijativa čvršćega regionalnog povezivanja i neki dodatni uvjet koji treba ispuniti.

No priča ne bi bila potpuna ako se Cooperova doktrina hegemonije kao preferiranog oblika (regionalne) stabilnosti iščita doslovno, kao dobra namjera da se određeni prostor stabilizira, makar i malo brutalnijim sredstvima. Iza doktrine je zapravo stajala stara britanska politika osiguravanja utjecaja na Balkanu potporom Srbiji i velikosrpskim ambicijama, koje su shvaćene kao brana širenju njemačkog utjecaja na taj prostor. Doktrina je u ovom slučaju napisana samo kao opravdanje prakse, iako je ona više puta u dvadesetom stoljeću pokazala da su stvari upravo obrnute – da je velikosrpska hegemonija bila glavni destabilizator Balkana. I da se mogla održati jedino silom, u nedemokratskom ili totalitarnom poretku.

Međunarodni kazneni sud kao sredstvo postmodernog imperijalizma

Među sredstvima discipliniranja i samodiscipliniranja predmodernih država značajno mjesto, prema Cooperu, zauzimaju i međunarodni sudovi, kako oni samonametnuti, poput Međunarodnoga kaznenog suda, čiji statut odnosno

nadležnost države prihvaćaju same, tako i oni nametnuti kao što su Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju i Međunarodni kazneni sud za Ruandu. U vrijeme objavljivanja Cooperove doktrine postmodernog imperijalizma Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju već je posta(ja)o moćno sredstvo za upravljanje državama na tom prostoru. Hrvatska je tu moć dobro upoznala i kroz destrukciju vlastitoga pravnog sustava i kroz destrukciju i redefiniranje svoje ratne prošlosti iz devedesetih godina, nerijetko činjenicama i dokumentima unatoč. Do groteske je Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju korišten kao sredstvo ucjene Hrvatske tijekom pristupnih pregovora s EU-om. Najbizarniji je možda bio uvjet da hrvatska država pronađe topničke dnevnik koji nisu postojali kako bi haško tužiteljstvo moglo dokazati zločin prekomjernoga granatiranja Knina, koji se nije dogodio. Bez pronalazjenja nepostojećih topničkih dnevnika, na kojima je inzistirao glavni tužitelj Serge Brammertz, djelujući kao produžena ruka britanske politike, Hrvatska nije mogla zaključiti pristupne pregovore.

No nije to bilo iznenađenje. Političko je upravljanje od samoga početka bilo ugrađeno u Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju. Već kada je njegov statut prihvatilo političko tijelo, Vijeće sigurnosti, pod VII., dakle ratnim poglavljem UN-a koje dopušta primjenu sile, bilo je jasno koliko je to moćan instrument upravljanja državama nastalim raspadom bivše Jugoslavije nakon što rat završi. Da samo podsjetimo, sve rezolucije Vijeća sigurnosti koje su donošene u svrhu zaustavljanja rata i stradanja, donošene su pod VI., dakle mirnodopskim poglavljem, koje za silnike nije obvezujuće. Dvojba o moćima suda nisu imali ni oni koji su ikada pogledali sjajan film Gilla Pontecorva *Queimada*, s fantastičnim Marlonom Brandom u ulozi britanskog agenta provokatora koji dolazi na izmišljeni otočić Queimadu da bi organizirao pobunu domorodaca protiv portugalske kolonijalne vlasti. Potom kreira britanskoj kruni poslušnu vlast, a na kraju posvađa domorodce i njihovu izvornu moć neutralizira i ubija putem – suda i suđenja. Dakle, model je poznat još iz klasičnoga kolonijalističkog razdoblja.

I u novom, postmodernom imperijalističkom modelu Britanija je preko Međunarodnoga kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju u Hagu vrlo uspješno primjenjivala stara znanja i iskustva. Tako se u svim slučajevima koji su se vodili protiv Hrvata (iz Hrvatske i BiH) pred Međunarodnim kaznenim sudom u Hagu upravljačka palica nalazila u britanskim rukama i bila je zapravo nastavak njihove politike izjednačavanja srpske i hrvatske krivnje za rat, ekskulpiranje JNA za ratne zločine te banaliziranje i amnestiranje projekta velike Srbije. Provodili su je preko svojih struktura u tužiteljstvu, preko svojih ljudi u sudskim vijećima, servisirali su tužiteljstvo svojim svjedocima, vodili su promidžbu Suda preko programa *Outreach* i specijaliziranih NGO-a, koji su u jednom razdoblju čak imali ozbiljnu ambiciju pisati službenu povijest država nastalih raspadom Jugoslavije.

U sudskoj obradi Međunarodnoga kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju, pod britanskom upravljačkom palicom, Vukovar, grad koji je JNA pretvorila u ruševinu, dio Hrvata i drugoga nesrpskog stanovništva ubila, dio odvela u logore u Srbiji, a dio protjerala, uopće nije zaslužio posebnu pozornost tužiteljstva. No zato su se ozbiljno bavili granatiranjem Knina, koje je trajalo nekoliko sati i prema dokazima predo-

čenima na suđenju izravno prouzročilo jednu civilnu žrtvu, a da bi na temelju toga u prvostupanjskoj presudi generalima Gotovini i Markaču presudili sudjelovanje u zločinačkom pothvatu, optužene generale osudili na drakonske kazne, a implicitno kao zločince osudili i cijelo tadašnje hrvatsko državno i vojno vodstvo s predsjednikom Tuđmanom i ministrom obrane Gojkom Šuškom na čelu. U drugostupanjskom postupku presuda je ipak svedena u granice pravnih standarda zapadnih država, zločinački pothvat ukinut, a generali oslobođeni. No vrhunac sudske groteske bila je optužnica protiv političkog i vojnog vodstva Hercegovine, koja osim optuženih Jadranka Prlića, Brune Stojića, Slobodana Praljka, Milivoja Petkovića, Valentina Čorića i Berislava Pušića implicira kao sudionike udruženoga zločinačkog pothvata cijeli hrvatski državni vrh, sve članove HDZ-a, tada vladajuće stranke, ali i praktično sve Hrvate iz BiH i mnoge neimenovane Hrvate iz Hrvatske. Takav oblik kolektivizacije kaznene odgovornosti nije zabilježen u relevantnoj sudskoj praksi. No od optužnice je još grotesknija prvostupanjska presuda, koja, nakon sedmogodišnjeg procesa, praktično samo potvrđuje takvu grotesknu optužnicu. Mjesec dana uoči ulaska Hrvatske u EU Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju u Hagu presudio je Hrvatima onako kako su britanski kolonijalni gospodari nekoć sudili afričkim plemenima, upotrebljavajući pravne standarde kakve europsko sudstvo ne poznaje.

Britanija kao glavni globalni krizni menadžer

Političke saveznike za slabljenje hrvatske državne pozicije Britanija nije nalazila samo u zainteresiranim krugovima (veliko)srpske politike nego ih je imala i u postkomunističkim projugoslavenskim strukturama u samoj Hrvatskoj, pa i u najužim strukturama državne vlasti. A kroz djelovanje na tzv. demokratizaciji Hrvatske u kasnim devedesetim godinama prošloga i početkom ovoga stoljeća, što je u svojoj biti značilo i rastakanje temelja nacionalne države, obučeni su i obrazovani i saveznici mlađe generacije te aktivirani kroz različite NGO-e, kroz političke stranke, stvorena je nova generacija *opinion-maker*a koja je više-manje vjerno zastupala osnovne smjernice britanske politike. Ukratko, jedna preslikana suvremenija inačica Pontecorvove *Queimade*, isti model u novom vremenu.

Iako je Cooperova doktrina u trenutku objavljivanja 2002. godine bila svojevrsna diplomatska priprema za američko-britansku unilateralnu intervenciju u Iraku, u kojoj je na diplomatskom planu primat imala britanska, a ne američka diplomacija, preventivni napadi već su prije primjenjivani na prostoru nastalom raspadom bivše Jugoslavije – kako oni poduprti rezolucijama Vijeća sigurnosti tako i oni bez prethodne suglasnosti. Bombardiranje srpskih položaja u BiH sredinom devedesetih bila su unaprijed poduprta rezolucijama VS-a. Ali za bombardiranje srpskih položaja na Kosovu i ciljeva u Srbiji 1999. godine NATO predvođen SAD-om i Velikom Britanijom više nije čekao rezoluciju. Ona je donesena naknadno. No gotovo je nepoznata ostala jedna britanska solistička »preventivna« intervencija: kada su u rano ljeto 1995. godine, bez ikakva prethodna mandata Vijeća sigurnosti, iskrkali svoje komandose pod zapovjedništvom bri-

gadnoga generala Andrewa Pringlea u splitskoj zračnoj luci i uputili ih u zapadnu Hercegovinu, odakle su ih pokušali prebaciti na Dinaru kako bi se razmjestili između hrvatskih i srpskih položaja i tako spriječili operaciju Oluja. Mandat im je Vijeće sigurnosti dodijelilo naknadno – kao snage za brzo djelovanje trebali su osiguravati eventualno povlačenje UN-ovih jedinica u slučaju izbijanja sukoba. Temeljna namjera te »preventivne intervencije«, koja je potvrđena i u sudskom procesu protiv generala Gotovine, nije ispunjena, odnosno spriječena je.

U Cooperovoj doktrini nije zabilježena ključna namjera koja stoji iza promocije novoga imperijalizma. A nju je javno izgovorio šef britanske diplomacije Douglas Hurd u intervjuu *Daily Telegraphu* još u siječnju 1992., nakon što se Velika Britanija potvrdila kao ključna država u upravljanju mirovnim konferencijom za vrijeme agresije na Hrvatsku. Rekao je: »Posljednjih godina Britanija zadaje udarce izvan svoje kategorije. Imamo namjeru zadržati tu poziciju. U svjetskim događajima Britanija igra središnju ulogu. Tu ulogu dugujemo svojoj povijesti, ali ju nastavljamo aktivnom diplomacijom i spremnošću da preuzmemo svoj dio odgovornosti na međunarodnoj razini«. U sljedećih dvadesetak godina Britanija je nastavila zadavati te udarce iznad svoje kategorije, kako u državama nastalim raspadom bivše Jugoslavije tako i u drugim svjetskim kriznim žarištima. Njezinu upravljačku ulogu u krizama na postjugoslavenskom prostoru najminucioznije je secirala Carole Hodge u svojoj knjizi *Velika Britanija i Balkan*. No ona dijagnosticira i ključnu slabost te neoimperijalne britanske politike, koju je Robert Cooper naknadno pretočio u doktrinu: u njoj nije bilo prostora za SAD, jedinu preostalu svjetsku velesilu.

Kako se odlijepiti od zapadnobalkanske regije

Upravo taj pokušaj globalne britanske političko-diplomatske dominacije nad SAD-om, u kojem je američka vojna snaga trebala biti tek potpora britanskom političkom menadžmentu, bila je jedna od onih niša u kojima je Hrvatska mogla potražiti i u kojima je pronalazila savezništvo sa SAD-om i za obranu države 1995. godine, a potom i za integraciju u NATO i EU. Bez toga presudnog savezništva, sad je već posve izvjesno, Hrvatska nikada ne bi mogla izići iz zapadnobalkanskog okvira tzv. predmodernih država i postati članicom NATO-a, a sada i EU-a, već bi bila osuđena ostati dio toga regionalnog nereda pod britanskom neoimperijalnom upravom.

Jedan od primjera toga presudnog savezništva bio je američki utjecaj na rješavanje izmišljenog problema topničkih dnevnika i dobivanje pozitivne ocjene o suradnji sa sudom. Još očitiji primjer bilo je ukidanje slovenske blokade hrvatskog pristupa EU-u na pitanju razgraničenja u Piranskom zaljevu / Savudrijskoj vali, pri čemu je trojanski konj britanske politike postala Slovenija. SAD, odnosno državna tajnica Hillary Clinton i predsjednik Obama naprosto su slomili slovensku blokadu. No kako je poslije otkrio WikiLeaks, blokadu su najprije trebali ukloniti u samom vrhu britanske politike. Svemu je umnogome pridonijelo pogoršanje sigurnosne situacije u BiH, prije svega jačanje utjecaja radikalnih

islamističkih pokreta koji su u BiH uvezeni pod plaštom ratne pomoći početkom devedesetih godina, a u organizaciji Bin Ladenove tada još malo poznate mreže Al-Qaide. A u međuvremenu su dobili svoje domaće, autohtone sljedbenike i postali izvor unutarnje nestabilnosti, ali i izvorni proizvod i dio globalne terorističke mreže. Drugi razlog koji je značajno pridonio američkoj potpori hrvatskoj zapadnoj integraciji jest veliki povratak Rusije na Balkan i jačanje njezina utjecaja, osobito u Srbiji i Republici Srpskoj.

Ti sigurnosni izazovi bili su niša kroz koju je Hrvatska mogla tražiti svoj izlazak iz sfere tzv. predmodernih zapadnobalkanskih država i pridruživanje sustavu postmodernih europskih država. Glavna europska potpora u presudnim je trenucima dolazila iz Njemačke. Ali nakon što je nasuprot politički moćnijim državama ishodila međunarodno priznanje Hrvatske 1991. godine, što joj je godinama spočitavano kao najveći grijeh, nikada poslije njemačka potpora više nije bila tako otvorena i nedvosmislena i uvijek je nastojala okupiti uza se savezničke države iz stare i nove, postkomunističke Europske unije, zagovarajući hrvatski individualni pristup NATO-u i EU-u načelnim stavom da se države vrednuju prema svojim vlastitim postignućima. Branila je time, dakako, i svoju zonu utjecaja na Balkanu i svoju koncepciju politički jake Europske unije. Washington kao strateški saveznik koji ima političku snagu uklanjati blokade, plus Berlin kao pouzdani partner potpore i sve to umotano u koncepciju ravnopravnosti država i pravo na individualni pristup, bila je dobitna formula hrvatskoga pristupa EU-u, koji uopće nije bio izvjestan ni zajamčen kao što to danas na prvi pogled može izgledati. Čak i nakon potpisivanja pristupnog ugovora nisu prestajali pokušaji da se odgodi ratifikacija (ponovno Slovenija i ponovno otvaranje slučaja stare štednje u Ljubljanskoj banci, pokušaj otvaranja pitanja razgraničenja s BiH, u što se uplela i hrvatska vlada), nisu prestajali pokušaji unutarnje destabilizacije (serija eksplozija u Zagrebu, najave anti-EU ustanaka), čiji su krajnji inspiratori ostali nepoznati, ali koji više nisu mogli zaustaviti proces – punopravno članstvo Hrvatske u EU-u.

Cijela ova priča nije imala svrhu podsjećati na bližu povijest, nego samo pokazati u kojoj je mjeri britanska politika prema državama nastalim raspadom bivše Jugoslavije, a poglavito prema Hrvatskoj u posljednjih dvadeset godina bila osmišljena, sustavna, konzistentna i u kojoj je mjeri Balkan bio pokusni laboratorij za njezinu neoimperijalističku politiku. Ne podsjećamo na to da bi se pokazalo kako je Britanija naš protivnik, nego da bi se shvatilo zašto je hrvatski pristup EU-u, ili po Cooperu pristup najrazvijenijem sustavu postmodernih europskih država, mnogo više od cijene koštanja lungića u supermarketu i kratkoročnih ekonomskih pokazatelja. Izvan EU-a Hrvatska dugoročno naprosto nije imala šansu o(p)stati kao samostalna država izvan neke zapadnobalkanske asocijacije. Ulazak u EU ne znači da će nužno postati prepoznatljiva država u tom postmodernom europskom državnom krugu. Ali ima šansu i mogućnost to postati. Pod uvjetima da novi izrazi prijateljstva, iskazivanje savezništva i partnerstva koje je Njezino Kraljevsko Veličanstvo uputilo hrvatskom predsjedniku Ivi Josipoviću uoči samog ulaska u EU ne budu shvaćeni kao drastična promjena i zakret britanske politike. Jer Imperij je postojan. On samo prilagođava stari sadržaj novim uvjetima. ■

Franka Miriam Brueckler

KAKO RASPODIJELITI
ZASTUPNIČKA MJESTA U
EUROPSKOM PARLAMENTU?

Ne tako davno imali smo prilike, oni koji su to htjeli, sudjelovati u izboru hrvatskih zastupnika u Europskom parlamentu. U usporedbi s dosadašnjim izborima u Hrvatskoj bilo je tu nekoliko neuobičajenih opcija, no sve one se na kraju svode na to kako među strankama odnosno koalicijama¹ koje prijeđu izborni prag rasporediti 12 zastupničkih mjesta dodijeljenih Hrvatskoj u Europskome parlamentu.

Zvuči jednostavno, zar ne? Osvoji li neka stranka primjerice 25%, tj. četvrtinu, glasova,² naravno da joj trebaju pripasti 3 zastupnička mjesta od njih 12. No, kao prvo, rijetko – štoviše, praktički nikad – neka stranka neće osvojiti neki »lijepi« udio glasova. Realističniji su postotci osvojenih glasova, primjerice, 25,41% (a i to je u pravilu zaokruženo, rijetko je to točno 2541 glas od 10 000 glasova). No, čak i da slučajno ispadne lijep postotak, recimo 10%, ako broj zastupničkih mjesta nije za taj postotak »prikladan« broj, opet smo u problemima. Tako u slučaju osvojenih 10% glasova za 12 zastupničkih mjesta znači pravo na 1,2 zastupničko mjesto. S druge strane, čak i ako bi slučajno za neku stranku (kao u našem prvom slučaju: 25% od 12 mjesta) nekoj stranci pripao lijep cijeli broj mjesta, krajnje je nevjerojatno da tako bude za sve stranke koje prijeđu prag.³

Dakle, u realnom slučaju broj zastupničkih mjesta koji pripada nekoj stranci neće biti prirodan broj, nego broj poput 3,27. Kako je uobičajeno da zastupnici budu živi ljudi, nije moguće imati 3 cijela zastupnika i povrh toga još 0,27 zastupnika – zadnji zacijelo ne bi bio čovjek, ili barem ne bi bio živ. Postoji naravno rješenje za to: pretpostavljajući da postoji stranačka stega te da u svim pitanjima zastupnici iste stranke glasuju jednako, dovoljno bi bilo da svaka stranka koja je prešla prag ima po jednog jedinog zastupnika, ali da njegov glas vrijedi, u našem primjeru, 3,27. Iako jednostavno, to se rješenje nigdje ne rabi. Pretpostavljamo da je to zato da se zastupnicima dopusti glas savjesti. Ili pak zato da ne bi bilo previše nezaposlenih političara?

¹ U nastavku ćemo jednostavnosti radi govoriti o strankama.

² Udjeli, tj. postotci, računaju se u odnosu na sve glasove dane strankama koje su prešle izborni prag, tj. glasovi dani strankama koje ga nisu prešle »propadaju«.

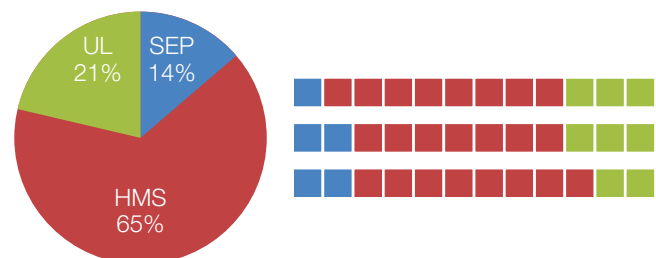
³ Iznimka je naravno slučaj kad samo jedna stranka prijeđe izborni prag te joj pripada 100%, tj. sva zastupnička mjesta.

Bilo kako bilo, egzaktno proporcionalna⁴ zastupljenost u praksi je nemoguća te je potrebno osmisliti kako ju što bolje približno postići.

U čemu je problem

Krenimo od sljedeće hipotetske situacije⁵ u kojoj su izborni prag za 12 zastupničkih mjesta prešle tri stranke: Stranka europskih pataka (SEP), Hrvatska medvjeda stranka (HMS) i Ujedinjeni leptiri (UL). Ukupno neka su osvojili 40 000 glasova, od toga SEP njih 5500, HMS njih 26 000 i UL njih 8500.

Kao što rekosmo, te tri stranke želimo rasporediti na 12 zastupničkih mjesta tako da broj mjesta odražava osvojeni

Udjeli osvojenih glasova triju hipotetskih stranaka koje su prešle izborni prag za 12 zastupničkih mjesta u Europskom parlamentu te mogući rasporedi 12 zastupničkih mjesta na njih koji približno odražavaju odnose osvojenih glasova i poštuju pravilo kvote (vidjeti niže u tekstu).

⁴ Mnogi nepravilno dvije veličine smatraju proporcionalnima ako »kad jedna raste, i druga raste«. Kad bi to bilo točno, svaka bi rastuća ovisnost bila proporcionalna, pa bi dakle u našem kontekstu svaka raspodjela u kojoj ako je stranka A osvojila više glasova od stranke B stranka A dobije više zastupničkih mjesta nego stranka B bila proporcionalna. Primjerice, ako je A osvojila 51%, a B njih 49% (dakle gotovo jednako), takvo pogrešno shvaćanje proporcionalnosti značilo bi da je prihvatljivo da stranka B dobije 1 zastupničko mjesto, a stranka A sva ostala. Točna definicija proporcionalnosti (razmjernosti) jest: dvije su promjenjive veličine proporcionalne ako im je omjer konstantan.

⁵ Imena stranaka odabrana su kako bi se izbjegla svaka moguća zamjena sa stvarno postojećima.

udio glasova. Stoga treba izračunati odgovarajuće postotke od 12 mjesta, tzv. standardne kvote za svaku stranku: standardna kvota SK stranke koja je osvojila S glasova definirana je formulom

$$SK = Z \cdot S / U,$$

gdje je *U* ukupni broj glasova koje su osvojile stranke koje su prešle izborni prag, a *Z* je broj zastupničkih mjesta za koje se natječu. Dakle, standardna je kvota stvarno pravedni broj zastupničkih mjesta za pojedinu stranku, ali je on rijetko cijeli broj.

Dakle, za naše hipotetske stranke udjeli u ukupnom broju glasova jesu (sve decimalne brojeve u ovom članku ćemo zaokružiti na dvije decimalne, što je obično dovoljno točno):

Ukupno	SEP	HMS	UL
40000/40000 = 100%	5500/40000 = 13,75%	26000/40000 = 65%	8500/40000 = 21,25%
Standardne kvote	0,1375·12 = 1,65	0,65·12 = 7,8	0,2125·12 = 2,55

Što predlažete da sad učinimo? Pretpostavljam da je prva ideja koja vam pada na pamet da jednostavno zaokružimo standardne kvote. U tom bi slučaju SEP dobila 2 mjesta, HMS njih 8, a UL njih 3. A to je ukupno 13 zastupničkih mjesta! Dakle, iako je moguće, općenito običnim zaokruživanjem nećemo uspjeti točno raspodijeliti zastupnička mjesta, nego ćemo premašiti (ili podbaciti) potreban broj. Što sad?

Kao prvo, pretpostavljam da se slažete da je u našem slučaju za SEP pravedno da dobije 1 ili 2 mjesta, za HMS da ih dobije 7 ili 8 i za UL da ih dobije 2 ili 3. Taj se prirodni zahtjev zove pravilom kvote: kažemo da neki način raspodjele zastupničkih mjesta zadovoljava *pravilo kvote* ako u svakom mogućem slučaju sve stranke dobivaju jedan od dva svojoj standardnoj kvoti najbliža cijela broja zastupničkih mjesta.

Konkretno, za naš primjer očito stranke redom trebaju dobiti bar 1, 7 i 2 mjesta, čime raspodijelimo njih 10. Kako raspodijeliti preostala dva zastupnička mjesta?

Hamiltonova metoda raspodjele zastupničkih mjesta i njezini paradoksi

Povijesno najstarija metoda za rješenje ovog problema poznata je kao Hamiltonova. Nazvana je po Alexanderu Hamiltonu, jednom od suosnivača Sjedinjenih Američkih Država. On ju je osmislio 1791. godine, no predsjednik George Washington tada je uložio veto na nju. Ipak, ta je metoda dugo primjenjivana u SAD-u: od 1852. do 1911. Danas se tom metodom koriste primjerice u Rusiji, Ukrajini, Namibiji i Hong Kongu.

Ovdje treba istaknuti da povijest metoda raspodjele zastupničkih mjesta pripada ponajprije u političku povijest SAD-a, no ne u vezi s raspodjelama zastupničkih mjesta na stranke temeljem broja osvojenih glasova, nego u vezi s raspodjelama zastupničkih mjesta u Kongresu SAD-a na pojedine države članice temeljem broja njihovih stanovnika.

Hamilton je imao jednostavnu ideju: nakon zaokruživanja nadolje svake standardne kvote, preostala zastupnička mjesta (ako takvih ima) redom dodjeljujemo prema najvećim ostacima. U našem slučaju imamo:

Ukupno	SEP	HMS	UL
Standardne kvote	0,1375·12 = 1,65	0,65·12 = 7,8	0,2125·12 = 2,55
Cijeli dijelovi	1	7	2
Ostatci	0,65	0,8	0,55
Mjesta (Hamilton)	2	8	2

Dakle, najveća su dva ostatka oni od HMS i SEP te preostala dva zastupnička mjesta Hamiltonovom metodom dobivaju te dvije stranke: ukupno SEP dobiva 1 + 1 = 2 mjesta, HMS njih 7 + 1 = 8, a UL njih 2.

Super ideja, zar ne? Jednostavna, logična, ma savršena... Ili možda ipak ne?

Godine 1880., kad je Hamiltonova metoda bila već 30 godina u primjeni u SAD-u, dogodilo se nešto jako zbujujuće. Naime, kako je broj stanovnika SAD-a rastao, u skladu sa zakonodavstvom SAD-a bilo je prilagođavanje ukupnog broja zastupničkih mjesta. Tako su nakon popisa stanovništva 1880., kad je ukupno u SAD-u bilo 49 713 370 stanovnika, Hamiltonovom metodom računane raspodjele zastupničkih mjesta po državama za ukupne brojeve mjesta u Kongresu SAD-a od 275 do 350. Za sve brojeve mjesta od 275 do 299 država Alabama bi, u skladu sa svojim brojem stanovnika, njih 1 262 505, dobila 8 mjesta. Ako bi se pak broj mjesta povećao na 300, broj zastupničkih mjesta za Alabamu bio bi 7! Što se dogodilo? Osmo zastupničko mjesto Alabame i ono dodatno tristoto mjesto »otišli su« Texasu i Illinoisu ... Taj je događaj izazvao popriličnu buru u SAD-u, a tada je razriješen tako da je broj zastupničkih mjesta povećan na 325 (a pojava istog paradoksa vezana za druge države se u sljedećem razdoblju također razrješavala povećanjem broja mjesta do broja u kojem nitko ne gubi). Danas je poznat pod nazivom *paradoks države Alabame*:⁶ fenomen kad se koristeći određeni način raspodjele zastupničkih mjesta može dogoditi da povećanjem ukupnog broja zastupničkih mjesta neka država (ili stranka) može proći lošije nego prije povećanja.

Što je uzrok tog paradoksa u Hamiltonovoj metodi? Vrlo jednostavno, kad povećamo broj mjesta s 299 na 300 standardne kvote rastu za otprilike trećinu postotka. Veli-

⁶ Zapravo bi se taj paradoks trebao zvati paradoksom države Rhode Island, jer je vezano za nju primijećen deset godina prije, ali je tada izbjegnuto tako što je dovoljno povećan broj mjesta u Kongresu kako Rhode Island ne bi prošao lošije nego prije povećanja.

ke države (u gornjem slučaju Texas i Illinois) stoga u apsolutnom iznosu više dobivaju (isti postotak od velikog broja bitno je veći nego od malog broja) i tako »preskoče« manju državu (Alabamu). To ujedno otkriva još jednu manu Hamiltonove metode: ona sustavno ide »na ruku« velikim državama (odnosno strankama).

Nije to bio jedini paradoks Hamiltonove metode. Godine 1900. uočen je paradoks porasta broja stanovnika: moguće je da nekoj državi (stranci) broj stanovnika (glasaca) poraste i u postotku i u apsolutnom iznosu više nego drugoj, a da nakon toga zastupničko mjesto prve »prebjegne« drugoj. Dogodilo se to vezano za države Virginiju i Maine. Tijekom 1900. broj stanovnika Virginije porastao je za 19 767, što je bilo 1,06%, dok je iste godine Maine stekao 4648 stanovnika (bio je to porast od 0,7%). No, Hamiltonova je metoda za 1900. tim državama dodijelila 10 i 3 mjesta, dok bi 1901. dobile 9 i 4 – Maine je »preoteo« zastupničko mjesto Virginije! Naime, ostaci – koji nemaju direktne veze s apsolutnim iznosima – su pri navedenim porastima brojeva stanovnika zamijenili mjesta. Taj je paradoks posebno problematičan. Naime, on ne ovisi o povećanju broja zastupničkih mjesta koje treba raspodijeliti, što je realistična situacija danas – i za (kon)federacije koje raspodjeljuju mjesta na svoje članice i za parlamente koji raspodjeljuju mjesta na stranke broj zastupničkih mjesta u pravilu je fiksiran.

Da stvar bude veselija, 1910. otkriven je još jedan paradoks – *paradoks nove države*. Te je godine naime država Oklahoma pristupila SAD-u i broj mjesta u Kongresu, u skladu s njezinim brojem stanovnika, povećan je za 5. Nakon ponovnog izračunavanja ispalo je da stvarno Oklahoma dobiva svojih 5 mjesta, ali dok je New York prije imao 38 i Maine 3 mjesta, nakon dodavanja tih 5 zastupničkih mjesta New York je imao 37, a Maine 4. Ups! To je bio signal da je krajnje vrijeme da se promijeni metoda raspodjele. Postat će to Websterova metoda, ali prije nego nju upoznamo, upoznat ćemo se s dvije povijesno starije metode.

Jeffersonova i Adamsova metoda

Pogledamo li malo bolje Hamiltonovu metodu, ono što je u njoj stvarno pravedno jest što kreće od zaokruživanja standardne kvote nadalje. Problemi nastaju kad tako u zbroju ne raspodijelimo sva mjesta pa počnemo gledati ostatke. Ne bi li bilo lijepo izbjeći taj drugi korak?

Thomas Jefferson, kasniji predsjednik SAD-a, kao odgovor na Hamiltonov prijedlog osmislio je metodu koja je postala prva metoda raspodjele zastupničkih mjesta u povijesti SAD-a (primjenjivana je od 1791. do 1842. godine). Ideja je sljedeća: standardne kvote mogu se opisati kao količnici osvojenog broja glasova (odnosno broja stanovnika) i broja koji kaže koliko glasača (stanovnika) predstavlja pojedino mjesto. Naime, ako imamo Z zastupničkih mjesta koja predstavljaju ukupno U glasova (stanovnika), svako mjesto predstavlja U/Z glasača (stanovnika). Broj U/Z naziva se standardnim djeljiteljem i dalje ćemo ga označavati s D . Za naš primjer sa strankama SEP, HMS i UL on iznosi $40\,000/12 = 10\,000/3$, tj. približno 3333,33 (dakle, svako zastupničko mjesto predstavlja 3333,33 glasača).

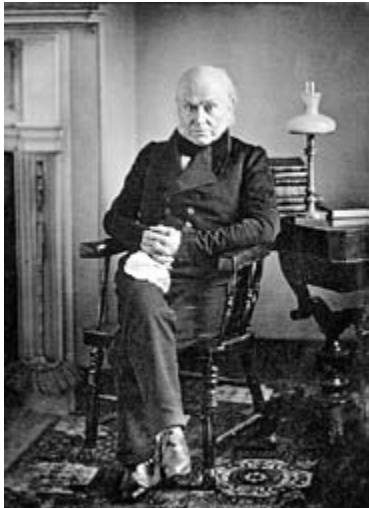
Thomas Jefferson, treći predsjednik SAD-a

Ideja je Jeffersonove metode podesiti djeljitelj na neku drugu (manju) vrijednost d tako da kvote stranaka (brojevi S/d , gdje je S osvojeni broj glasova) zaokruživanjem nadalje u zbroju dadu potreban broj zastupničkih mjesta. Broj d općenito nije jedinstven, a nađe se isprobavanjem (danas je to posebno lako pomoću računala).

Stranka	SEP	HMS	UL
S (osvojeni broj glasova)	5500	26000	8500
Standardne kvote S/D	1,65	7,8	2,55
Kvota za $d = 2850$	1,93	9,12	2,98
Broj mjesta (Jefferson)	1	9	2

Danas je Jeffersonova metoda poznata i pod nazivom d'Hondtova metoda te se kao takva primjenjuje, među ostalim, i u Republici Hrvatskoj (kako za izbore za Sabor RH tako i za Europski parlament). D'Hondtova metoda naizgled je drugačija (svačiji broj osvojenih glasova podijeli se sa svim prirodnim brojevima od 1 do ukupnog broja zastupničkih mjesta, pa se zastupnička mjesta dodjeljuju redom prema najvećim rezultatima tih dijeljenja), ali može se dokazati da Jeffersonova i d'Hondtova metoda uvijek daju iste rezultate (uz malo razmišljanja nije teško shvatiti zašto je tako). Dakle, da su se stranke SEP, HMS i UL stvarno natjecale za mjesta RH u Europskom parlamentu, SEP bi dobila 1, HMS 9, a UL 2 mjesta.

Kao prvo, recimo dobre vijesti: Jeffersonova (odnosno d'Hondtova) metoda ne podliježe ni jednom paradoksu Hamiltonove metode. S njome se ne može dogoditi da s više glasova dobijete manje mjesta, niti išta od ostalih čudnih situacija. No, pretpostavljam da naslućujete, a možda ste čak i uočili iz tablice: ni Jeffersonova metoda nije bez mana. Pogledajmo našu tablicu. Standardna kvota za HMS je 7,8, dakle pravedno je da HMS dobije 7 ili 8 zastupnika. A koliko ih dobiva Jeffersonovom? Da, dobro vidite: 9!

John Quincy Adams, šesti predsjednik SAD-a

Dakle, Jeffersonova metoda ne poštuje pravilo kvote. Ima ona još jednu manu, zajedničku s Hamiltonovom, a to je da sustavno ide na ruku velikim strankama (državama): zastupnička mjesta koja zaokruživanjem standardnih kvota nadalje nisu raspodijeljena, u pravilu će Jeffersonovom (i Hamiltonovom) metodom otići strankama s velikim brojem glasača.

Zbog te je nepravde John Quincy Adams (također kasniji predsjednik SAD-a) 1822. predložio »kontru« Jeffersonovoj metodi. Sve je isto, samo se djelitelj podešava tako da zaokruživanjem nagore u zbroju dobijemo potreban broj zastupničkih mjesta (Adamsov djelitelj stoga treba biti veći od standardnoga). Ta metoda – vjerujem da vam je to gotovo očito – također može kršiti pravilo kvote, a zbog zaokruživanja nagore sustavno ide na ruku manjim strankama (državama). Pretpostavljam da će vam lako biti shvatiti zašto se nikad nije primjenjivala u SAD-u ...

Za naše tri stranke ta bi metoda dala sljedeći rezultat (koji poštuje pravilo kvote):

Stranka	SEP	HMS	UL
S (osvojeni broj glasova)	5500	26000	8500
Standardne kvote S/D	1,65	7,8	2,55
Kvota za d = 4000	1,375	6,5	2,125
Broj mjesta (Adams)	2	7	3

Websterova metoda

Nakon što su zbog raznih paradoksa u SAD-u 1911. odlučili odustati od Hamiltonove metode, prihvatili su Websterovu metodu. Ta je metoda nazvana po političaru Danielu Websteru, koji ju je predložio 1832. Bila je u primjeni u razdoblju 1832–1842. i ponovno od 1911. do 1941. Slična

je prethodnim metodama, samo se ovdje djelitelj podešava tako da obično zaokruživanje u zbroju daje potreban broj zastupničkih mjesta. Ni ta metoda ne podliježe paradoksim Hamiltonove metode, a za razliku od svih dosad opisanih nema ni sustavne pristranosti ni u korist velikih ni malih. Ipak, i ona ima jednu manu – može kršiti pravilo kvote.

U našem primjeru, Websterova metoda daje sljedeće rezultate:

Stranka	SEP	HMS	UL
S (osvojeni broj glasova)	5500	26000	8500
Standardne kvote S/D	1,65	7,8	2,55
Kvota za d = 3450	1,59	7,54	2,46
Broj mjesta (Webster)	2	8	2

Nekoliko napomena o drugim proporcionalnim sustavima

Nakon što je 1911. ponovno uvedena Websterova metoda, ipak su mnogi u SAD-u ostali zabrinuti da možda i ona može proizvesti neke paradoksalne situacije te je nastavljena potraga za »idealnom« proporcionalnom metodom. Tako su osmišljene primjerice Huntington-Hillova i Deanova metoda. Obje su (iako u teoriji različite) u efektu vrlo slične. Razlika je samo u tome gdje se zaokružuje.

Američki matematičar Edward Vermilye Huntington i statističar Joseph Adna Hill osmislili su metodu koja minimizira relativne razlike broja stanovnika/glasača koje pojedino zastupničko mjesto predstavlja. Primjerice, ako jedno zastupničko mjesto jedne države odnosno stranke predstavlja 100 000 stanovnika (recimo, ako ta država ima 1 000 000 stanovnika i 10 zastupničkih mjesta), a za drugu njezino pojedino zastupničko mjesto predstavlja 90 000 stanovnika (recimo, ako ona ima 810 000 stanovnika i 9 zastupničkih mjesta), relativna je razlika među tim dvjema državama –10% u odnosu na prvu, odnosno +11,11% u odnosu na drugu. Huntington i Hill odlučili su među svim mogućim rasporedima zastupničkih mjesta odabrati onaj u kojem su te relativne razlike za sve najmanje. Iako je taj postupak teško provesti po toj definiciji, Huntington je 1928. dokazao da postoji jednostavan način za provedbu te metode. On je ekvivalentan Websterovu postupku, ali se zaokružuje na geometrijskoj sredini, tj. drugom korijenu umnoška dvaju brojeva.

Naime, u Websterovoj metodi zaokružujemo na aritmetičkoj sredini. Ako je izračunata kvota, primjerice, između 6 i 7, aritmetička sredina od 6 i 7 jest 6,5 pa u slučaju kvote manje od 6,5 stranka dobije 6, a u slučaju veće 7 zastupničkih mjesta. Geometrijska je pak sredina od 6 i 7 jednaka drugom korijenu od 6 puta 7, tj. drugom korijenu od 42 (to je 6,48...), pa ako je izračunata kvota neke države odnosno stranke između 6 i 7, u Huntington-Hillovoj

metodi ona dobiva 6 mjesta ako je ta kvota ispod 6,48..., a inače 7. Za naš će primjer ta metoda dati:

Stranka	SEP	HMS	UL
S (osvojeni broj glasova)	5500	26000	8500
Standardne kvote S/D	1,65	7,8	2,55
Kvota za d = 3471	1,58	7,49	2,45
Susjedni cijeli brojevi	1 i 2	7 i 8	2 i 3
Geometrijska sredina	1,414	7,483	2,449
Broj mjesta (Huntington-Hill)	2	8	2

Slično Adamsovoj metodi, Huntington-Hillova metoda pokazuje sustavnu naklonost manjim strankama odnosno državama, a kao i sve dosad spomenute metode osim Hamiltonove može kršiti pravilo kvote. Huntington-Hillova metoda primjenjuje se u SAD-u od 1941. godine do danas.

Slična je i Deanova metoda (nazvana po Jamesu Deanu – ne glumcu i ikoni 1950-ih godina, nego bitno starijem profesoru astronomije i matematike, koji ju je osmislio 1832) – i ona ima isti princip kao i Websterova i Huntington-Hillova, ali se kod nje zaokružuje na harmonijskoj sredini. Harmonijska je sredina dvaju brojeva dvostruka recipročna vrijednost zbroja njihovih recipročnih vrijednosti. Tako je harmonijska sredina od 6 i 7 dvostruka recipročna vrijednost od $1/6 + 1/7 = 13/42$, dakle je harmonijska sredina od 6 i 7 jednaka $84/13$, što je malo više od 6,46, pa za kvote između 6 i $84/13$ zaokružujemo na 6, a za kvote između $84/13$ i 7 na 7.

Iako su dakle pravila zaokruživanja različita, Websterova, Huntington-Hillova i Deanova metoda slične su i stoga imaju slična svojstva (a sve tri vrste sredina – aritmetička, geometrijska i harmonijska – postaju sve bliže što su uključeni brojevi veći, dakle za stranke s velikim kvotama u pravilu sve tri metode daju iste rezultate). To među inim znači da i te dvije metode s »čudnim« načinima zaokruživanja, iako su imune na paradokse, katkad ne poštuju pravilo kvote. Naravno, ima i drugih metoda, ali mislim da ste shvatili ideju ...

Sve u svemu, ljudi (štoviše: čak i matematičari!) pokušavali su naći idealnu metodu, mučili se, isprobavali i tako to. I onda, 1982., saznadosmo odgovor na gotovo dvjesto-ljetne muke ...

Teorem Balinskog i Younga

Michel Balinski i Peyton Young dvojica su matematičara koja su konačno riješila sve dileme oko »idealnog« sustava proporcionalne raspodjele zastupničkih mjesta. Odgovor je najjednostavniji mogući:

Ne postoji idealan proporcionalni sustav raspodjele zastupničkih mjesta!

Malo preciznije, Balinski i Young dokazali su da ako barem 4 države (ili stranke) treba rasporediti na zastupnička mjesta kojih ima barem za 3 više nego država (odnosno stranaka), svaka metoda koja izbjegava paradokse porasta broja stanovnika može kršiti pravilo kvote, a svaka koja poštuje pravilo kvote može pokazati paradokse porasta broja stanovnika.

Kako su došli do te spoznaje (koju su naravno i egzaktno, matematički, dokazali)? Prvo su krenuli od zahtjeva proporcionalnosti i zaključka da je paradokse porasta broja stanovnika (jedini moguć od paradoksa ako ne mijenjamo ukupni broj zastupničkih mjesta) nešto što svakako želimo izbjeći. Onda su dokazali da sve metode traženja djelatnika, neovisno o pravilu zaokruživanja, izbjegavaju taj paradoks, te da su to ujedno jedine metode koje jamče da se on ne može pojaviti. Tako su posao ograničili na metode traženja djelatnika. Zatim su uzeli u obzir da je poželjno da metoda ne pokazuje sustavnu pristranost ni malima ni velikima, pa je tako preostala samo Websterova metoda. A ona pak ne poštuje pravilo kvote ...

Epilog

Možda ste razočarani pesimističnim završetkom ovoga članka – ta bilo bi lijepo da postoji idealna metoda proporcionalne raspodjele zastupničkih mjesta i da postoji nada da će se jednom naći. Nažalost, ništa od toga. Najbolje da se stoga pomirimo s time da je »viša sila« da koju god metodu odabrali, uvijek može postojati neka stranka (ili država) koja će ju u konkretnom slučaju doživjeti kao nepravednu ...

Mislite li da je tu kraj vezi matematike i politike, varate se. Matematika je povezana i s pitanjima pravedne raspodjele (primjerice, kako podijeliti teritorij države na izborne jedinice tako da nijedna stranka ne smatra tu raspodjelu nepravednom temeljem poznavanja biračkih sklonosti) te pitanjima metode odabira izbornog pobjednika (primjerice, gradonačelnika). Dok su matematičari do danas dokazali da prvi od ta dva problema (pravedna podjela izbornih jedinica) ima rješenje, iako metoda (osim za slučaj dvostranačkog sustava) još nije nađena, drugi problem ima slično pesimistično rješenje kao i naš opisani problem raspodjele zastupničkih mjesta: ekonomist Kenneth Joseph Arrow, kasniji nobelovac, 1951. je dokazao: jedini *demokratski* sustav odabira izbornog pobjednika koji zadovoljava tri jednostavna uvjeta⁷ jest – diktatura! No to je priča za neku drugu prigodu ... ■

⁷ Uvjeti su da (a) ako je svim biračima A draži od B, onda je i u konačnom rangiranju A ispred B; (b) odnos između A i B u konačnom rangiranju ovisi samo o tome kako birači misle o njima dvama, a ne i o tome što misle o drugim kandidatima; te (c) metoda ne može proizvesti ciklus u kojem bi istodobno u konačnom rangiranju A bio ispred B, B ispred C i C ispred A.

Anita Skelin Horvat

KAKO GOVORIMO KADA GOVORIMO O EUROPSKOJ UNIJI?

Jezik tekstova o Europskoj uniji

Kako se bliži datum punopravnog članstva Hrvatske u Europskoj uniji javne rasprave o Europskoj uniji i odnosu Hrvatske s njom ne jenjavaju, nego, posve suprotno, sve je više medijskih napisa te različitih tekstova o tome kao i o raznim pitanjima i problemima povezanim s članstvom Hrvatske. U ovome tekstu nastojimo analizirati o čemu se zapravo govori kada se govori o Europskoj uniji, tj. koje su osnovne teme ili pitanja koja zanimaju hrvatsku javnost i na koji se način o tim temama govori u javnim diskursima. Naime, većina dnevnih novina, tjednika i mjesečnika, kao i internetskih portala bavi se tim pitanjima te čitatelj već površnim pogledom može zamijetiti količinu i raznolikost tekstova o pristupanju i članstvu Hrvatske u Europskoj uniji. No, svakako je zanimljivo vidjeti što je to zajedničko svim

tim najrazličitijim tekstovima. Stoga se u ovom radu pokušavaju dati odgovori na dva osnovna pitanja: Koje su teme najčešće u tekstovima o Europskoj uniji? Koji su uobičajeni načini na koje se piše (govori) o tim temama, tj. mogu li se pronaći neki karakteristični jezični »obrasci« koje bi se moglo promatrati kao tipične »euovske« jezične elemente?

Kako bi se pronašlo odgovore na ta dva temeljna pitanja, ali i na druga koja iz njih proizlaze sakupljeni su deseci tekstova iz dnevnih novina, tjednika i internetskih portala, uključujući službene stranice Vlade i pojedinih ministarstava. U analizu su uključeni i poneki komentari čitatelja i korisnika foruma (www.forum.hr) kako bi se dobila šira slika o temi kojom se ovdje bavimo. Radi što objektivnije analize sakupljenih tekstova i da bismo dali odgovore na postavljena pitanja, služili smo se široko shvaćenom metodom kritičkoga čitanja (analize) tekstova i jezičnom analizom.

Povijesno-politički kontekst diskusija o Europskoj uniji u hrvatskim medijima

Pitanje ulaska i punopravnog članstva Hrvatske u Europskoj uniji nikako nije novo niti je interes za nj »friškoga« datuma; naime, već od 1990-ih godina mnogo se i često piše o tome, naravno s različitim intenzitetom i na raznolike načine imajući na umu poprilično, moglo bi se reći, burnu povijest odnosa između Hrvatske i Europske unije. Kada se uzme u obzir da je Hrvatska još 1992. uspostavila odnose s Europskom unijom, 2001. potpisala Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju i Privremeni sporazum, 21. veljače 2003. podnijela zahtjev za članstvom, da su pristupni pregovori započeli u listopadu 2005. i završili u lipnju 2011. (što čini poprilično dugo razdoblje pregovaranja), te neke druge poteškoće posve je razumljivo da se u medijima tijekom cijelog tog razdoblja često raspravljalo o Europskoj uniji, analiziralo prednosti i nedostatke članstva u toj organizaciji kao i odnos Hrvatske s Unijom. Posebice je razdoblje od potpisivanja Ugovora o pristupanju potkraj 2011.

Srećko Puntarić, Felix. Ova karikatura dobro ilustrira »dugotrajne« pregovore između Hrvatske i Europske unije, kao i ambivalentne stavove o Uniji u javnosti. Zahvaljujemo autoru na mogućnosti reproduciranja ilustracije.

do danas obilježeno prilično žučnim javnim raspravama, ali i velikim brojem najrazličitijih aktivnosti Vlade, pojedinih udruga i medija kojima se nastojalo oblikovati stavove i mišljenje javnosti ponajprije pred referendum.

Teme i pitanja o kojima se najčešće raspravlja

Već na prvi pogled može se uočiti jasna »polarizacija« tekstoava na one u kojima se iznosi pozitivan stav prema članstvu Hrvatske u Europskoj uniji i one u kojima se zastupa negativan stav prema Europskoj uniji; jednostavno bi se svi tekstovi mogli ponajprije podijeliti na tekstove pro i kontra EU. Imajući na umu takvu osnovnu razliku među dvjema skupinama tekstova posve je jasno da su ciljevi ili namjere autora jednih i drugih potpuno suprotni. S druge strane, zanimljivo je da se i danas, nakon što je prošlo više od godine dana od referenduma (održanoga u siječnju 2012. i na kojem je poduprt ulazak u Europsku uniju), i dalje redovito objavljuju dokumenti i tekstovi kojima se informira i »podučava« javnost o najrazličitijim pitanjima i temama o povezanosti s Europskom unijom, npr. Ministarstvo vanjskih i europskih poslova na svojim stranicama pod rubrikom *Hrvatska i EU* redovito objavljuje izvješća, planove i sl., te iznosi rezultate najnovijih istraživanja javnog mnijenja, različite publikacije u kojima odgovara na pitanja i dvojbe građana; na stranicama *Večernjega lista* se u *EUčionici* također piše o najrazličitijim temama u vezi s Europskom unijom sa svrhom da se »pomogne u oblikovanju osobnih stavova u pogledu Europske unije i vrednota koje sa sobom (...) nosi«; na HRT-u je pokrenut kviz *EUnigma* (financiran sredstvima Europske unije, kao i *EUčionica*), u kojem se natjecatelje ispituje poznavanje povijesti, znanosti, umjetnosti, gospodarstva, kulture, etnografije, geografije i mnogih drugih elemenata Europe i Hrvata u Europi. No, ujedno se i dalje objavljuju i tekstovi u kojima protivnici ulaska Hrvatske u Europsku uniju iznose svoje bojazni i sumnje u to koliko je ta odluka dobra i kakve će to posljedice imati za građane Hrvatske.

Teme koje se obrađuju u pro EU i kontra EU tekstovima više-manje su iste i/li slične. Pregledom tema zapravo dobivamo uvid u to što najviše zanima javnost te što se ističe kao prednosti ili pak nedostatke koje članstvo u Europskoj uniji donosi Hrvatskoj. Teme o kojima se često govori su sljedeće: ima li Hrvatska alternativu pristupanju Europskoj uniji i što bi bila ta alternativa, pravosudna reforma, problemi korupcije, pitanja gospodarstva, proračun Europske unije i financijske obveze članica prema Europskoj uniji, koristi od ulaska u Uniju za građane, pitanje granica (Schengen), slobodno kretanje građana i roba, prava građana Europske unije, stvaranje europskoga identiteta i odnos prema nacionalnome, pitanja kulture, zaštita okoliša, pitanja obrazovanja i cjeloživotnoga učenja, poljoprivreda i ruralni razvoj, dostupnost informacija, obavijesti o pojedinim sklopljenim ugovorima i procesu ratificiranja pristupnoga ugovora od pojedinih država članica.

Za dio tema o kojima se često piše moglo bi se reći da su »nametnute« od onih koji se protive Europskoj uniji pa se

njima u pro EU tekstovima ponajprije i bave kako bi se dalo odgovore na pojedina pitanja ili pak navelo protuargumente kojima bi se pobilo tvrdnje tzv. euroskeptika i protivnika ulasku u Uniju, poput npr. isticanja da će Hrvatska ako uđe u Europsku uniju »biti ponovno u istoj državi sa Srbijom, Slovenijom, Bugarskom, a jednoga dana možda i s Turskom« te da bi regionalna suradnja lako mogla »dovesti do stvaranja nove Jugoslavije«, zatim pitanja o preuzimanju eura, porastu cijena, krizi u eurozoni, nekonkurentnosti hrvatskih gospodarstvenika na europskom tržištu, porastu nezaposlenosti, nestanku tradicionalnih proizvoda – polemike oko sira i vrhnja na tržnicama, zabrani kolinja, pečenja domaće rakije i sl.

Ovdje kao posebno zanimljivu ističemo vrlo široko koncipiranu temu koja obuhvaća nekoliko izrazito važnih elementa za svaku zajednicu, suverenitet, identitet i jezik, vezanu ponajprije uz tvrdnje da će ulaskom u Europsku uniju Hrvatska izgubiti svoju samostalnost, nacionalni identitet te da hrvatski jezik neće imati status službenoga jezika. Zanimljiv je argument kojim se nastoji takav strah od europskoga identiteta ukloniti jer se njime istodobno ističe upravo to koliko su pitanja nacionalnoga identiteta i jezika važna te povezana: »Bojazan da bi europski identitet mogao ugroziti nacionalni nerealn je jer mu nedostaju duboko ukorijenjena sjećanja, tradicije, jezik koji u ljudima stvaraju osjećaj pripadnosti kako to čini nacionalni identitet. EU, uostalom, to i prepoznaje pa se u skladu sa svojim motom 'jedinstvo u različitosti', (...) obavezao na očuvanje i poštivanje nacionalnih identiteta svojih članica« (*EUčionica*). Upravo zbog važnosti jezika za identitet zajednice koja se njime služi nije čudno što je pitanje statusa hrvatskoga jezika nakon ulaska u Europsku uniju prilično važno za mnoge sudionike rasprave. Posve je uobičajena pojava da s novim političkim i društvenim događajima te promjenama u nekoj zajednici »izranjaju« nova jezična pitanja i u ovom kontekstu to je upravo pitanje statusa i upotrebe hrvatskoga jezika u Europskoj uniji. U pro EU tekstovima ističe se da će hrvatski biti 24. službeni jezik Unije, što znači da će se svi dokumenti raznih institucija Europske unije morati prevoditi na hrvatski te da će se građani Hrvatske moći na hrvatskome jeziku obraćati institucijama Unije, njime će se moći koristiti u Vijeću Europske unije i Parlamentu, no neće biti radni jezik u nekim institucijama u kojima su kao radni jezici predviđeni engleski, francuski i njemački. No, upravo tu razliku između radnoga i službenoga jezika protivnici ulaska u Europsku uniju ističu kao temeljni argument da će hrvatski jezik biti »ugrožen« u Europskoj uniji. S obzirom na specifičnu jezičnu situaciju na ovim prostorima kao i odnose među pojedinim jezicima te simboličnu vrijednost koju nose jezik i neki drugi elementi kulture, u medijima se razvila prilično žučna rasprava o eventualnom proglašavanju jednoga zajedničkoga službenoga jezika za cijelu regiju, što je utjecalo i na ideju da bi hrvatski mogao doći u neravnopravan položaj lokalnoga narječja nakon ulaska u Europsku uniju, što će dovesti do toga da će biti potrebno sastavljanje druge *Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskoga književnog jezika*, no sada u odnosu prema engleskome, tj. kako bi se hrvatski zaštitilo od engleskoga (A. Bagdasarov – *Treba li Hrvatskoj druž. Deklaracija o položaju hrvatskoga jezika?*, www.hkv.hr).

Naslovnica *Telegrama* u kojem je objavljena *Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskoga književnog jezika* 1967.

Uz polemike o statusu hrvatskoga jezika vežu se i rasprave o utjecaju engleskoga na hrvatski u kojima se često hrvatski (korištenjem vojne metaforike) prikazuje kao »žrtva« »agresije« engleskoga kada se tvrdi npr. da »Jezičnu najezdu ili agresiju engleskoga ne možemo posvema zaustaviti, ali mu možemo i moramo postaviti međe« (A. Bagdasarov – *Treba li Hrvatskoj druga Deklaracija o položaju hrvatskoga jezika?*, www.hkv.hr) ili pak da je »vrlo vjerojatno (*sic!*) da bi godinama mogla nastupiti i ugroženost jezika brojčano malih naroda, pa tako i hrvatskog jezika sve do njegove same opstojnosti. (...) U cjelokupnoj našoj povijesti hrvatski jezik nikada nije bio ugroženiji, ni od turcizama, ni od talijanizama, ni od germanizama, kao što je sada ugrožen od englizama (*sic!*)« (M. Prpa – *Ulazak u EU – argumenti za i protiv*, Hrvatski web portal).

Neka jezična obilježja

Tekstovi o Europskoj uniji i odnosu Hrvatske i Europske unije pisani su na vrlo raznolike načine, od stručnih i argumentiranih prikazivanja razloga za pristupanje Uniji i razloga protiv pristupanja, do izrazito emocionalno »nabijenih« tekstova. Analizom sakupljenih tekstova uočene su neke sličnosti i razlike između pro EU i kontra EU tekstova. Osnovna je razlika naravno u tome gdje su objavljivani jedni, a gdje drugi tekstovi, što je također indikativno. Većina se pro EU tekstova uglavnom objavljuje na stranicama Ministarstva, u dnevnim novinama i tjednicima, dok se s druge strane većina kontra EU tekstova ponajprije objavljuje na različitim internetskim portalima, rjeđe u pojedinih novinama. Svakako je važno istaknuti da već i sama či-

njenica da je neki tekst objavljen u određenim novinama ili časopisu te internetskom portalu oblikuje očekivanja čitatelja koji zapravo znaju kakve osnovne ideje (u našem kontekstu stavove prema Europskoj uniji) zastupaju. To se može povezati s Ecovim razlikovanjem triju tipova intencije, čitateljeve, autorove i intencije samoga djela, koje čine važan dio interpretativnog principa. Eco ujedno razlikuje semantičku i kritičku interpretaciju, gdje je kod prve čitatelj taj koji daje značenje tekstu, a kod druge je riječ o procesu proizvodnje novih interpretacija na temelju nekih strukturalnih obilježja teksta. Upravo u ovom dijelu iznosimo neka strukturalna obilježja tekstova kako bismo mogli vidjeti postoji li razlika i u čemu je zapravo razlika, ako je ima, između pro EU i kontra EU tekstova.

Jedan je dio tekstova pozitivno usmjerenih prema Europskoj uniji ponajprije edukativnoga karaktera, npr. tekstovi objavljivani na stranicama Ministarstva i *EUčionica*, što je u skladu s očekivanjima s obzirom na sam naslov. Osim na takav način, vrlo je velik broj pro EU tekstova koncipiran kao odgovori i protuargumenti na najčešće iskazivane negativne stavove i ideje tzv. euroskeptika, npr. dokument Ministarstva *Najčešći negativni stavovi o Europskoj uniji i odgovori na njih* (s podnaslovom *Mitovi*); na taj je način organiziran i znatan dio tekstova koji zastupaju negativne ideje o Uniji. Kao posebno zanimljiv tekst izdvojamo članak *Zašto smo protiv ulaska u EU?* (M. Bošnjak) koji je dijelom programa stranke Jedino Hrvatska u kojem autor postavljanjem direktnih pitanja kao što su: »Želite li iz Jugo-slavije u Euro-slaviju? Želite li da Hrvatska izgubi svoju samostalnost? Želite li da o nama opet odlučuju drugi? Želite li da Hrvatska postane zemlja nekontroliranog naseljavanja stranaca? Želite li da hrvatski poljoprivrednici budu osuđeni na propast i odumiranje? Želite li da hrvatski jezik bude marginaliziran i u Uniji i u Hrvatskoj? Vjerujete li bajkama o milijardama?« zapravo pokušava potaknuti primatelje na emocionalnu reakciju. Iako su marketinški stručnjaci isticali kako je općenito u kampanji za Europsku uniju vođenoj prije referenduma nedostajalo obraćanja emocijama birača, jer je bila usmjerena ponajprije na prenošenje intelektualnih podataka i činjenica gotovo zanemarujući obraćanje pojedincu kao takvom, uglavnom ne navodeći što bi bile koristi Europske unije za pojedinca, u navedenom tekstu vidimo posve suprotno; naime, riječ je upravo o direktnom obraćanju pojedincu, i to izrazito emocionalno »nabijenome« tekstu. Iako su kampanje protiv ulaska bile vrlo slabo zastupljene u javnosti, ipak se kao osnovna razlika u odnosu na pro EU kampanje može istaknuti to što su one ponajprije bile usmjerene na emocije birača, što dobro ilustrira i navedeni primjer.

U objema skupinama tekstova kao vrlo učestali jezični elementi zabilježene su usporedbe i hiperbole (tj. pretjerivanja), npr. »O kakvoj se budućnosti europske jezične raznolikosti možemo nadati ili govoriti ako globalni engleski jezik kao moljac izjeda sve na svojem putu?« (A. Bagdasarov – *Treba li Hrvatskoj druga Deklaracija o položaju hrvatskoga jezika*, www.hkv.hr); isticanje i naglašavanje spremnosti Hrvatske da učini ono što se od nje traži brže i kvalitetnije od drugih zemalja kandidatkinja – »nijedna država kandidatkinja nije učinila u tako kratkom roku« (*Najčešći negativni stavovi* – Ministarstvo); »Kada je Njemačka okupirala Su-

Jezični priručnici

dete i Austriju, posljedica su također bile ukidanje granica, ukidanje njihove valute i fiskalna unija, odnosno planska ekonomija. Nema razlike između 'Anschlusa' i pripojenja Hrvatske EU; »U nedjelju je referendum kojim odlučujemo predati ili zadržati Domovinu. Zaokružiti ću protiv ulaska u Sodomu i Gomoru našeg doba!« (*EU: Argumenti za i protiv*, www.index.hr). Zabilježili smo i nekoliko primjera figure suprotne hiperboli, tj. litote (figure ublažavanja), kada npr. problemi postaju izazovi.

Posebna je vrsta usporedbe ona koja se zasniva na opreci, što dobro ilustriraju primjer iz *EUčionice*: »Troškovi pristupanja su većinom koncentrirani u kratkom roku i snose ih točno određene skupine društva dok su koristi dugoročne i raspršene na sve« i primjer iz *Zašto smo protiv ulaska u EU*: »Ako uđemo u Uniju, proizvodit ćemo još manje, uvoziti još više, cijene će postati europske, a plaće i mirovine ostat će hrvatske«. Suprotstavljanjem oprečnih pojava zapravo se pokušava utjecati na čitatelja da sam donese zaključak o tome što je bolje, a to se bolje sugerira upravo takvim prenošenjem ideja. Također je vrlo učestala upotreba nabravanja sa svrhom isticanja i naglašavanja argumenata ili pak pobijanja suprotnoga stava ili ideje.

U objema je skupinama tekstova vrlo učestala upotreba metafora. Neke metafore koje se javljaju u proeuropskim tekstovima su npr. »u slučaju pristupanja EU jezičac vage nagnje prema plusevima. Glavni uteg je korist od pristupanja jedinstvenom tržištu«, u kojoj se odluka pristupiti Europskoj uniji ili ne uspoređuje s vaganjem u kojem bi se kao utege trebalo koristiti prednosti i nedostatke samoga pristupa, a kako je riječ o tekstu koji promovira pozitivan stav prema učlanjenju posve je očekivano kao »glavni uteg« koji će prevagnuti u korist ulaska upotrijebljeno isticanje prednosti ulaska u Europsku uniju. I u kontra EU tekstovima također je učestala upotreba metafora, npr. »Nastavljam, šahovskom terminologijom: naša Vlada igra šah s EU, a ima znanje početnika, koji zna samo kako se vuku figure, dok protivnik zna desetak poteza unaprijed i unaprijed zna gdje će nas navući na tanki led i matirati, odnosno postići sve ono što su naumili«, ili »Ko guske u maglu. Nekako imam utisak da se povijest ponavlja. Taman se oslobodismo jednog zla a već srljamo u drugo. Točno ko guske u maglu« (www.forum.hr); »Tko se još želi ukrcati na brod koji tone?« (*EU: Argumenti za i protiv*, www.index.hr). Upravo

je u kontra EU tekstovima zastupljena usporedba ulaska u Europsku uniju s različitim »unijama« čijim je dijelom bila Hrvatska kroz povijest, ponajprije Jugoslavijom. Dakle, učestala je upotreba usporedbi, hiperbola, metafora i drugih figura u objema skupinama tekstova, što se svakako može povezati s time što je riječ zapravo o političkom diskursu koji je i inače obilježen upotrebom različitih figura.

U objema skupinama tekstova često se kao argument upotrebljava navođenje pozitivnih ili pak negativnih primjera onih članica Europske unije koje su postigle uspjeh na nekom području, kao i navođenje pozitivnih ili negativnih podataka iz onih zemalja koje nisu članice, te iskustva pojedinih država članica, kao i iskustva pojedinih tvrtki ili osoba koje su imale koristi od fondova, projekata te institucija Europske unije (potonje naravno samo u pro EU tekstovima).

Navođenje kvantitativnih podataka također je važnim dijelom argumentacije, ponajprije u obliku brojeva i postotaka, npr. različiti podaci o broju građana, glasača koji su izašli na izbore, proračunima Europske unije i pojedinih članica, fondovima, iznosima poticaja, sredstava isplaćenima za projekte, zatim o nekim istraživanjima Eurobarometra, Eurostata i sl. Ono što se pokazalo značajnom razlikom između pro i kontra tekstova među ostalim je i u tome što se navođenjem kvantitativnih podataka znatno češće služe autori koji navode prednosti članstva nego oni koji zastupaju suprotne stavove.

Zaključak – o čemu doista govorimo kada govorimo o Europskoj uniji i na koji način to činimo?

Iz ovako kratke analize nasumično odabranih tekstova ne možemo zaključivati o jeziku diskursa o Europskoj uniji, no vjerujemo da se ipak može dobiti određena slika o raznolikosti i bogatstvu tema kojima se mediji i javnost bave u kontekstu odnosa Hrvatske i Europske unije, kao i o nekim osnovnim jezičnim obilježjima, što bi moglo ponajprije poslužiti kao poticaj na konkretnije i znatno šire i »ozbiljnije« istraživanje. No, ipak se nadamo da se i iz ovakve analize može vidjeti ne samo bogatstvo tema kojima se javnost i mediji bave posljednjih godina nego i da postoje određena jezična obilježja tzv. EU diskursa poput vrlo bogate i specifične metaforike, što bismo uvjetno mogli promatrati kao »euovske« jezične obrasce jer se javljaju upravo u EU diskursu. I ovako kratka analiza pokazala je da su teme vrlo raznolike te da »pokrivaju« široko područje ljudskoga interesa, od gospodarstva (pitanja poljoprivrede, proizvodnje, zaposlenja) i politike (uključujući vrlo važnu monetarnu politiku) do kulture, društva, jezika, pitanja nacionalnoga identiteta i sl. To zapravo pokazuje da se na neki način očekuje da će ulazak Hrvatske u Europsku uniju doista utjecati na sva područja života i zajednice i pojedinca. Nadamo se da je i ovako kratka analiza samo nekoliko primjera upotrebe nekih jezičnih figura pokazala kako je zapravo način na koji se govori o Europskoj uniji u medijima vrlo »živ« i maštovit jer je bogat najrazličitijim metaforama, usporedbama te drugim jezičnim elementima. ■

Maja Bratanić

NAZIVLJE I IDENTITET HRVATSKOGA JEZIKA U EUROPSKOJ UNIJI

Snaženje statusa i opstojnosti hrvatskoga jezika u Europskoj uniji terminološkim i terminografskim radom

Dugogodišnji proces pristupanja Hrvatske Europskoj uniji ostavlja mnogo prostora za skepsu i dileme vezane uz očuvanje i transformaciju hrvatske suverenosti u novim okolnostima. Tako se i nagađanjima o sudbini hrvatskoga jezika u europskome jezičnom konglomeratu i opasnostima kojima će u njemu biti izložen posvetilo znatno više prostora nego konstruktivnim raspravama o uspostavljanju nužnih mehanizama za njegovu zaštitu. Ne zaboravimo da je poput brojnih jezika s nevelikim brojem govornika i realno malim utjecajem hrvatski jezik i izvan Unije u opasnosti. I veliki su europski jezici danas u neravnopravnome položaju prema engleskome, pa je problem »ugroženosti« europskih jezika univerzalna i kompleksna tema.

No pitanju o položaju hrvatskoga jezika u Europskoj uniji može se pristupiti i iz nešto drukčije perspektive od one koju obično podrazumijevamo unaprijed se tako amnestirajući od propusta i nečinjenja. Treba uzeti u obzir i činjenicu da će stupanjem na europsku pozornicu hrvatski jezik postati vidljiviji nego ikad prije, da će postati poznatiji i znatno većem broju europskih državljana, ne samo prevoditeljima u institucijama EU-a čija je dužnost da ovladaju što većim brojem jezika država članica, pa će im tako i hrvatski postajati sve zanimljivijim. Bez obzira na to što se u svojoj ideji demokratski jezični režim europskih institucija u zahtjevnoj praksi provodi u određenoj mjeri samo deklarativno, hrvatski će jezik kao službeni jezik Europske unije dobiti i svoje znatno istaknutije mjesto na europskome zemljovidu.

Ta činjenica ne obvezuje samo Europsku uniju, ona u većoj mjeri nego što smo voljni priznati obvezuje i nas. A hrvatska je jezična politika u godinama od osamostaljenja i uspostavljanja državnosti do danas zakazala na mnogo načina. Zadržat ćemo se samo na jednom od brojnih propusta, ali i skrenuti pozornost na jednu zakašnjelu, ali konkretnu akciju u području koje je dugim desetljećima ostalo

posve izvan pozornosti hrvatskoga jezikoslovlja – u području normiranja hrvatskoga strukovnoga nazivlja.

Mjesto nazivlja u jeziku

Nazivlje ili strukovna terminologija bitan je dio leksičkoga fonda svakoga jezika, često upravo onaj po kojem se taj jezik eksplicitno prepoznaje i bitan je uvjet njegove standardnosti. Hrvatsku, međutim, uključivanje u procese europske integracije, što podrazumijeva i imponirani zadatak prevođenja pravne stečevine EU-a, suprotno od mnogih odnedavnih članica koje su tu okolnost iskoristile kao poticaj za organiziranu terminološku djelatnost, nije potaknulo na snažnije homogeniziranje i uspostavljanje hrvatske terminološke norme.

Za razliku i od Šulekova vremena, koje je obilježila mobilizacija cjelokupne intelektualne javnosti oko nazivoslovnih (tj. terminoloških) pitanja, posljednja desetljeća koja bi se po nužnosti sustavne skrbi o toj leksičkoj domeni na mnogo načina mogla usporediti s tim davnim razdobljem hrvatske povijesti, nastavila je obilježivati nezainteresiranost. Ni gigantski posao prevođenja pravne stečevine EU-a, ni sama činjenica hrvatske mukotrпно stečene državne neovisnosti nisu utjecali na promjene u percepciji važnosti organiziranoga terminološkoga rada i etabliranja odgovarajuće akademske discipline.

A ta potreba nikad nije bila aktualnija nego danas. Nazivlje je ključ precizne i nedvosmislene komunikacije. To podjednako vrijedi za razmjenu informacija i znanja na razini domaćih stručnih, znanstvenih i administrativnih potreba kao i za europski ili svjetski višejezični okoliš jer je jednoznačno nazivlje u oba slučaja podjednako važno komunikacijsko sredstvo koje se u kontekstu globalizacijskih procesa i elektroničkih medija bez granica samo po sebi podrazumijeva kao nužnost i kao jamstvo očuvanja bitnih komunikacijskih funkcija.

Jasno uspostavljeni, nedvosmisleni i dostupni sustavi stručnoga nazivlja preduvjet su svake unutarjezične i međujezične znanstvene i druge stručne razmjene. Pristupanje Europskoj uniji donijelo je i specifične terminološke

Bogoslav Šulek

zahtjeve. Da bi mogli ravnopravno sudjelovati u institucionalnome životu EU-a, svi službeni jezici moraju stvoriti svojevrsan poseban jezik i odgovarajuće nazivlje za područje zajedničkih djelatnosti EU-a. Jer od 1. srpnja ove godine Službeni će list Europske unije svakoga radnog dana izlaziti i na hrvatskome jeziku.

Utjecaj nazivlja na identitet hrvatskoga u EU-u

Da se i sustavnim terminološkim radom hrvatski jezik eksplicite upisuje na jezičnu kartu Europe, pokazuju i sljedeća dva primjera. Zahvaljujući izradbi i objavljivanju hrvatskoga izdanja *Europskoga prosvjetnoga pojmovnika*, zajedničkoga priručnika Vijeća Europe i Europske komisije, hrvatski se pod svojim imenom prvi put našao u službenim dokumentima Vijeća Europe još davne 1996. godine. A činjenica da upravo zahvaljujući terminološkome radu hrvatski jezik već desetak godina ravnopravno sa službenim jezicima stoji na portalu Europske unije, točnije na mrežnim stranicama višejezičnoga pojmovnika Europske unije *Eurovoca*, koji danomice pretražuju milijuni korisnika, za promociju hrvatskoga jezika ima nedvojbene zasluge.¹

Danas se pojava tzv. gubitka domena, tj. nestajanja nazivlja cijelih strukovnih područja u znanstvenome diskurzu pojedinih jezika – najviše zbog prevlasti engleskoga u visokim obrazovnim sustavima te zbog imperativa objavljivanja znanstvenih radova opet pretežno na engleskome – javlja kao akutan problem mnogih europskih jezika. Sve

rasprave o tome problemu nužno završavaju zaključkom da ako je i u jednom aspektu jezične standardizacije planiranje jedini djelotvoran način da se dođe do cilja, onda je to zasigurno tako kada je riječ o nazivlju profesionalnih disciplina.

Terminološko planiranje mora biti integralnim dijelom širega jezičnoga planiranja (u okviru planiranja korpusa). Planiranje korpusa odnosi se na svojevrsno kodificiranje jezika i razvijanje jezičnih sredstava kako bi on mogao odgovoriti svim komunikacijskim potrebama. Standardizacija nazivlja tako je i temeljna zadaća očuvanja komunikacijske funkcije hrvatskoga i svakoga drugog jezika. Ako se procesi jezičnoga i terminološkoga planiranja ne odvijaju komplementarno, mala je vjerojatnost da će se jezik razviti u djelotvorno sredstvo profesionalne komunikacije, osobito u sve zahtjevnijem okružju novih znanja, informacijske tehnologije, višejezičnosti, ali i sve snažnije dominacije engleskoga. Razvoj i održavanje strukovnoga nazivlja imaju u tome smislu konkretnu političku i gospodarsku dimenziju, a moglo bi se govoriti i o onoj demokratskoj, jer je i za artikulaciju raznih aspekata ljudskih prava važna odgovarajuća terminološka podloga.

Nije li, primjerice, i posve aktualna rasprava o stvarnome značenju i sadržaju pojma »brak« i o njegovoj definiciji u osnovi i terminološko pitanje?

Normiranje nazivlja

Normiranje nazivlja podrazumijeva dva procesa – standardizaciju terminoloških načela i metoda te normiranje samoga nazivlja. U tome je smislu edukacija izrazito važna – od razvijanja terminologije kao akademske discipline u sveučilišnome kontekstu do praktičnih primijenjenih radionica koje mogu djelovati u sklopu znanstvenih institucija, izdavačke djelatnosti, državne uprave ili čak u privrednome sektoru. Bitno je u tome procesu heterogenu terminološku djelatnost na određenoj razini objediniti, što u idealnom slučaju rezultira uređenim terminološkim bazama podataka i središnjom terminološkom bankom. Takva je terminološka banka, dakle zbirka raznovrsnih terminoloških baza, najčešće i logično sredstvo provedbe nacionalne, odnosno državne, terminološke politike.

Struna

Treba naposljetku zabilježiti i pozitivne pomake tijekom posljednjih nekoliko godina. Vijeće za normu hrvatskoga standardnog jezika pri Ministarstvu znanosti, obrazovanja i športa RH potaknulo je u ožujku 2007. godine projekt izgradnje hrvatskoga strukovnog nazivlja kao prioritetnu djelatnost u funkciji održavanja hrvatskoga standarda. Nacionalna zaklada za znanost, visoko školstvo i tehnološki razvoj Republike Hrvatske² poduprla je tu inicijativu potkraj 2007. godine te raspisala prvi krug natječaja kojim je Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje

¹ Prvi je pojmovnik objavilo Ministarstvo kulture RH, a drugi Hrvatska informacijsko-dokumentacijska referalna agencija (HIDRA) u više izdanja. Urednica je obaju hrvatskih izdanja Maja Bratanić.

² Sada Hrvatska zaklada za znanost.

Tražilica Strune

Jednostavno pretraživanje

izabrala za nacionalnoga koordinatora. Cilj je početnoga koordinacijskoga projekta, tijekom 2008. godine, bio uspostaviti sustav terminoloških djelatnosti u svim strukama u Hrvatskoj u ravnopravnoj suradnji jezikoslovaca i stručnjaka pojedinih disciplina. Rezultati tako zamišljenoga programa ostvaruju se otada izgradnjom nacionalne terminološke baze u Institutu za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Za javnost je Struna otvorena u veljači 2012. godine i otada je za pretraživanje dostupna na internetu na adresi <http://struna.ihj.hr/>.

Struna, nazvana po akronimu za **strukovno nazivlje**, tako postaje prva nacionalna terminološka baza u kojoj se okuplja, stvara, terminografski obrađuje, usklađuje i tumači nazivlje različitih struka na hrvatskome jeziku.

U Strunu je dosad uključeno dvadeset različitih struka, a javnosti su trenutačno dostupna nazivlja njih četrnaest: antropologija, brodstrojstvo, fizika, geomatematika, građevinarstvo, kartografija i geoinformatika, kemija, korozija i zaštita materijala, polimerstvo, pomorstvo, pravo EU-a, stomatologija, strojni elementi te zrakoplovstvo.

Pred završetkom je obradba nazivlja iz područja anatomije i fiziologije, arheologije, hidraulike i pneumatike te matematike, a u tijeku terminološka obradba nazivlja fitomedicine i muzikologije. Do kraja 2013. godine u Strunu će se vjerojatno uključiti još neka nazivlja jer su već mnogi ugledni predstavnici pojedinih struka s iskustvom u terminološkome radu voljni svoje nazivlje ugraditi u Strunu i bez poticaja Hrvatske zaklade za znanost, koji posljednje dvije godine nisu tako redoviti kao u početku.

Sadržaj Strune

Do danas je u bazi Strune obrađeno oko 30 000 naziva (termina) spomenutih struka. S njihovim istoznačnicama (sinonimima) koji pripadaju drugim, normativno manje preporučljivim kategorijama, terminografski fond Strune čini 41 500 naziva.

Terminografski zapis u Struni sadržava velik broj mogućih kategorija, no obvezna su polja samo naziv – točnije *preporučeni naziv* – popratna jezična odrednica, definicija i istovrijednica (ekvivalent) na engleskome jeziku. Mnogi su nazivi, dakako, popraćeni prijevodima na većem broju jezika, što je čini korisnom i pri prevođenju na druge strane jezike ili s njih.

Bogatstvu Strune osobito pridonosi kategorija istoznačnica ili sinonima. Premda je primarni cilj svakoga normativnoga terminološkog priručnika preporučiti preciznu i jednoznačnu upotrebu naziva – a terminološki je rad tradicionalno i po svojoj naravi primarno preskriptivne naravi – sređivanje nazivlja podrazumijeva i utvrđivanje normativnoga statusa supostojećih naziva za isti pojam. U Struni se istoznačni nazivi mogu kategorizirati kao *dopusšteni*, *zastarjeli*, *žargonizmi* ili *nepreporučeni*. Za slučajeve kad se predmetna i jezikoslovna struka ne mogu složiti o tome kojem će se nazivu dati prednost, stručnjaci Instituta svoj prijedlog unose u kategoriju *predloženi naziv*.

Tijekom rada na prvih desetak nazivlja bitno se usavršavao pristup terminografskoj obradbi nazivlja. Pojedina su nazivlja nametala svoje specifičnosti, pa je i to rezul-

Popis nazivlja u Struni

Napredno pretraživanje

tiralo širenjem broja i vrste terminografskih kategorija. U tome se procesu Struna u potpunosti odmaknula od leksikografskoga modela prezentacije terminološke građe i uskladila sa svim svjetski relevantnim terminološkim i terminografskim standardima, najvećim dijelom formaliziranim i razrađenima u normama i drugim dokumentima Međunarodne organizacije za standardizaciju (ISO).

Zahvaljujući tomu, Struna je već umrežena s nekoliko velikih europskih terminoloških baza, što jamči da se nazivlje obrađeno u Struni automatski pretražuje i preko drugih europskih terminoloških portala.

Metodološka podloga Strune

Budući da do najnovijega doba nije bilo ni pokušaja artikuliranja osmišljene terminološke politike, zadatci koje pred Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje stavlja program izgradnje hrvatskoga strukovnog nazivlja istodobno

Ispis naziva u Struni

su i jedini djelatni oblik terminološkoga planiranja u Hrvatskoj.

Terminološkomu radu nužno prethodi terminološka izobrazba, a ona mora imati uporište u definiranom teorijskom modelu.

U terminološkim teorijama postoje prijepori oko definicija temeljnih danosti, ponajprije pojma, naziva i njihova međusobnoga odnosa. Razilaženja ovise i o kontekstu u kojem se taj odnos definira – od pojma kao psihološke činjenice, lingvističkoga pogleda koji na tragu strukturalističke lingvistike pojam najčešće izjednačuje sa značenjem naziva, epistemološkoga gledanja koje pojmove promatra kao jedinice znanja, pa do ontološkoga modeliranja u kojem su pojmovi svojevrsne apstrakcije vrsta, atributa i svojstava. U novije se vrijeme, naposljetku, sve snažnije osjeća utjecaj sociolingvističkih i posebno kognitivnih teorija. Ti su pristupi k tome danas često isprepleteni, osobito u informacijskim znanostima.

Praktičan terminološki opis verificiran u dobroj terminografskoj praksi i upotrebljiv u širem rasponu različitih struka i dalje se u najvećoj mjeri oslanja na tradicionalne postavke utemeljene još prije sedamdesetak godina radom bečkoga inženjera Eugena Wüstera, koji je postavio međunarodno prihvaćena načela normiranja nazivlja.

Nazivlje se definira kao strukturirani skup pojmova i pridruženih naziva određenoga predmetnog područja i time se temeljno određuje pojmovni terminografski pristup. Njegov nauk o terminologiji počiva na objektivističkome modelu i temelj je tzv. Bečke terminološke škole. Osnovni je cilj Bečke škole normiranje nazivlja, što je ujedno i glavni motiv terminološkoga rada. Wüster je kao inženjer pristupao normiranju naziva kao standardizaciji svakoga drugog proizvoda. Norma mora biti dogovorena, a vrijedi jedino ako je prihvaćena.

U okrilju Bečke škole formulirana su i semiotička načela zamišljena da budu primjenjiva na sve jezike. Ona se usredotočuju na sustavnu prirodu nazivlja s njihovim inherentnim pojmovnim mrežama, uključujući danas eksplicitnije i kognitivnu dimenziju, načine prikazivanja znanja itd.

Temeljna načela oblikovanja nazivlja podrazumijevaju:

1. transparentnost (tj. laku razumljivost i bez posebna tumačenja)
2. sustavnost (usidrenost u pojmovni sustav)
3. prikladnost (prednost općeprihvaćenim neutralnim nazivima)
4. sažetost (jezičnu ekonomiju, tj. prednost kraćim nazivima)
5. izvodivost (tj. tvorbenu plodnost)
6. jezičnu točnost (tj. usklađenost s jezičnim sustavom)
7. davanje prednosti izvornomu jeziku jezične zajednice (osim u strukama ili jezicima u kojima postoje druge tradicije, npr. uporabe latinskih ili grčkih oblika).³

³ Ova su načela u skladu s odgovarajućim terminološkim normama, osobito ISO 704 (*Terminološki rad – Načela i metode*), ugrađena u *Hrvatski terminološki priručnik* autorica Lane Hudeček i Milice Mihaljević (IHJJ, 2009) izrađenoga tijekom projekta koordinacije za potrebe programa Struna.

Budući da je Wüster osnovao Međunarodnu organizaciju za standardizaciju i dvadeset godina bio na čelu njezina Terminološkoga odbora, njegova je Opća teorija terminologije utkana u ISO norme i do danas je, tek neznatno modernizirana, ostala vrlo utjecajnom kroz djelovanje austrijskih standardizacijskih tijela.

Autonomija terminologije kao discipline i odnos prema leksikografiji

Položaj terminologije kao discipline proteklih je petnaestak godina, prije svega pod utjecajem kognitivnolingvističkih teorija, predmetom brojnih rasprava, a sve se one na ovaj ili onaj način određuju prema izvornomu djelu Eugena Wüstera. Izvori prijedora proizlaze iz same naravi raznolikosti nazivlja jer izvorni obrazac razvijen prema zahtjevima tehničkoga nazivlja često postaje tijesan i upućuje na nužnost propitivanja i proširivanja raspoloživoga instrumentarija.

S druge se strane često zanemaruje ili nedovoljno razumije načelna razlika između leksikografskoga i terminografskoga pristupa leksiku. Premda se iz lingvističke perspektive lako može braniti argument da je u oba slučaja zapravo riječ o leksičkim jedinicama s obzirom na to da su pojmovi apstraktni i nadjezične danosti, čuvanje načelne dihotomije opravdano je ne samo u epistemološkome smislu nego i u kontekstu usklađivanja nazivlja u jednojezičnome i u višejezičnome kontekstu.

Terminološki je pristup onomaziološki, dakle pojmovi imaju prednost pred nazivima i postoje nezavisno od njih. U dihotomiji onomaziološko i semaziološko – to jest u opreci pojam : naziv – temeljna je razlika između terminološkoga i leksikografskoga pristupa.

Terminografski pristup podrazumijeva da je naziv jednoznačan i jasno razgraničen od naziva drugih pojmova. Neko se područje može cjelovito sagledati isključivo u strukturiranome pojmovnom sustavu. U tome se sustavu uzimaju u obzir samo tri tipa odnosa – logički, ontološki i odnosi kauzalnosti, to jest rodni, dijelni, slijedni i uzročni.

Položaj svakoga naziva određen je opsegom i sadržajem pa u tome smislu u tradicionalnome terminografskome opisu postoje samo tri tipa definicija: sadržajna, opsegovna i dijelna. Zadatak je definicije da precizno smjesti pojam unutar pojmovnoga sustava, a tomu najbolje služi sadržajna definicija izražena formulom: nadređeni (rodni) pojam + specifična razlika. Budući da takve definicije ne mogu opisati sve pojmove, u terminološkome se opisu dopušta i objašnjenje.

Naziv se pojmu dodjeljuje jednoznačno i trajno. Budući da svakomu pojmu odgovara samo jedan naziv, sinonimija i polisemija nisu dopuštene.

U praktičnome se radu razlika dvaju prosedeja prije svega manifestira u činjenici da leksikografija, polazeći od riječi, značenja višeznačne riječi tumači u istoj rječničkoj na-

tuknici, a homografe ili istopisnice najčešće obrađuje kao odvojene natuknice. Leksikografija tradicionalno opisuje leksik općega jezika, pa je u tom smislu, ali ovisno i o jezikoslovnoj tradiciji, češće opisna nego propisna.

Terminografija s druge strane, obrađujući leksik posebnih područja, polazi od pojma, pri čemu pojam može biti predstavljen ne samo riječju nego i različitim simbolima. Svaki se pojam kao logička cjelina obrađuje u posebnoj natuknici. Višeznačni se nazivi opisuju stoga u onoliko natuknica koliko riječ ima značenja kako bi se poštovao odnos »jedan pojam : jedan naziv«.

Drugim riječima, ono što je u leksikografiji polisemija ili višeznačnost, u terminografiji postaje homonimijom. Premda u praksi postoje brojni hibridni tipovi terminoloških i terminografskih pomagala, tu je distinkciju potrebno i poželjno čuvati u logici i strukturi terminološke baze, gdje je jednoznačnost osobito važna zbog mogućih međujezičnih nepodudaranja. Za slučajeve koje je teško razgraničiti potrebno je u opisu primijeniti dodatne mehanizme.

Budućnost Strune

Premda je povijesno gledano razmjerno bogata hrvatska terminološka i terminografska tradicija iznjedrila mnoge kompetentne stručnjake, njihov je rad u načelu bio i ostao izoliran, individualan i obilježen pretežno leksikografskim pristupima. Stoga je za terminografski rad na Struni bilo potrebno obrazovati novu generaciju terminologa koja će i kroz svoj istraživački rad u ovome području širiti granice tradicionalnih shvaćanja i konvencionalnih metoda. Da bi se za takav razvoj otvorio potreban prostor, među ostalim i u učvršćivanju akademskoga statusa terminologije, potrebno je prije svega osigurati kontinuitet terminološkoga i terminografskoga rada trajnom društvenom potporom i osmišljenom nacionalnom i međuinstitucionalnom strategijom. Samo na taj način Struna u skoroj budućnosti može prerasti u sveobuhvatniju terminološku infrastrukturu i takodugoročno zadovoljiti stvarne i potencijalne potrebe korisnika.

Takva je potpora kratkoročno gledano osobito važna za poticaj stvaranja i sređivanja nazivlja u područjima u kojima ona još nisu izgrađena, primjerice u računarstvu i informacijskim znanostima, novim tehnologijama i uopće u novim propulzivnim disciplinama.

Važno je osim toga osigurati i neprekinuto održavanje terminološke baze jer se i već izgrađena nazivlja razvijaju i mijenjaju.

Nužno je nadalje osigurati suradnju s izdavačima i drugim hrvatskim institucijama koje se bave leksikografskim i terminografskim radom kako bi se u Struni razmjerno brzo i produktivno okupila sva postojeća terminološka vrela.

...

Drugim riječima, potrebno je razumjeti da se identitet hrvatskoga jezika temeljno štiti i gradi i njegovim nazivljem. ■

Maja Runje

KRUG ZA TRG

Građanska inicijativa u borbi za novo ime zagrebačkoga trga

Tramvajska postaja

Gospođa Božica Špišić (84) često putuje tramvajem od svoje kuće u zagrebačkoj Šubićevoj ulici do prijateljice u Savskoj. Svaki put kada na kraju Frankopanske ulice razglas u tramvaju najavi Trg maršala Tita, kaže da se osjeća vrlo uznemirenom. U ranom djetinjstvu doživjela je smrt roditelja, a u 17. godini suočila se s nestankom braće Ivice (19) i Zvonka (20), koji su se kao domobranski vojnici u svibnju 1945. našli u zarobljeničkim kolonama koje su ubijali Titovi partizani. Na istoj tramvajskoj postaji teško je i Miljenku Ančiću. I on opisuje povrijeđenost koju doživi kada se mora suočiti s činjenicom da lijepi zagrebački trg nosi Titovo ime. Šezdesetih godina služio je četverogodišnju kaznu u Staroj Gradiški jer je kao maturant u školi u Splitu dijelio letke protiv Jugoslavije i komunizma. Iskustio je udarce, duge izolacije u hladnim prostorijama i iscrpljujući rad. Pripada velikoj skupini političkih zatvorenika. U Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu pohranjene su presude i kažnjenički dosjei gotovo četrdeset tisuća disidenata. Ukupan je broj, naravno, znatno veći jer je režim

progonio neistomišljenike na području cijele Jugoslavije, a mnoga uhićenja i zatvaranja i nisu dokumentirana.

Jugoslavenski je režim, kao i svi komunistički režimi u srednjoj i istočnoj Europi, kršio gotovo sva ljudska prava, pa totalitaristička simbolika nije uvredljiva samo za žrtve nego i za ostale građane. Ocjenjuju je zaprekom razvitku demokratskog ambijenta i povjerenja među ljudima. Takve je simbolike danas, istina, malo jer je dolaskom demokracije velikim dijelom uklonjena, no ipak je još ima. U Zagrebu postoji primjerice i ulica Vladimira Ranogajca, nazvana po priučenom poslijeratnom sudcu koji je u namještenim procesima izricao smrtnu presudu kao na tekućoj vrpici, a koji je ulicu dobio zato što je u kasnijim godinama bio *istaknuti sportski radnik*. Skupina ljudi osnovala je stoga u studenome 2008. građansku inicijativu koja želi Hrvatsku bez svake totalitarističke simbolike. Cilj im je zauzimanje za imena i nazive koji simboliziraju vrijednosti. Inicijativi su dali ime Krug za trg jer su na osobit način željeli postići upravo promjenu imena Trga maršala Tita u Zagrebu. Na trgu je Hrvatsko narodno kazalište pa su predložili ime Kazališni trg.

Dio prosvjedne scenografije: Josip Broz Tito kršio je sva ljudska prava

Rad u građanskoj inicijativi

Krug za trg neformalna je građanska udruga. Okupila je odmah velik broj članova. Inicijativu vodi koordinacijski odbor, u kojem danas rade Ante Beljo, Goran Blažeković, mr. sc. Zdravka Bušić, Anđa Lovrić, Cika Mikolčić, Jasna Pavelić-Jureško, Đurđa Puškaš, Maja Runje, Ivančica Sekula, Radovan Slade Šilović, Eduard Spahić, Maja Šovagović, Smiljana Šunde, mr. sc. Zorka Zane i dr. sc. Željka Znidarčić.

Neformalni oblik udruge nastao je uvjerenjem osnivača (osnivačica!) da će racionalnošću argumentacije brzo postići da se ime trga promijeni. Očekivanje je, pokazalo se, bilo nerearno. Svjetonazorske privrženosti građana hrvatskoga društva vrlo su složene. Stojeći na trgovima i ulicama grada sa svojim transparentom *Trg maršala Tita je civilizacijska sramota*, članovi su u izravnom dodiru s prolaznicima brzo uočili veliku učvršćenost stajališta, a također i njihov visoki emocionalni naboj. Traumatična iskustva prenosila su se, očito, obiteljskom socijalizacijom. Jedni su poruku transparenta podupirali cijelim srcem, a drugi su bili revoltirani te su tvrdili da su Bleiburg i politički progono izmišljotina, da se u Jugoslaviji živjelo dobro i sigurno.

Prosvjednici ispred HNK-a u Zagrebu, svibanj 2012.

Članovi su na ulici upoznali mnoge žrtve kojima je trebala potpora i ohrabrenje. Mnogi stari ljudi – izravne žrtve su većim dijelom danas stari ljudi – još uvijek intenzivno trpe, a neki patnju tek sada živo osjećaju. U ranijim životnim razdobljima nisu postojali uvjeti za adekvatno žalovanje ili je tuga bila potiskivana mnogostrukim životnim aktivnostima srednje dobi. Članovi Kruga za trg stoga nastoje pomagati. Posjećuju stare ljude, pa su se stvorila i prava prijateljstva. Naravno, prijateljstva su se stvorila i među samim članovima – radom i suradnjom.

Ujedinjena europska povijest

Različite linije sjećanja i divergentni iskustveni horizonti presijecaju i druge zemlje, ne samo Hrvatsku. Sjećanja na tridesete godine u Španjolskoj za mnoge su Španjolce vrlo oprečna. Poljaci i Česi sigurno se s bolom sjećaju njemačke okupacije i nasilja tijekom Drugoga svjetskog rata, a istočnopruski i sudetski Nijemci brutalnoga poslijeratnog etničkog čišćenja s istih prostora. Za Zapad je 8. svibnja 1945. dan pobjede demokracije nad nacizmom, a za srednju i istočnu Europu dan pada u novu diktaturu.

Različita vrednovanja političkih povijesnih događaja gotovo su pravilo. Ipak, osobito duboke razlike razvile su se u zemljama u kojima je jedna kultura sjećanja silom dominirala drugom kriminalizirajući jednu interpretaciju a veličajući svoju. Istraživanja o mogućnostima stabilnog mira među ljudima stoga ističu potrebu suočavanja svake skupine s poviješću »kakva je bila«. Bivša litavska ministrica vanjskih poslova Sandra Kalniete na kongresu Europske povijesne mreže Eustory 2006. u Pragu prva je artikulirala potrebu *ujedinjene europske povijesti* kao uvjeta ujedinjene Europe. Jedna povjesnica suvremene povijesti, a u koju bi moglo povjerovati mnogo ljudi, sve se češće spominje. Pri

tome je, naravno, jasno da – bude li ikada napisana – ne će moći uključiti sve patnje koje su si dijelovi naroda ili narodi međusobno zadavali, no mogla bi umanjiti značenje mitova i ideologija, obazirući se na osjećaje svih skupina ljudi u društvu.

Aktivnosti Kruga za trg

Za postupak promjene imena trgova i ulica u Zagrebu nadležna je Gradska skupština grada Zagreba. Prijedloge prihvaća ili odbacuje njezin Odbor za imenovanje naselja, ulica i trgova. Odbor artikulira stajalište skupštinske većine, a nju u Zagrebu, poznato je, već dugo čine stranke lijevice – koje odbijaju razgovor o odgovornostima za komunističke zločine. Krug za trg je pisane zahtjeve upućivao Odboru u svakom dopuštenom vremenskom intervalu. Nažalost, za odluke Odbora doznavao je iz medija jer predstavnička tijela ne moraju, ne žele li, građanima obrazlagati svoje odluke. Predsjednik Odbora obično bi izjavljivao da se zahtjev Građanske inicijative Krug za trg *jednoglasno odbija zato što Tito ima velike zasluge u narodnooslobodilačkoj borbi jer je objedinio antifašističke snage te je Hrvatsku svrstao na pobjedničku stranu* (Hina, 8. prosinca 2011).

Krug za trg pribjegao je stoga organizaciji javnih prosvjeda na samom Trgu. Tijekom pet godina djelovanja održano je niz manjih javnih manifestacija te šest velikih prosvjeda, na kojima je svaki put sudjelovalo po nekoliko tisuća prosvjednika. Na javnom prosvjedu u veljači 2008. prosvjednici su velikim crnim platnom simbolički prekrili Meštrovićev Zdenac života i prostor pred ulazom u Hrvatsko narodno kazalište u znak sjećanja na ljude koje je Tito poslao u smrt. U lipnju 2009. istaknuli su velike fotografije žrtava, redovito vrlo mladih žena i muškaraca, te su prikazali njihove pojedinačne biografije. U svibnju 2012.

Cvijeće za ubijene studente, pred zgradom Sveučilišta u Zagrebu

prosvjed su organizirali u suradnji s Hrvatskim helsinškim odborom, pa je kao jedan od govornika nastupio član upravnog odbora HHO-a prof. dr. Ivo Banac, povjesničar. On je u svom nastupu tom prigodom rekao: *Međunarodni kolaps komunizma i pritisci iz samog društva prisilili su diktaturu na povlačenje, ali zdanje diktature nikada nije razoreno kamen po kamen...*

U prosincu 2012. Krug za trg obratio se Sveučilištu u Zagrebu te Pravnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, koji se nalaze upravo na Trgu maršala Tita, s molbom da sa svoje strane pokrenu postupak za promjenu imena trga. Tužnom lakoćom bilo je naime moguće utvrditi imena nekoliko stotina studenata koje su komunističke vlasti ubile u poslijeratnom razdoblju – i to u vremenu kada je na Sveučilištu u Zagrebu, tada jedinom sveučilištu na hrvatskim prostorima, studiralo tek nekoliko tisuća studenata. Tijekom akademske godine 1943./1944. bila su, primjerice, upisana 4493 studenta. Također, mnogi studenti zatvarani su i u kasnijim godinama jugoslavenske diktature, osobito 1971., nakon sloma Hrvatskoga proljeća. Tom je prilikom ružama te podacima o pojedinim ubijenim studentima okićena ograda uzduž zgrade Sveučilišta.

Perspektive

Krug za trg oslanja se na zakone i međunarodne konvencije o ljudskim pravima, a također na Rezoluciju Vijeća Europe o međunarodnoj osudi zločina totalitarnih komunističkih režima od 25. siječnja 2006. te na Rezoluciju Europskog parlamenta o europskoj savjesti i totalitarizmu od 2. travnja 2009. Na osobit način važna je Deklaracija Hrvatskoga sabora od 30. lipnja 2006. o osudi zločina počinjenih tijekom totalitarnoga poretka u Hrvatskoj. Hrvatska Deklaracijom obznanjuje da će poticati jasnu druš-

tvenu osudu počinjenih zločina te da će se brinuti da žrtve i njihove obitelji dožive suosjećanje, razumijevanje i priznanje za patnje. Također se obvezuje da će se brinuti o izobrazbi mladih o teškom i tragičnom komunističkom razdoblju.

Krug za trg osobito je pomoć našao u potpori brojnih istaknutih pojedinaca. Zahtjev Gradskoj skupštini u listopadu 2011. potpisalo je petsto uglednih građana – sveučilišnih profesora, znanstvenika, gospodarstvenika, umjetnika te crkvenih dostojanstvenika. Također, brojni partneri postoje i u Europi. Od listopada 2011. djeluje Platforma europskoga sjećanja i savjesti, tijelo Europske unije, kojoj je svrha prevenirati oživljavanje svakoga totalitarnog režima te podupirati aktivnosti institucija koje se zauzimaju za suočavanje s posljedicama totalitarizama, na osobit način s posljedicama komunizma.

U siječnju ove godine Krug za trg se pismom obratio i predsjedniku Savezne Republike Njemačke gospodinu Joachimu Gaucku, s molbom za potporu i savjet. Predsjednik Gauck je sam u DDR-u bio borac za demokraciju, a poslije, u trenucima ujedinjenja, povjerenik za postupanje s dokumentima tajne službe Stasi. U prosincu prošle godine bio je u Hrvatskoj te je na Pravnom fakultetu u Zagrebu – na Trgu maršala Tita! – govorio na temu politike i morala. Tom je prilikom naglasio veliku važnost nedvosmislenog suočavanja s komunističkom diktaturom. U odgovoru Krugu za trg on piše: *Pitanja suočavanja i pitanja kulture sjećanja zaokupljaju ne samo mlade demokracije poput Hrvatske nego čak i mnoge zemlje koje su diktatorske režime nadvladale prije duljeg vremena... Kada je riječ o teškim razdobljima, suočavanje s vlastitom prošlošću za svaku je zemlju težak izazov...* (iz pisma od 11. ožujka 2013).

Krug za trg nastavit će sa svojim aktivnostima. Ime *Kazališni trg*, kada bude postignuto, bit će velik korak za hrvatsku suvremenost i demokraciju. ■

Josip Užarević

RIJEČ, ZEMLJA, SMRT

O dijalektnoj lirici Vlaste Markasović

Šokačka staroštokavština

Izuzmemo li Stjepana Ivšića, Stjepana Pavičića, Stjepana Sekereša i još ponekoga jezikoslovca iz prve polovice 20. stoljeća – slavonski staroštokavski govori šokačkoga tipa nisu, sve do novijega vremena, izazivali veću pozornost jezičnih i književnih stručnjaka. Štoviše, sa sumnjom se gledalo na mogućnost da štokavština (pod kojom se redovito mislilo na *novoštokavštinu*) nosi u sebi dubok rasjed, koji je – među ostalim – bio zastrt gotovo dvostoljetnom težnjom Hrvata da stvore kompleksan (polifunkcionalan), suvremen, integrativan i sveobuhvatan književni jezik (jezični standard). Tek je prijelaz iz 20. u 21. stoljeće, koji je i u nas bitno određen globalizacijskim cunamijem, potaknuo – kako se čini – i suprotne tendencije, tj. svijest o vrijednostima lokalnoga, zavičajnoga, regionalnoga.

U naznačenome okviru valja promatrati i aktualna nastojanja Slavonije i Slavonaca da aktiviraju vlastite jezično-književne i druge kulturne potencijale. Pritom nije riječ samo o tome da se sačuvaju *folklorne vrijednosti* (tradicionalni običaji, kola, igre, obrti, nošnje, kulinarski specijaliteti i prehrambeni običaji) nego i o tome da se regionalne osobitosti jezika i mentaliteta aktiviraju u današnjoj *individualiziranoj stvaralačkoj produkciji*.

Dijalekt i personalnost

Dijalektno lirsko pjesništvo Vlaste Markasović valja smatrati nečim najdragocjenijim čime slavonska književnost raspolaže u danome trenutku. Odmah da istaknem: ovdje nije riječ o nasljedovanju pučkomu pjesništvu, tj. o težnji za folklorizacijom ili oponašanjem narodnoga pjesništva. Valja se složiti s pjesnikinjom kada tvrdi da se u svojoj lirici »odmiče od pučkoga pjesništva« kako bi pokazala da se dijalektom, zapravo lokalnim govorom, može izreći »intimna tema«. Dodajmo: ne samo intimna nego i bilo koja tema. Ovdje se na najbolji način potvrđuje misao da svaki jezik, pa i najlokalniji, može izraziti bilo koju problematiku – bila ona lirski intimna ili filozofski univerzalna.

Mjesni govori ovih pjesama pripadaju u prvome redu Đurđancima i Vrbici – šokačkim selima smještenima na uskome potezu između Vinkovaca na istoku i Đakova na zapadu. Riječ je ponajprije o *bakinu govoru* koji je imao i elemente mikanovačkoga i koji je buduća pjesnikinja upijala od ranih 1960-ih godina. Ipak još jednom istaknimo

da su rečeni govori – vrbički, đurđanovački i mikanovački – dobili ovdje izrazit individualno-autorski značaj. Drugim riječima, ovdje su mjesni govori u funkciji izgradnje unitkatnoga umjetničkoga svijeta, a nije bio cilj da se dosljedno čuvaju obilježja govora kao takvih, što je npr. karakteristično za dijalektologijske popise i opise različitih lokalnih govora. To znači da pred sobom imamo poeziju koja, doduše, ima polazište u mjesnim šokačkim govorima, ali se u konačnici pokazuje kao neponovljiv, autentičan, punokrvan pjesnički (pjesnikinjin!) idiom.

Status riječi

Najzastupljenija, a u nekome smislu i najvažnija tema ovih pjesama jest fenomen riječi. Pjesma *Pèrjanā rîč* pokazuje da se riječi rasprostiru na svekoliku stvarnost, preuzimajući pritom kvalitete samih stvari – lagano lebdeću narav perja, bjelinu rubine, one su poput tkanice protkane srebrnim nitima, imaju zrcalnu blistavost kožuška i naci-franost haljine, načičkane su kao čarape, lagane poput magle, rose i inja.

Pèrjanā rîč

Nísi stídna rîči
od pèrja
dok lètîš
iznad njîvā
zapîvāš, otpîvāš
Bîlā si rùbina
sîmanā tkànica
Ùplîcû te pletènice
svítlê ti kožûšci
àljina si nacîfrānā
čàrapa načîčkānā
Od pèrja si rîči
od màglê i ròsê
Înje te dočîkā
kad spádêš

U drugoj se pjesmi riječi prisposobljuju različitim vrstama kolača – od *màsnicê* s makom i orasima, *uvrtānê* s cimetom i rogačem do nafilovanih *corpica*, ušeceranih *londónêrā* i *òblatnî* te namazanih *pekmezárā* i *kròfnî*. U skladu je s tim kraj pjesme koji rezimira: »rîči slătê / rîči

šokáčkē« (Riči). A riječ koju zatječemo u kolu *podcikivā*, *posprdivā se, letī i obličē bidu*. Pritom lirsko Ja moli riječ za suradnju i suigru (*U kōlu*):

Ūvati me rīči
dāj da se dō tebē
ūvatīm u kōlo
od mīsečinē

Navedeni primjeri ujedno pokazuju u čem je odmak ovoga pjesništva od folklornih, usmenoknjiževnih žanrova. S jedne se strane uspostavlja personalan odnos prema tradicionalnim slavonskim toposima (kolači, kolo), a s druge – izostaju za pučku poeziju karakteristični formalni i stilski postupci kao što su dekontekstualizacija i stereotipizacija, osmerački ili deseterački stihovi, dvostišja ili četverostišja kao uobičajene strofe i dr.

Na izrazitu personaliziranost poetike još više upućuje sljedeća dilema: obznaniti riječ (učiniti ju javnom) ili ju pak držati skrivenu, u tajnosti? Takva se dvojba iščitava iz pjesme *Sākritā rīč*. Ona se ipak na kraju razrješuje tvrdnjom da će pjesnička riječ kad-tad, milom ili silom biti otkrivena i pokazana cijelomu svijetu.

Sākritā rīč

Jedáred
ūsrīd šūmē
òstavila sam
rīč
pònjavōm pòkrila
da ne svítlī
Rīč mōrā bīt
ògrijāna
zašūšūrīta
sākrita
u rāšču nājgūščēm
tam da se mōlī
u tišīni
Al njēko će ju ūkrast
Džāba svē
Ajdūk će ju ūkrast
i svīmā
pokāst

Na isti će način *dóšlje nōci* jednoga dana obznaniti nijemi pjesnikinjin plač te *ūkrast i kāst* njezino ime. Dramatizam riječi osobito dolazi do izražaja u pjesmama u kojima lirsko Ja *gubī kroz mrāk rīči* (*Gubīm kroz mrāk*) ili kad odlazi u šumu *utūšīt pīsmu* (*Kad nī od křvi*). Pa ipak: upravo riječju treba negirati nebitak, odnosno *nīgdīnu, ništa i puste rīči* (*Nēka bīt*):

Nēka nē bit
Unīć u nīgdīnu nēka
Nēka si kāst
nīšta
Nēka bīt
od pūstī rīči

(Možda nije naodmet pripomenuti da *nēka* u citiranim stihovima ne znači »neka«, nego »ne, nemoj«!)

Čak i u slučajevima kada riječi očituju svoju naizgled samosvrhovitu razigranost, njihova glasovno-jezična igra redovito je u ovoj poeziji povezana s dubokim tragizmom.

Pjesma *Ōš il nēš*, zamišljena kao razgovor između rasrdene unučice i dobrodušne bake, sva je složena od premetanja i kombinacija mahom jednosložnih riječi, pa ostavlja dojam dječjih brzalica ili zagonetki. Parovi *ōš - nēš*, *vō - nō*, *vāko - nāko* vode prema zaključku da u životu ne možeš dobiti ni što hoćeš ni što nećeš:

Nēš, nēš i ak ōš
Nēš, nēš
ne dādū ti
šta ōš
Ne dādū ti
ni šta nēš
Ne dádu ti
Nīšt
I nēmā te
ōš il nēš
Nēka, nēka se jīdit
mīlō jānje mōje

Na sličan način *Vī i nī / Tām i nām / Vūd i nūd* u pjesmi *Sūv drūm* vode u *Nīkud*, tj. u izgubljenost, beznade, smrt.

Zemlja i smrt

Druga važna protega, osobito vidljiva u danoj pjesničkoj knjizi Vlaste Markasović, jest povezanost zemlje i smrti. Dakako, tema smrti korespondira i s drugim stanjima egzistencijalne ugroženosti – samoćom, beznadnošću, izgubljenošću, strahom od ništavila, o čem ovom prigodom neću posebno govoriti.

Za odnos lirskog Ja prema zemlji paradigmatikom se pokazuje sljedeća pjesma.

U zèmlju unīć

U zèmlju ću unīć
iz zemljē izāć
zemljānē ōči vīdit
mīrkē brázde jīst
Zèmlju ću slīdīt
zemljānit se zèmljōm
pripovīdāt zèmlju
Zèmlju ću čūt
zemljī se vrātīt
zemljā bīt

Zemlja je arhetipska slika, iskonsko stanje Slavonije i slavonske duše, pa su sva stanja i sve radnje lirskog subjekta, kao što pokazuje pjesma, definirani odnosom prema zemlji: *unīć, izāć, vīdit, jīst, slīdīt, zemljānit se, pripovīdāt*,

čūt, vrātīt, bīt. Iako stihovi »u zēmlju ću unīć«, »zēmljānē dći vīdit«, »mřkē brázde jīst« i »u zēmlju se vrātīt« upućuju na smrt odnosno umiranje, ta je povezanost (između Ja, zemlje i smrti) ovdje mišljena ne samo kao sudbinska (neizbježiva) nego i kao poželjna. U pjesmi *Ravnici* kraj pjesnikinjinina života mišljen je kao konačno opjevavanje ravnice, nakon čega slijedi »konačno prekrivanje crnicom«.

No u drugim pjesmama zemlja i smrt mogu biti povezane na dramatičniji, tragičniji način. Tako u pjesmi *Didovskī tāl* lirsko Ja kaže: »zēmlja me tūši / ... / i svē se dādē na zlō«, a u pjesmi *Umřt, umřt* debela se brazda uspoređuje s crnom krmačom i sa đermom koja pada do dna – bez dna! Sličnu, iako igriviju situaciju nalazimo u pjesmi *Šāmca-lāmca* koja kao da ljudski život prisposobljuje pijančevu krivudavu putu po horizontali, no to krivudanje na kraju svršava malom vertikalom usmjerenom »pod zemlju«:

Šāmca-lāmca

Od zemljē
do drūma
od drūma
do šāmca
od šāmca
do zemljē
pōd zemljē

Poseban strah u ovoj lirici ulijeva *šāmac* (kanal, prokop), o čem svjedoče i gore citirani stihovi. A u pjesmi *Kėrovi* za nj se veli: »Šāmac glādan / čekā da upādēm / u mrāk«, dok u *Drūmovima, šāmcevima* stoji: »Drūmovima ĩć / od drūmōva ĩskat / ... / Nīkad ne prīć / priko šāmca / Nīkad ne nāć ćuprijē / Őstat ćūmāv«. Taj strah od tame, nijemosti, sputanosti, bezizlaznosti – jedna je egzistencijalnih invarijanti filozofski nadahnutoga pjesništva Vlaste Markasović.

Metaforika

Posebnu istraživačku pozornost zasluđuje neobično kvalitetna metaforika. Ne upuštajući se detaljno u tu problematiku, ovdje ću se ograničiti na par dojmljivih primjera i upozoriti na neke odlike metaforičke izgradnje u ovoj poeziji.

Zanimljivo je da su mnoge pjesme izgrađene kao kompleksi (mreže) metafora. Pritom se neke pjesme razvijaju tako da jedna metafora rađa drugu, druga treću itd. Drugi pak tip metaforike nastaje kao mozaično-centrifugalno slaganje metafora oko neke središnje ili početne (»zadane«) teme ili metafore. Kao primjer ovoga drugoga postupka može poslužiti pjesma *Njīove rīči*, gdje se na temu *rīči* najprije nadovezuje metafora »rīči od stākla« (koje »udārē u smīj« i »lētē nad štāgalj bōla«), a zatim se *rīči* pretvaraju u »jākē kōbile / dēbelā gōvedā«, da bi kraj pjesme ukrasila prekrasna, efektana metafora:

Njīove rīči
gāzē po
šīrokōj tišīni

Izvršnu kombinaciju metaforičkoga »linearnoga« razvijanja i metaforičkoga kolažiranja pronalazimo u pjesmi *Īskat*. Ondje toplina svakodnevnih stvari (*šlājēr, rōjtānka, svilēnac, pėrina, šūška, tōplī crīp, petrōlējka*) prekriva elemente okolnoga pejzaža odnosno svijeta, pri čemu se dvije sfere – domaće (kućansko) i prirodno (svjetsko) – stapaju u metaforičko jedinstvo najviše estetske, emocionalne i domoljubne (zavičajne) kvalitete. Nikako ne treba smetnuti s uma da glagol *iskat* »tražiti, moliti« izražava program pjesnikinje odnosno njezine poezije: traganje za mogućim harmoničnim susretištem riječi, duše i svijeta. No kraj pjesme dovodi u sumnju ostvarivost takva programa.

Īskat

Īskat šlājere vēcē od nēba
i rōjtānke svilenē
priko svīta
Īskat svilēnac snīga
priko šūmē
priko zemljē
da se ũvīk svītīlī i bīlī
da se tišīna raspīvā
oko zagřlītī kũćā
Īskat pėrinu kućārā
šūšku ōkolo svākē zīmē
tōplī crīp ũ sru
da se petrōlējka ne utřnē
da se sve ōkrečī u bīlo
Baš ĩskat i mōlit
al sũstat

Vidimo dakle kako se u metaforičko-prostornoj izgradnji krajolika najprije pojavljuje semantički par *šlājeri – nēbo*, zatim *rōjtānke svilenē – svīt*, a potom slijedi *svilēnac snīga priko šūme i zemljē*, da bi na kraju prve polovice pjesme *tišīna zagřlila kũće*. U drugoj polovici pjesme prostor se suzuje na kuću (*pėrinu kućārā i šūšku okolo svāke zīmē*) te na sitne detalje doma – *tōplī crīp u sřcu i petrōlējku*. Ženski lirski subjekt ovdje se iskazuje u punini svoje ženstvenosti i emocionalnosti.

Ne manje dojmljivu metaforiku susrećemo npr. u *Ūborku zāborāva*, gdje zaboravljeni *ūborak*, sa zrcem maka na dnu, podsjeća pjesnikinju na *mākīm ũtucāno vrīme* koje ju doziva *kroz vītār smřznītī njīvā*.

Zaključak

Pjesmama Vlaste Markasović hrvatska dijalektna književnost, ali i hrvatska književnost u cjelini, dobiva vrijedan prilog na šokačkoj staroštokavštini. Izumirući govor poslužio je kao osnova za vrhunsku poeziju, a sama poezija pokazala se kao imanentna tomu govoru. Valja se nadati da će ovim stvaralačkim smjerom nastaviti ne samo Vlasta Markasović nego i drugi, mlađi, pjesnici kojima u ušima i dušama još zvuči govor njihovih djedova i baka. Pritom naglasak ne mora ostati na prošlosti, nego se može (treba) prebaciti i na sadašnjost i na budućnost. ■

Vlasta Markasović

RĪČI, DRŪMOVI, ŠÀMCEVI

PÈRJANÀ RĪČ

Nísi stídna rĭči
od pĕrja
dok lĕtĭš
iznad nĭjvā
zapĭvāš, otpĭvāš
Bĭlā si rubina
sĭmanā tkānica
Ūplĭcū te pletĕnice
svĭtlĕ ti kožūšci
āljina si nacĭfrānā
ĉārāpa naĉĭčkānā
Od pĕrja si rĭči
od māglĕ i rōsĕ
Īnje te doĉĭkā
kad spādĕš

SÀKRITĀ RĪČ

Jedāred
ūsrid šumĕ
òstavila sam
rĭč
pònjavòm pòkrila
da ne svĭtlĭ
Rĭč mōrā bĭt
ògrijāna
zašušūrĭta
sākrita
u rāšću nājgūšcĕm
tam da se mòlĭ
u tišĭni
Al nĭjĕko ĉe ju ũkrast
Džāba svĕ
Ajdūk ĉe ju ũkrast
i svimā
pokāst

KAD NĪ OD KŔVI

Pústo je mĭslit
da ĉe se mōĉ
kad nĭ od kŕvi
Lāznĭ dŭkati ne svĭtlĕ
Ōšla sam pod šumu
Utúšit pĭsmu
Blāto mlĭĉavō
gnĭĉavō
Kad nĭ od kŕvi
dānašnjĭ dān
Juĉĕr je bĭlo
no vĕlikō i jākō
svĭtlō sŭnce
Pòtljam
Nĭšt

MŌJE ĪME

U nĭmōj bĕšiki
stānujĕ mōj plāĉ
Otrānila sam se
svĭtu
i
dōjdōšĕ dōšlje nōĉi
ũkrast i kāst
mōje ĭme

ZABĀVLJĀNJĒ ŠĪMENU

Pāorsko sĭme
neiskljĭjānō
ne rōdĭ
Zabāvljajū mu svĭ
Nāvr tórĭnja
lĕti rĭĉi!
Bĭži od sŭvōg fiškāla!
Zaobĭdi rĭĉi!
Odlĕti òtāle
dolĕti mi nātrāg

GŪBĪM KROZ MRĀK

Nāko jāsno
nāko prōsto
svĭtlo
bĭlo
nāšlĭngāno
slōžĭto
gŭbĭm
kroz mrāk
Nuz ĉĕrpic
neŭmazān
nāslonĭm òbraz
Nuz sĭĉānjĕ
što lāpĭ
iz zārđalĕ kastrólĕ
gŭbĭm
kroz mrāk
rĭĉi

NĒKA BĪT

Nĕka ĉŭmat
Mudrolĭjat
nĕka prĭsnu rĭĉ
nĕka dílit
razdílit
Nĕka nĕ bit
Unĭĉ u nigdinu nĕka
Nĕka si kāst
nĭšta
Nĕka bĭt
od pŭstĭ rĭĉĭ
Nĕka bĭt
nāmolvāna svĭtōm
Nĕka bĭt ĭspod
gŕstavĕ pomādĕ

DO DÛVĀRA

Do dÛvĀra
da nàslonīm
sùstalē òci
i tĭlo
gÛravō i žgōljavō
Od dÛvĀra bĭlōg
òcu çÛt
njēšta šta bi bĭlo
rĭç vodārĭca
Na dÛvĀru
prividēnjē
rĭçĭ zabārdānĭ

ÛBORAK ZĀBORĀVA

Otkále si se stvòrijo
māli ùbōrçe
zāborāva
U cĭrnōm dnù
çÛvāš zĭrno māka
S mākĭm ùtucāno vrĭme
kroz vĭtār smĭžnĭtĭ njĭvā
vĭçē me
još sam'
njĕkad

ZLĀTNĪ PRĀ

Zabārdat će se
ĭme, rĭçĭ, pĭsme
mĭsĭr dÛšē
strÛk jēlē
Zvĭzda ĭroška
u òku
će ùtrnit
I plāç će se
zabārdat
i svē štō sam
zabāvljala
vĭmā, nĭmā
I vōljbā i vesēljē
Sām vĭtār
će nōsit
dalēko, dalēko
pĭko pōljā
u naše livade
koji nēmā
zlātnĭ prā
polÛpanĭ dÛkātā
kad jedānput
veç sve propādē

U SRĪD ŠÛMĒ

Još ùvĭk rĭç
usÛkānā
usĭpānā
prĭd āndracimā
Tāmo bižat
u srĭd šÛmē
pod sĭnu pòrušĭtū
Vĭkat talog
srĕikē mĭkē
ùflekān
pòpljucān
izrākñĭt
Tišĭni se ĭsplakat
ko māmĭ

U KÒLU

Ûvatĭm te rĭçĭ
na skalĭnā škljĭškĭ
Ispādēš mi
pòbignēš
podcĭkĭvāš
posprđĭvāš se
FÛrtom lētĭš
i oblĭcēš
bĭdu
Ûvati me rĭçĭ
dāj da se dō tebē
ùvatĭm u kòlo
od mĭseçĭnē

NJĪOVE RĪÇĪ

Njĭove rĭçĭ
od stākla
ùdarē u smĭj
lētē nad štāgalj bōla
visòko
kud òçe
šĭrōm
Njĭima nije nēvolja
pùšçat rĭçĭ
lāndravē
rĭçĭ
na cĭni
Trĕçē po ùtvāju
jākē kòbile
dēbelā gòvedā
Njĭove rĭçĭ
gāzē po
šĭrokōj tišĭni

SÛVĪ ÇÒVIK

Vù se rĭç nē çujē
Od dÛvĀra
se òdbĭjā do
sÛvōg çòvika
iz bĭlōg svĭta
Nē çujē çòvik rĭç
nē može çÛt
Livada prešĭrōka
livada, bōstan, njĭva, šuma
Çòvik iz āvlĭjē
nē može çÛt
rĭç

RĪÇĪ

rĭçĭ smòtānē
ko *māsnice*
s mākĭm i orāsĭm
rĭçĭ ùvrtānē ko *uvrtāna*
s cĭmetōm i rogāçōm
rĭçĭ nāfilovānē
ko *kòrpice*
ušeçĕrĭte
ko *londōnēri*
i *bĭlē òblatne*
rĭçĭ nāmazānē
ko *pekmezāri*
ko *kròfne*
rĭçĭ māsne
ko *pòderāne gāçe*
rĭçĭ slātkē
rĭçĭ šokāçkē

SVĪÇA

Svĭtlĭ svĭça
utrĭnĭtā
dāvno svĭça zapālĭtā
još dāvñĭjē
utrĭnĭtā
Òbnōç svĭça
zasvĭtlila
mrāçĭnu
ne rasvĭtlila
Na sàbājle
svĭça utrĭnĭtā
svĭtlĭm mrākōm svĭta

RASTĚPĀNO

Nāko rastĕpāno
od mīsečinē
nāpravīto
pa izgubīto
šlājbokōv grīj
dūkati lúpeži
ništāvilo prédū
Nēmā svītla
Nāko rastĕpāno
po blātu
āvlijē
ugūšīto
utrnē se
svītlo

SNĪG

Otklĕnīta nōc
lĕsa odjāzīta
čūk promūknīt
na tōčkōvā
kōlomāz izlāpījo
odsānjō prāšīnu
Pod tārābōm
glōdē nōc
trūnē mīseč
ùplīsnīvio se
ōblāk
ōšō, ōšō
u mrāk
Prīko
pribacīta pōnjava
trūljave šlīnge
cīvavē noći
īznad bīlōg

OGLĚDALO

U oglĕdalu se glĕdū
oglĕdū kōsti
iskĕzīte zūbe
kīke rāščupānē
u oglĕdalu flĕkavōm
od múvā
jĕdni nuz drūgē
tīlo nuz tīlo
stīšcū se
prid oglĕdalōm
i glĕdū
ūvīk sĕbe
i svōje

U ULĀRŪ

Njĕkad se spřdāla
i posprđīvāla
sūnca vīsokā
šta si pristō ūnīc
u ōkol
u ūlār
u rúdo
U žvālamā ni zāpīnit se
nē mōš
Ōko tvōje zatāvnilo
Njĕkad si glĕdō
īrošĕnjē nĕba
i sūnca kalāīsānōg
a sād
přīd tobōm
zĕmlja

U VRŠIKI

U vršiki ōblāk sūstō
otpōčinili snōvi
od drugōvānjā
Svĕ je bīlō
nē mōš glĕdat
a glĕdēš
i nĕš sīc
U vršiki sa svītlōm
pījēš āldumāše
a ōzdōl te vīčū
dozīvājē
glās im sve tājī
ōni sve mājī
a tī u vršiki
tīca

BEZ VODĚ

Kad se osūšī žīla
i kad presūšī đĕram
vodĕ kad nĕmā
ni lāda
sam vručīna
i pōtljam
sam zīma
Đĕram kad stojī
vīšĕ za nīšta nī
Ni da glĕdēš
ni da se nādāš
Sam' da se spūštā
nāko badāva
kad se osūšī žīla

NJĚKAD LĪTO

Njĕkad
nāmolvāno sūncēm
ōkrečīto nĕbōm
njĕkad
ko na sliki
pĕtrōvke zelĕne
dūd crven
kājīje pūcajē
njĕkad līto
rūšt se rāzgranō
đĕran na krūšku ūspentrō
lubĕnice ōtekle
pō polak pūcajē
njĕkad
tōčak se vrīti
ūzmvō se lāstīn rĕp
tīce pod štālōm se cīrnē
vrūce mārvi pa se lādī
njĕkad
līto

NĚŠ OTIČ

Na pōl drūma stāt
sam stājat
ni līvo
ni đĕsno
ni prāvo
kakō š znāt
tvōjī lĕnījā
I nĕš nīkud ōtāle
nĕš nīkad ōtāle
Sam' ĕeš stōjat
i jīst tarānu zemljē

DĪDOVSKĪ TĀL

Kad mi ōtmū od ōblākā
ōnō stoj mōje
didovskī tāl nĕba
jābučice zdrōbīte
utāpājē ōpānke
pītol pīva za ūžīnu
zĕmlja me tūšī
lāste ōdletē
žĕravu pocnĕ zūbi
i svĕ se dādē na zlō
i žō mi je
žō
al' svĕ se
dādē na zlō

ISKAT

Iskat šljajere većē od nēba
i rōjtānke svilenē
priko svīta
Iskat svilēnac snīga
priko šūmē
priko zemljē
da se ūvīk svītlī i bīlī
da se tišina raspīvā
oko zaglītī kūcā
Iskat pērinu kućārā
šūšku ōkolo svākē zīmē
tōplī crīp ū srcu
da se petrōlējka ne utfnē
da se sve ōkrečī u bīlo
Baš iskat i mōlit
al sūstat

UNŪTRĪ

Tām
unūtrī
dubōko
njēšt je
vēliko
njēšt
sāmō, osāmīto i sākriō
Tām
unūtrī
već dūgo
A nāpolje izglēdē
pōgrbīto
zgūrīto
i šćucūrīto

ŠKÀTULJA

Zāklopītō vrīme
ōtklopītō vrīme
pōtrošīm
sākriō od svīta
Podīlīm dūkate
polūpām ōblāke
Iznad kāpē
sān se uvrnijo
ōtklopīt
smōtō se u klūpko
Grūmēn ōstō u škātulji
u šifunjēru šūmē
nedodīrnīt

ZĀPOVĪDI

Ājd nek mīsečina
Ājd nek svītlī
drūmōm nēk se
sīne vīlā sīgrajē
u rāstīce nēk se gnīzdē
Nēk kōlo īgrajē
Nēk me pīsmōm nāpijū
i izlīcē

UMŔT, UMŔT

Na krstōpūcu
nē čekām
Stōjīm
Ne dočīkām vītār
iz stārē kapēlē
prašīnu pūščām
po lēnījā
Křmača cřnā
dēbelā brázda
pādā i pādā
do dnā
đerma
bez
dnā
O Bōže
Snīđī pa vīdi
Umřt
Umřt
Umřt

DRŪMOVI I ŠĀMCEVI

Drūmovimā ĩc
od drūmōvā iskat
Sāv se usīpat
Bīt āntrāv i šāntāv
trūljāv i grštāv
al ōpēt ĩc
lāndrat, ĩc, otilazit
lēnije prūžitē gāzit
prāšne i gnjēcavē
dānjōm i nōcōm
i tūd i vūd
od drūma do drūma
Nīkad ne prīc
priko šāmca
Nīkad nē nāc ćuprijē
Ōstat ćūmāv

SMĪJ I VĪTĀR

Svītñjāk oko grla stēgnīt
ni rāknit u blāto
ni pljūnit na đūbre
Kaljūžajū se křmače
blāto do kōlina
utōnili člīnci
ni rāknit
lābrtamā pūnīm blāta
a smīj se s vītřōm ūspēntrō
īznad gnjēcavōg
lipljivōg
īznad đūbreta i kāla
Snīg se nacérijo
pa se spřdā

CEBĀLJKA

Svāko je sām stāvio rīc
Na cebāljkū
Ōči nenarānite
Ōšle gōr
pa ōdmā dōl
I jā sam stāvila rīci
Da ĩ' drūgī cēbā
dok glēdēm po pūtu zā njimā
drūgī ĩ' cēbā
i nē može vīdit
da su spāle
da ĩ' vīšē
nēmā

ŌŠ IL NĚŠ

Ōš, bāš bi tījo
Ōš, bāš bi vō
Vō il' nō
Nō il' 'vō
Vāko il nāko
Nāko il' vāko
Nēš, nēš i ak ōš
Nēš, nēš
ne dādū ti
šta ōš
Ne dādū ti
ni šta nēš
Ne dādu ti
Nīšt
I nēmā te
ōš il nēš
Nēka, nēka se jīdit
mīlō jānje mōje

MĪSĪM I MĪSĪM KRŪ

Mīsīm krū
 nācve ispūnjām
 brāšnōm nēba
 podlīvām znōjēm sūnca
 Mīsīm krū
 rŭkū bīlī i ulīpītī
 do lākātā
 Mīsīm s kvāsōm c̄nīcē
 gnjētēm i tīskām
 i pātīm se
 nad nācvamā
 da umīsīm krū
 za nās
 za sēbe
 za svē
 Mīsīm i mīsīm krū
 kō da ću ga ikad īspeć
 kō da ću se ikad njīme
 narānīt

ŌVĪM ŠŌRŌM JĀGODO

Māri Švėl Gāmīršek

Pīsmā mūtavā
 počīmājla promūknītā
 rāpavā pīsmā
 dānas ošla
 párat njīvu
 Dī je njīva neoplīvīta
 pīrikōm nagđđīta
 mākīm ōbraze namāljāla
 ćvorce māmīla
 vrāne dolètīle

U ŠARĀGLJĀ

U šarāgljā
 ūvīk nēk je
 cīka i pīsmā
 U šarāgljā šārenī
 mākār sánjō
 sāmo sánjō
 plāvū pīsmu
 zlātnū pīsmu
 žītōm zāvītu
 u jāstuce mēkanē pōložītu
 U šarāgljā
 se kērīt
 u vīke vīkōvā

OJ RĀSTĪĆU ŠŪŠNJATĪ

Oj rāstīću,
 nauči me,
 oj šūšnjatī,
 nauči me,
 nāko ko
 da sam šūma,
 da se s vītrōm
 pripovīdām iz
 korēnjā
 īspod zemljē
 da slūšām i ćūjēm
 ōblāk zagřīzēm
 i cīknēm
 i ĩgrām, ĩgrām,
 sītno, sītno,
 lūdo, lūdo, lūćkasto,
 nāko ko tī,
 oj rāstīću šūšnjatī

SLĀVŌNSKĀ KŔV

Īvanu Kozārcu

Křv se uzobīstī
 křv se uzrājta
 křv se ūstkā
 usnīvā u stān
 ustkīvā u njēkē ōtārke
 u njēkē skūtē što se
 nē vidē prid svītōm
 Tām, u ormānu
 u kobilāšu
 tīla naslīdītōg
 křv se zavūkla ko
 žīto u āmbār
 I nīkom se nē dā
 Al' rājta i lārmā
 grānica i tkānica
 tāmbara i jatāgān tūrskī
 cārskē šībe
 i vōlovi u ulāru
 i cīganskē ěgedē
 đīple na ūtvāju
 frŭle u ćōrdi
 rŭštevi na stānu
 i gŭske pod đūdōm
 Křv rājta nōćōm
 ko da je još ĉītava
 stārā bēšīka

ĪJU-JŪ

Dŭv bīsan
 dŭv vrīsak
 Jū-jū
 ĩju-ĩju-jŭ
 đūove u
 mōju āvlīju
 Dŭv pŭst
 dŭv vēsēl
 gīzdāv
 klīktāv
 ĩju- ĩju-jŭ
 đŭva tarabāna
 đōk mi je dāna

TĪSNO ĪME

Tīsno mi ĩme
 u trīmŭ mi vītār
 njīve u māgli
 Blātān mi krŭ
 glādno mi ĩme
 izgubīt drŭm

PĪSNĪKU

Vlādīmīru Kōvaćīću

Fāljen Īs'
 iz šāša i drēzgē
 pīvajē ti līnjāci
 i mānjīci mrtvī
 mālē rīke
 i sŭze se gŭtajē
 i jītkā se prīsne
 māsne c̄nīcē
 krādōm
 lādōm ōrasa zādñjēg
 bez āvlījē i ćŭprijē
 bez ājnforta i klŭpicē
 Štā ću ti pripovīdat
 štā ću ti kāst
 moj pīsniće
 Svē si rēkō
 svē
 vīdijō
 svē znō
 Znō si da će svē umřt
 i da je nāša jedīnā drŭga
 Smřt
 Smřt
 Smřt

VÀNJA

Vànji Ràdaušu

Vànja je rëkō nō
što nìko nī
Vànja je znō
Vànji je sàmo bìlo žō
i Slavíra
i Spàčvë
i māsne crnicë
i tìla i rùva
i siròtinjë bez krùva
Vànju je pëklo
žerävō sùnçe
sùnçe kalàisànō
pod kōjìm je rāsō
i žìgosō se zàuvìk
Zàuvìk

MÒLITVA

U kècelji polùpāno stāklo
ak mōrām
nòsit
od kapēlē do kapēlē
ùvik ù trāžìt
i ùzalùd mīslit drùm
Ak mōrām
blāto dōbit
čìžme ù zaprljāt
òpānke zamūsāt
od krstòpūcā
do krstòpūcā
ak mōrām
Al zvìzdë çe
mòlitvu
dāt

SÛV DRÛM

Na sùvōm
drùmu
zàtrpāla me
prāsina
U òcimā
trùnjë
u ùšimā
pljèva
Vī i nī
Tām i nām
Vüd i nüd
Nìkud
Sùv
drùm

DÈ MI

Dè mi
da nè vidìm
òči blātnë
Njèkud da òdām
do krājēvā
àtārā prëorānī
Dè mi
Vìdit izgubìtu cřkvu
na brìgu
U zamřsìtōm vùlù
mi rùke zàrobìtë
Plākāt ne mògu
Dè mi
zèmljanë sùze

U ZÈMLJU UNÍC

U zèmlju ù uníc
iz zemljë izāc
zemljānë òči vìdit
mřkë brázde jìst
Zèmlju ù slìdit
zemljānit se zèmljōm
pripovìdāt zèmlju
Zèmlju ù çùt
zemljì se vrātìt
zemljā bìt

RAVNÌCI

Da bùdëm
poçimājla žìtu
rōžìm sùncokrëtu
pùstìm glās
ravnìci
još jedānpùt
pa da se prëkrijëm
crnicōm

ŠÀMCA-LÀMCA

Od zemljë
do drùma
od drùma
do šāmca
od šāmca
do zemljë
pòd zemljë

KÈROVI

Po pōl drùma
kèrovi cřnī
iskëžìti
povìjājë me
ne do dāna
do nōci tërājë me
Šāmac glādan
çèkā da upādëm
u mrāk
Grìzù me
lāznī pulìni

Napomena autorice

Ovaj su izričaj nadahnuli ikavski štokavski govori slavonskoga dijalekta okolice Vinkovaca i Đakova, njihov trag u djelima I. Kozarca, J. Ivakića, V. Kovačića i V. Radauša te u usmenoj književnosti. Baštinjeni jezik nametnuo mi je izražajna ograničenja, koja sam shvatila kao izazov. Mogu li govori slavonskoga dijalekta biti jezičnom građom i izvan okvira pučkog pjesništva, prosuditi će čitatelj. Kao pripadnica jedne od posljednjih generacija koje su sa slavonskodijalektalnim govorima bile u izravnome dodiru prije njihova znatnog mijenjanja pod utjecajem standardnoga jezika, željela sam upozoriti na njihovo jezično bogatstvo i ljepotu.

Rječnik

- ajdūk* (mađ.), odmetnik, nasilnik
ajnfort (njem.), velika ulazna vrata, velika veža
aldumāš (tur.-kupiti, mađ.), čašćenje nakon sklopljena ili obavljena posla
ambār (tur.), spremište za ljetinu
andrak (grč.), korov, preneseno vrag
avlija (tur.), dvorište
badāva (perz., tur.), uzalud
bāšča (perz.), vrt
bēšika (tur.), kolijevka
bīle òblatne, vrsta kolača
bòstan (perz.), nasad dinja i lubenica
cebāljka, ljuljačka
čèrpić (tur.), nepečena opeka za gradnju kuća
čòrda (mađ. slavizam), krdo, stado
čùmāv (tur.), budalast
čùprijā (tur.), most
dèran, nestašan dječak ili mladić
dòšljo, pridošlica, doseljenik; često pejorativno značenje
dùvār (perz.), zid
džāba (tur.), uzalud
đeram (tur.), vrsta bunara
ègedede (mađ.), violina
fiškāl (njem.), odvjetnik, reg. razg. onaj koji se rado pravda, dokazuje da je u pravu
fürtòm (njem.), stalno, uvijek
gnjèsti (praslav.), gnječiti
grštāv, prljav
gürāv, grbav, pogrbljen
ju-ju, usklik, uobičajeno šokačko podvikivanje u kolu i veselim prigodama
irošiti se (perz.), gizdati se, praviti se važan
jābučica, rajčica
jatāgān (tur.), velik, zakrivljen nož
jiditi se, ljutiti se
kalāisānō (tur.), kao od kalaja, tj. kositra
kāsti, kazati, reći
kastrōla (tal.), kuhinjska posuda
kècelja (mađ.), pregača
kēr (grč.), pas
kériti se, veseliti se pred sviračima (često i uz novčane darove)
kīka (praslav.), kosa
kobilāš (prasl.), drvena škrinja
kórpice, vrsta kolača, masno tijesto punjeno nadjevom
kožúšak, ženski kožni i krzneni urešeni prsluk
kròfne (njem.), vrsta kolača od dizanoga tijesta
krstòpūcē, raskrižje
kučār, izdvojena jednosobna kućica
lābrte (lat.), usne
lāndrati (njem.), skitati
lārmati (njem.), vikati
lénija (lat.), poljski kolni put
lěsa (ljesa) (prasl.), dvorišna vrata od kolja, pruća
londóneri, vrsta kolača
lūčkast, luckast
mānjić, vrsta ribe
māsnica, vrsta kolača od dizanog tijesta s nadjevom
misīr (tur.), vrsta tkanine za izradu šokačkoga tradicijskog ruha
muškātł, vrsta ukrasnoga kultiviranog cvijeća
načičkān, poput ručno pletene čarape s uresom zvanim čičak
nāčve (praslav.), drveno korito za miješenje kruha
nāmolovati (njem.), obojiti
nāšlīngān (njem.), od rupičanog i ovijanog tkanja
odjāzīto, otključano, otvoreno
opāklija, pelerina od ovčje kože koja s unutarne strane ima runo
oš, hoćeš
òtarak, ubrus, ručnik
pārati nīvu, orati
pekmezāri, vrsta kolača
pètròvka, vrsta domaće jabuke
počimājla, žena koja započinje pjevanje
pòderanē gāce, vrsta kolača od dizanog tijesta prženog u vreloj masti
pomāda (fr.), krema za njegu lica
pūlīn (mađ.), u Šokadiji naziv za hrvatskoga ovčara
rājti (njem.), dovesti u nered; rasipati novac
rázdīlnīk, nasljednik dijela imanja nakon razdjeljivanja obiteljskih zadruga
rójtānka (mađ.), vrsta marame iz šokačkoga narodnog ruha
róžiti, rožnjāčiti, pjevati na narodni, grleni način
rúdo, dio kolne zaprege
(na) sabājle (ar.), zorom
skalīne (lat.), stube
skúte, dio tradicijskog ruha od tkanoga platna
spřdati se, rugati se
srmān (tur.), od srebrnih niti
svilénac, vrsta tkanine za izradu šokačkoga narodnog ruha
sústati, umoriti se
šāmac (njem.), jarak
šāmca-lāmca, dječja igra preskakanja jarka
šāntāv (mađ.), šepav
šāraglje (njem.), ograda zaprežnih kola
šifonjēr (fr.), ormar
šlājbok (njem.), novčanik
šlājjer (njem.), veo
škātulja (srlat.), kutija
tāl, naslijeđeni dio zemlje
tāraba (tur.), plot
tarābān, vrsta šokačkoga kola, prenes. veselje
tarāna (tur.), mrvičasto tijesto
tòčak, kotač
trūljāv, poderan
ùborak, vrsta drvene posude
ùflekati (njem.), umrljati se
ulār (tur.), povodac za konja
usípati se, zadihati se
ùspēntrati se, uzverati se
utúšiti, ugušiti
ùtvāj (mađ.), pašnjak
uvrtāna, vrsta kolača od dizanog tijesta s nadjevom
vřšika, vrh krošnje
vūl, konac
zabāvljati (nekomu), zamjerati
zabārdati, zaboraviti
žālfija (tal.), biljka kadulja
žèrav, konj sive boje

Mislav Ježić

IVAN MEŠTROVIĆ KOD RODINA

Zdenac života (1905) u predvorju dijela Rodinova muzeja u neogotičkoj kapelici

U okviru festivala hrvatske kulture u Francuskoj *Croatie, la voici* održano je šezdesetak kulturnih događaja u Francuskoj. Među najznatnijima su izložbe hrvatske umjetnosti: izložba hrvatske srednjovjekovne umjetnosti u Muzeju Cluny i izložba izabranih Meštrovićevih djela u Rodinovu muzeju u Parizu.

Rodinov je muzej smješten u Palači Biron, Hôtel Biron, iz 18. stoljeća u ulici Varenne s neogotičkom kapelicom iz 19. stoljeća. Auguste Rodin unajmio je tu palaču od 1904. do svoje smrti 1917., u njoj je živio i tu je izlagao svoja djela. Iz njena se vrta krasno vidi Dôme des Invalides, najljepša klasicistička crkva iz doba Luja XIV., koju je Napoleon

pretvorio u mauzolej, a najpoznatija je kao grobnica Napoleona od vremena Napoleona III.

Meštrović je nakon studija u Beču boravio u Parizu između 1908. i 1910. Već se je prije, s devetnaest godina, sreo s Rodinom 1902. u Beču. U Parizu je održavao vezu s njime, a ona se nastavila i poslije. U katalogu izložbe prevedena je njihova korespondencija između 1909. i 1914.

Rodinov muzej obuhvaća Palaču Biron, neogotičku kapelicu i vrt. U Palači se izlažu Rodinove skulpture, uglavnom manjega formata, studije za skulpture i radovi nekih učenika. U kapelici se postavljaju izložbe, tako je od lipnja 2012. do ožujka 2013. bila postavljena izložba o *Puti i*

Ivan Krstitelj (1954) u Cour d'honneur, prvi zdesna, pred prozorom prigradnje kapelici

mramoru u Rodinovoj skulpturi. U vrtu stoje neke od najmonumentalnijih i najvažnijih Rodinovih brončanih skulptura: *Mislilac*, *Građani Calaisa*, *Vrata pakla*, *Eva*, *Ugolino i njegova djeca*, *spomenik Victoru Hugou* i druga.

U taj su prostor od 18. rujna 2012. do Sveta tri kralja 2013. ušla i izabrana Meštrovićeva djela, oglašena na plakatu u kapelici ravnopravno izložbi o *Puti i mramoru* u Rodina kao *Ivan Meštrović kod Rodina*. *Hrvatska izražajnost*. U kapelici su bili izloženi sadreni odljev *Zdenca života*, koji se sjajno nosio s Rodinovim skulpturama na izložbi, među kojima je možda najslavnija *Poljubac*, te mala Meštrovićeva studija za *Psihu* i stilizirani portret kipara *Rodina pri radu*.

Job (1946) u vrtu zdesna pred Dôme des Invalides vrlo je izražajan i može buditi mnoge asocijacije od Luja XIV., preko Napoleona i Ilirskih provincija, do Rodina i do naših dana u očima hrvatskih, francuskih i drugih posjetitelja

Kada se izađe iz kapelice, ulazi se u Cour d'honneur »Počasno dvorište« pred Palačom. Tu je bilo postavljeno još devet Meštrovićevih skulptura. Gledajući u pročelje, zdesna od kapelice prema Palači *Ivan Krstitelj*, *Job* i *Žena u grču*. Na suprotnoj strani, slijeva, *Antejeva desnica*, *Lakoont mojih dana* i *Timor Dei* činili su jednu skupinu, a prema Palači je bila izložena i *Vestalka*. Pred pročeljem Palače zdesna bila je *Perzefona*, a slijeva *Daleki akordi*.

Uz izložbu objavljen je i vrlo ukusan i obavijestan katalog *Ivan Meštrović chez Rodin. L'expression croate* u izdanju Musée Rodin na francuskome i engleskome. *Proslov* su potpisale glavne povjerenice za festival Hrvatske u Francu-

Žena u grču (1929) pred stošćima čempresa i pred Dôme des Invalides

skoj Isabelle Delage i Seadeta Midžić. Kratak *Uvod* potpisali su Andro Krstulović Opara, ravnatelj Meštrovićevih muzeja, viši kustos, i Catherine Chevilot, ravnateljica Muzeja Rodin, viša kustosica, s francuske strane.

Glavni tekst u katalogu *Ja sam kipar jer ne mogu biti drugo* (navod iz Meštrovićeva pisma Kršnjavomu) napisala je Ljiljana Čerina, viša kustosica. Korespondenciju između Meštrovića i Rodina priredila je Véronique Mattiussi sa suradnicima iz Francuske i Hrvatske. U katalogu je objavljeno i *Nešto uspomena na Rodina* Ivana Meštrovića s uvodom Ljiljane Čerine. *Kronologiju* i *Izabranu bibliografiju* priredile su Ljiljana Čerina i Barbara Vujanović. Katalog sadrži ilustracije Meštrovićevih djela i fotografije iz Meštrovićeva života, od kojih se neke rijetko mogu naći.

Postavu izložbe doista se može odati priznanje. Još je 1969. održana retrospektiva Meštrovića u Muzeju Rodin. U okviru festivala Hrvatske izabrano je dvanaest djela da predstavljaju Meštrovićev opus u dijalogu s Rodinovim. Sva su djela kipovi u bronci iz muzeja u Splitu i Zagrebu, samo je *Zdenac života* sadreni odljev iz Gliptoteke, koji je dobro korespondirao s Rodinovim bijelim mramornim skulpturama na izložbi. Ostali brončani kipovi odgovarali su Rodinovim brončanim kipovima u vrtu Muzeja. Bez obzira na malobrojnost, Meštrovićevi su kipovi bili vrlo

reprezentativno odabrani i doista dostojno postavljeni na izložbi i predstavljeni plakatom i katalogom.

U dijelu Muzeja vezanom uz neogotičku kapelicu *Zdenac života* (Beč, 1905) dominirao je predvorjem prostorno i svojom ljepotom i višeznačnom simbolikom sa senzibilitetom i refleksivnošću secesije i moderne, mala brončana studija *Psihe* (Zagreb, 1926–1927) najavila je kasnije brončane skulpture, a *Auguste Rodin pri radu* (Rim, 1914) simbolički je definirao temu izložbe: Meštrovića kod Rodina.

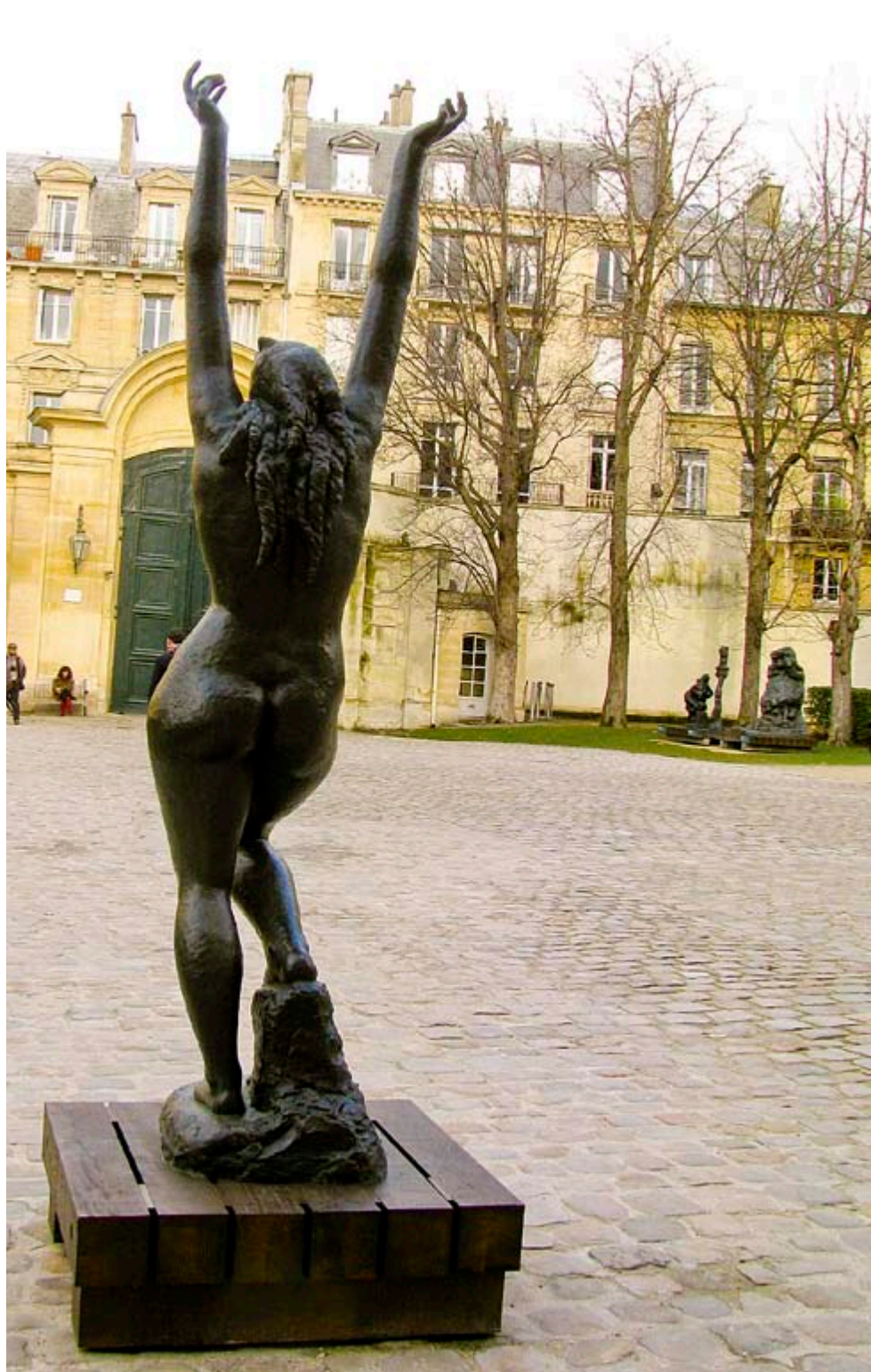
Kada se izišlo iz toga predvorja u vrt, odnosno u Počasno dvorište, izložci su se mogli običi u smislu kazaljke na satu pa se od izložaka vremenski najbližih *Zdencu života* (1905) s istočne strane, a to su *Timor Dei* (1904), *Laokoont mojih dana* (1905) i *Antejeva desnica* (1908), koji čine jednu skupinu, išlo redom, uz samo jednu iznimku, prema sve mlađima: prema Palači je bila *Vestalka* (1917), pred pročeljem Palače *Daleki akordi* (1918) pa *Perzefona* (1946), a sa zapadne strane *Žena u grču* (1929), *Job* (1946) i, na kraju pred povratak u predvorje kapelice, *Ivan Krstitelj* (1954).

No sagledavajući dio izložbe u Počasnome dvorištu kao cjelinu, mogla se ona vidjeti i na drugi način. Izlazeći iz predvorja kapelice, otvara se, naime, pogled na pročelje Palače Biron, pred kojim su stajali zdesna *Perzefona* (1946), a slijeva *Daleki akordi* (1918), obje nastale u Rimu u razma-

Perzefona (1946) pred ulazom Palače Biron

Perzefona: pogled od Palače prema ulazu u Počasno dvorište. Zdesna u kutu vidi se skupina Meštrovićevih skulptura: *Laokoont naših dana* (1905), *Antejeva desnica* (1908) i *Timor Dei* (1904)

Meštrovićev *Auguste Rodin pri radu* (1914) u predvorju kapelice

Daleki akordi (1918) pred ulazom Palače Biron

ku od 28 godina od kraja Prvog do kraja Drugoga svjetskoga rata, i uokvirivali ulaz u Palaču.

Do njih su s desne, zapadne, strane vodili *Ivan Krstitelj* (Syracuse, NY, 1954), *Job* (također Rim, 1946) i *Žena u grču* (Zagreb, 1929): hrvatski posjetitelj mogao je pomisliti na povijesne događaje koji su prethodili tim skulpturama koje izražuju patnju: na ubojstvo Sjepana Radića 1928. i završetak Drugoga svjetskoga rata 1945., nakon kojega je Meštrović ostao u egzilu do smrti 1963., posjetivši Hrvatsku samo jednom 1959. godine. Ivana je Krstitelja izradio dvije godine nakon što je Alojzije Stepinac proglašen kardinalom, a u godini kada je sam primio američko državljanstvo od Predsjednika Eisenhowera. Francuskoga posjetitelja mogla je potaknuti na povijesne primisli i pozadina tih skulptura na zapadu: pozlaćeni Dôme des Invalides posvećen onemoćalim i osakaćenim veteranima ratova Luja XIV., zatim Napoleonovim vojskovođama i, napokon, Napoleonu samomu; dakle, posvećen vremenu kada su i neki Hrvati služili u francuskoj vojsci i donijeli modu rubaca oko vrata u Francusku, ili kada su se Zrinski i Frankopan uzalud obraćali francuskomu kralju za pomoć i savez, te drugomu vremenu kada je mnogo Hrvata služilo u francuskim postrojbama, i to iz dijela Hrvatske koji je bio neposredno pod

francuskom upravom, Ilirskih provincija, a to je bila cijela Dalmacija i Istra pa sve do južne obale Save kod Zagreba. Osim povijesnih asocijacija, nametale su se, naravno, i opće misaone asocijacije: njih je poticao i vrlo sugestivan smještaj *Joba* i *Žene u grču* u trokutu sa sjajnim Rodinovim *Misliocem* koji je potonuo u misli nad vratima Pakla. Niz Meštrovićevih skulptura na zapadu Cour d'honneur završavao je simbolično *Perzefonom* iz iste godine iz koje je i *Job*, i njenim vapajem iz podzemlja k nebesima, koji djeluje i lijepo i potresno u isti mah.

Ako auktori izložbe nisu mislili na te asocijacije, nevjerojatno je kako su se složili prostorni i simbolički odnosi na njoj!

S lijeve stane, istočne, Počasnoga dvorišta prvo se nalazila skupina skulptura koje se, kako je spomenuto, vremeniski povezuju sa *Zdencem života* i odražuju srodnu senzibilnost i refleksivnost na prijelazu stoljeća: *Laokoont naših dana* (Beč, 1905), *Antejeva desnica* (Pariz, 1908) i *Timor Dei* (Beč, 1904). To su skulpture koje pripadaju bečkoj secesiji, ali imaju srodnosti i s preokupacijama Rodina, osobito s obzirom na njegovu obuzetost Danteom, a i po oblikovanju pokazuju zašto je Meštroviću Rodin, kojega je već bio i sreo 1902. u Beču, mogao biti ne samo uzor u izvrsno-

Žena u grču i *Job* smješteni su u trokut s Rodinovim *Misljocem* (nad vratima Pakla): vrlo dojmljiv postav

sti nego i doživljajno vrlo blizak, kao i francuski simboliizam općenito bečkoj secesiji i hrvatskoj modernini. Moglo bi se tematski pomišljati i na odnos izražajne simboličke skulpture goleme noge koja gazi ljude i djecu, koji se očajnički pokušavaju uspeti po njoj, *Timor Dei*, i točno pola stoljeća mlađega *Ivana Krstitelja* nasuprot njoj kao na odnos između poganstva i kršćanske nade, svijeta smrti i svijeta obnovljenoga života, što je oboje zaokupljalo Meštrovića. Te tri skulpture u postavu izložbe temom su nekako odgovarale slikama patnje na dijagonalno suprotnoj strani pristupnoga Počasnoga dvorišta.

Potom su slijedile s te, istočne, strane još dvije skulpture: smirena i zadubljena *Vestalka* (1917), nastala u Francuskoj, u Cannesu, i *Daleki akordi* (1918) bliski po vremenu, nastali u Rimu, i ispunjeni stiliziranom glazbom i skladom još neiznevjerenih nada iz onoga vremena. No, ako se gledaju *sub specie aeternitatis*, a ne u povijesnome vremenu, *Vestalka* i *Daleki akordi* u kontekstu su ove izložbe bili protuteža slikama patnje sa zapadne strane pristupnoga Počasnoga dvorišta, osobito nasuprotnima *Ženi u grču* i *Prozerpini*, i dijagonalno odgovarali nadi koju je otvarao *Ivan Krstitelj* na suprotnome kraju Dvorišta, na početku puta od kapelice do Palače, ili na završetku povratka do kapelice.

Jesu li auktori izložbe na to mislili ili nijesu, teško je reći, ali uspjelo im je posjetioce navesti na takve misli o sadržajima Meštrovićeve umjetnosti.

Treba odati još jednom iskreno priznanje auktorima izložbe, pretpostavljam višoj kustosici Ljiljani Čerini i njenim hrvatskim i francuskim suradnicima i pokroviteljima, na vrlo promišljenu i nadahnutu postavu izložbe koja je uspjela otkriti smisao umjetnosti koju je izlagala! Izložba Meštrovićevih odabranih dvanaest skulptura u Parizu – je li broj slučajan? – dostojno je postavljena i dostojno je pokazala vrsnoću velikoga hrvatskoga kipara, čak i kada se suočila s vrsnoćom njegova možda najvećega živućega učitelja. Pokazala je i veze i utjecaj, ali i razliku i posebnost. Pokazala je susret i dijalog do kojega je došlo za njihova života, ali uspostavila i vječan dijalog između umjetnosti Rodina i Meštrovića. I uz to u izuzetnome i znakovitome prostoru vrta Rodinova muzeja uspostavila još mnogo povijesnih i natpovijesnih veza koje obogaćuju posjetitelja asocijacijama i uvidima u Meštrovićevu umjetnost, njen odnos s Rodinovom, ali i u životni smisao umjetnosti, a takve misli i doživljaje može potaknuti samo velika umjetnost. ■

Ivana Šijaković i Petra Biskup

PARTNERSTVO FESTIVALA

Festival hrvatske kulture u Francuskoj
i Festival svjetske glazbe u Parizu

Godina 2012. u znaku predstavljanja hrvatske kulture u Francuskoj

Hrvatskoj je 2012. pripala mogućnost i čast predstavljanja tradicije i suvremenosti svoje kulture na francuskom tlu. Manifestacijom *Kulturna sezona* Francuska još od 1985. godine ugošćuje i predstavlja kulturno bogatstvo odabrane strane zemlje. U sklopu iste manifestacije Hrvatskoj je 2012. posvećen festival naziva *Croatie, la voici*, koji se od rujna 2012. do početka 2013. održavao na 45 francuskih lokacija. U više od 60 organiziranih događanja francuskoj su javnosti pritom predstavljena umjetnička ostvarenja iz hrvatske baštine, književnosti, glazbe, filma, kazališta, plesa, dizajna, sve do gastronomije, gospodarstva, sporta i turizma. Festival je službeno otvoren 9. listopada, kada su u muzeju Cluny predsjednici Ivo Josipović i François Hollande otvorili izložbu remek-djela hrvatske srednjovjekovne umjetnosti. O atraktivnosti festivalske ponude svjedoče i izložbe hrvatskih fotografija prema odabiru Petera Knappa, poznatih skulptura Ivana Meštrovića, kao i ona hrvatskoga Apoksiomena u pariškome Louvreu.

Istih je dana u Parizu otvoren trinaesti *Villes des musiques du monde* – Festival svjetske glazbe, kojemu je svrha u mjesec jesenskih dana predstaviti glazbu iz cijeloga svi-

jeta. Osobitu pozornost taj festival pridaje isprepletenosti tradicionalne i suvremene glazbe pa je uz partnerstvo s festivalom *Croatie, la voici* takva idejna koncepcija dovela do još jednoga hrvatskoga gostovanja u Parizu. Riječ je, naime, o glazbenim koncertima hrvatskih pjevača Zlatana Stipišića Gibonija i Darka Rundeka te o prilici da se pariškoj publici predstave dvije hrvatske klape: ženska klapa *Čakulone* i muška *Grdelin*. Na pragu ulaska Hrvatske u Europsku uniju hrvatska je kultura tako imala čast na francuskoj sceni predstaviti jedinstveni fenomen klapskoga pjevanja, koji bi ubrzo trebao biti uvršten na UNESCO-ov popis svjetske nematerijalne kulturne baštine.

Ženska klapa Čakulone

Ženska klapa Čakulone već 11 godina aktivno i kontinuirano radi na projektima očuvanja hrvatske nematerijalne kulturne baštine. Motivirana pronalaskom gotovo zaboravljenih napjeva, dosad je sudjelovala u nizu projekata posvećenih klapskoj pjesmi. Nakon objavljenih albuma *Zaprečona iskra* (2006) i *Divici Mariji* (2010), započela je rad na trećem nosaču zvuka koji će sadržavati narodne uspavanke iz raznih dijelova Hrvatske. Posebno je zadovoljstvo Klapi uvijek značilo međunarodno širenje klapske pjesme. Sudjelovala je i osvojila zlatne plakete na festivalima u Bratislavi i Rimu, a povezanost s francuskom kulturnom javnosti započela je ove godine na festivalu *Printemps Balkanique* u Normandiji. Održala je tako koncerte u gradovima Caen, Colombelles i Falaise te francuskoj publici ponudila izvedbu repertoara narodnih napjeva, skladbi i klapskih obrada. Klapa se rado odazvala i na čin otvaranja festivala *Villes des musiques du monde*, gdje je s ponosom predstavila hrvatsku tradicionalnu klapsku glazbu svojom glazbenom raznolikošću i bogatstvom. Učinila je to zajedno sa zagrebačkom muškom klapom *Grdelin*, koja je u jedanaest godina postojanja zauzela ugledno mjesto na hrvatskoj klapskoj sceni. Na njezinu repertoaru mogu se pronaći izvorni dalmatinski napjevi, skladbe i obrade popularnih pjesama. Pri odabiru programa klapa *Grdelin* osobito se nadahnjuje bogatom glazbenom baštinom Splita i okolice. Vještinu muziciranja redovito pokazuje na različitim domaćim festivalima i klapskim smotrama, a zbog svoje

Klapa Čakulone u Cabaret Sauvage

kvalitete često gostuje u inozemstvu. Klapsko je pjevanje u svojim počecima bilo isključivo muška tradicija. Može se stoga reći da starija povijest, a time i bogatiji te raznovrsniji repertoar čine muško klapsko pjevanje reprezentativnijim i popularnijim oblikom takva glazbenoga komuniciranja. Posebnost nastupa na Festivalu svjetske glazbe očituje se upravo u danj mogućnosti da se inozemnoj publici predstave i ženska i muška tradicija klapske pjesme.

Naziv festivala *Villes des musiques du monde* povezuje pojmove glazbe i grada. U tom je naslovu mjesto pronašla i klapska pjesma koja svoje začetak nalazi u urbanim sredinama. Pokazala se kao bitan i prepoznatljiv segment gradskih glazbi svijeta, a to je dokazalo i iznenađujuće poznavanje članova baskijskoga ansambla *Anaiki* hrvatske klapske uspješnice *Vilo moja*. Pariški nastup ostavio je na članice klape jak dojam te nam je drago što dojmove možemo podijeliti upravo s čitateljima *Hrvatske revije*.

Festival svjetske glazbe

Program otvorenja Festivala svjetske glazbe započeo je pjesmom uz Seinu, u sjeveroistočnom dijelu Pariza, na doku – ili, kako »klapaši« vole reći, »na mulu«.

Iako nam je more bilo kilometrima daleko, dopustili smo da nas brodovi i (u tadašnjem slučaju riječna) voda podsjetu na more, koje je klapskoj pjesmi tematski vrlo svojstveno. Nastup smo stoga otvorile narodnim klapskim pjesmama *Ribar plete mrižu svoju* (obr. Ljubo Stipišić) i *More moje* (obr. Dinko Fio). Odabir takva početka koncerta ima i dimenziju svojevrstnoga *in memoriam* dvojici velikana klapske pjesme, koji su nas napustili 2011. godine. Uvijek ćemo pamtili njihov doprinos klapskoj pjesmi i hrvatskoj tradicijskoj glazbi uopće. Njihove umjetničke radove na svojem repertoaru ima i klapa *Grdelin*, koja je ovom prigodom izvela Fiove obrade *U poju se mala* i *Ponistra je drivo te Žilju moj* i *Vrati se mili čale* Ljube Stipišića.

S druge strane Seine naslućivala se jeka *Zvončara* iz Muna. Nakon pjesama na doku koje su obznanile aktualni festival, svi smo se zajedno ukrkali na novu, brodsku pozornicu. Uz klape, na brodu je nastupio i muški baskijski ansambl *Anaiki*. Zanimljiva koncepcija nastupa bila je upravo izmjena raznolikih izvornih, hrvatskih i baskijskih pjesama. Naši glasovi odzvanjali su obalama rijeke te pozivali publiku na upoznavanje nove, za nju egzotične i nesvakidašnje glazbe. Ploveći romantičnim ozračjem Seine, prirodno su se nametnule pjesme koje pjevaju o ljubavi – najčešćem motivu klapske pjesme. Opjevali smo različite ljubavne sudbine, od iščekivanja – *Bila golubice* (obr. Petar Cvitanović), *O jablane moj visoki* (obr. Marko Rogošić) do sretne ljubavi – *Grlica je zapivala* (obr. Dinko Fio). Bilo je tu i onih s tužnijim završetkom, poput *Kanela cvite* (obr. Dinko Fio) i *Ma'ko san sirota* (obr. Joško Čaleta). Eteričnoj atmosferi bile su prikladne i narodne uspavanke, pa se publika imala priliku upoznati s tradicijskim zvukovima intimnoga obiteljskoga kruga. Tom prigodom odlučile smo se za dvije efektne uspavanke u obradi Joška Čaleta, konavosku *Nani, nani Miho mali* i istarsku *Što to gori škriplje*. Cjelinu narodnih napjeva zaokružile smo klapskim klasi-

Klapa *Grdelin* u Parizu

kom *Zaspalo je siročće* (obr. Joško Čaleta). Ta pjesma, koja se često pjevala kao uspavanka, u svojoj biti reflektira povremenu tugu utkanu u onodobni dalmatinski život. Okupljeni su čuli i mušku izvedbu narodnih napjeva, pa su tako *Grdelini* zapjevali *Jedva čekam tamne noći* (obr. Silvije Bombardelli) sa zanimljivim harmonijskim rješenjima, *Tija bi te zaboravit* (obr. Nikola Buble), *Ano, Ano* (obr. Ante Barbača), *Dobra večer uzorita* (obr. Jakov Gotovac) i *Izresla ruža rumena* (obr. Rajmir Kraljević). Važno je naglasiti kako smo nastup s namjerom otvorili narodnim napjevima, odnosno tradicijskim pjesmama koje prikazuju hrvatsku kulturnu i glazbenu posebnost. Takve pjesme nepoznatog autora zapisali su hrvatski etnomuzikolozi u različitim krajevima Dalmacije te oni prvi svjedoče bogatstvo hrvatske tradicijske glazbe. Nakon što smo francusku publiku upoznali s temeljem klapskoga pjevanja, logičan je slijed bio prikazati i transformacije koje klapsko pjevanje doživljava posljednjih godina. Klape tako postaju *moderne klape*, pa danas (osim tradicijske glazbe) istražuju i popularnu glazbu te na taj način u pravilu vješto okušavaju svoje mogućnosti. Primjer takva repertoara odlučili smo pokazati na trećoj pariškoj pozornici u 19. arondismanu, klubu *Cabaret Sauvage*.

Večer zabavnoga karaktera s pop prizvukom otvorile smo klapskim obradama pjesama hrvatske popularnoglazbene scene: *Zar je voljeti grijeh* (obr. Agneza Radonić), *Prije svitanja* (obr. Joško Čaleta), *Pofrajat ću život* (obr. Agneza Radonić), *Ča si nebo na me bisno* (obr. Agneza Radonić), *Prije sna* (obr. Joško Čaleta) i *Neusnule noći* (obr. Miho Bulić). Klapa *Grdelin* izvela je obrade hitova *Konobo moja*, *Lipote gladan, jubavi žedan*, *Vilo moja* (obr. Ivica Frleta), *Pismo moja* (obr. Mojmir Čaćija) te obradu pjesme *Ludo more* iz 1982. godine, koja kao dio projekta *Split na klapski način* označava i prvi ozbiljniji izlet klapa u područje popularne glazbe. Ostvarenje obostranog utjecaja glazbene tradicije i urbanosti nastavljeno je nastupima eminentnih hrvatskih glazbenika, sastava Darko Rundek&Cargo trio te Zlatana Stipišića Gibonnija. Osobno zadovoljstvo pjevanja svakako je jače i posebnije kada glazbeni nastup poprimi dimenziju uspješne promocije hrvatske klapske pjesme u inozemstvu. Hrvatska glazba tada zaista postaje dio jedne globalne glazbe, čuvajući i dalje svoju narodnu posebnost. Vjerujemo kako će uloga klapa u tom zadatku imati nastavak i u drugim zemljama te mu se iskreno radujemo. ■

Tatjana Čunko

KAKO JE KLAVIR »POJEO« KNJIŽEVNIKA I SKLADATELJA, A IZNJEDRIO PROFESORA I KONCERTANTA

Razgovor s profesorom emeritusom Vladimirom Krpanom u povodu njegova 75. rođendana, koji je proslavio recitalom u Hrvatskome glazbenom zavodu, 11. siječnja 2013.

Profesor emeritus Sveučilišta u Zagrebu i jedan od najuglednijih hrvatskih pijanista, Vladimir Krpan, proslavio je 11. siječnja ove godine 75. rođendan recitalom u Hrvatskome glazbenom zavodu. Klavir je diplomirao na Muzičkoj akademiji u Zagrebu u razredu prof. Svetislava Stančića (1960), a magistrirao na *Accademia di S. Cecilia* u Rimu, u razredu prof. Carla Zecchija. Usavršavao se u Rimu (klavir i komornu glazbu kod prof. Guida Agostija, klavir kod prof. Renza Silvestrija, muzikologiju kod prof. Luigi Ronge), Sieni (klavir kod prof. Guida Agostija) te u Arezzu, Sieni, Bergamu i Laganu (klavir kod prof. Artura Benedettija Michelangelija). Koncertirao je u svim europskim zemljama, SAD-u, Rusiji, na Bliskom istoku, u Indiji, Sjevernoj i Južnoj Koreji te na Tajlandu. Utemeljio je klavirski odjel Visoke muzičke škole u Skoplju (1967), a u Zagrebu je na Muzičkoj akademiji od 1971. do 2008. bio profesor klavira i pročelnik (1997–99. i 2001–03). U 37 godina pedagoškog rada u njegovu je razredu diplomski i poslijediplomski studij glasovira završilo 76 studenata, najviše u usporedbi s ostalim kolegama s odjela u cijeloj njegovoj povijesti. Među njima su Predrag Mužijević, Daniela Četković, Meri Kavkalevska, Todor Svetiev, Duška Stanojkovska, Anton Potočnik, Suzana Ahmed-Artzt, Katarina Krpan, Srđan Čaldarović, Martina Filjak, Maksim Mrvica, Lana Genc, Petra Gilming, Bruno Vlahek, Attila Mesarić ...

Od 1985. član je Glasovirskog trija *Orlando* (uz violinista Tonka Ninića i violončelista Andreja Petrača), a s kćeri Katarinom Krpan svira u klavirskom duetu. Snimio je 20-ak LP ploča i 15 CD-a za razne hrvatske i inozemne diskografske tvrtke te nekoliko tisuća minuta solističke i komorne glazbe za radijske i televizijske postaje. Autor je televizijske sedmosatne serije »Hrvatska glasovirska glazba« i mnogobrojnih stručnih radova, koje objavljuje u hrvatskim i inozemnim stručnim glasilima.

Vladimir Krpan na pozornici Hrvatskoga glazbenog zavoda

Utemeljitelj je hrvatske i jugoslavenske EPTE (European Piano Teacher's Association), Eptina međunarodnoga pijanističkog natjecanja za mlade u Osijeku te Međunarodnog natjecanja *Svetislav Stančić* u Zagrebu za pijaniste do 30 godina. Član je žirija međunarodnih pijanističkih natjecanja, a redovito održava majstorske tečajeve u Hrvatskoj i inozemstvu.

Niz je godina poticao stvaralaštvo hrvatskih autora za klavir pa je njegovom inicijativom nastao velik broj ponajboljih hrvatskih skladbi za klavir. Dobitnik je mnogih nagrada, među kojima se ističu one za životno djelo Hrvatskoga društva glazbenih i plesnih pedagoga (2005) i »Vladimir Nazor« (2005) te Zlatno zvono Hrvatskog društva glazbenih umjetnika (2008), *Porin* Hrvatske diskografske udruge za poseban doprinos hrvatskoj glazbenoj kulturi (2001) i Nagrada grada Zagreba (1995).

Odlikovao je odličjem reda Danice hrvatske s likom Marka Marulića za zasluge u kulturi (1995), a za visoka umjetnička dostignuća u kulturnoj suradnji među narodima talijanski mu je predsjednik Carlo Azeglio Ciampi uručio nagradu Prometej (2001).

Poštovani profesore, neposredan povod našem razgovoru jest vaš 75. rođendan, koji ste proslavili 11. siječnja ove godine recitalom u Hrvatskome glazbenom zavodu, na kojem ste svirali Schumannov ciklus *Carnaval* te prvu i drugu knjigu Brahmsovih *Varijacija na Paganinijevu temu*. Koji su bili motivi da pripremite taj recital? To je pothvat za svako životno doba, pripremanje tako velikog programa.

Ja vježbam praktički stalno i tomu se jako čude moji kolege na Akademiji. Uvijek u njihovim očima vidim pitanja: »Što će ti to? Zašto se patiš?«. Djelomice ta aktivnost oko Trija, koja nas stalno sili da uvijek nastojimo napraviti neki novi repertoar pa uvijek moram biti u formi, a i Beethovenove sonate me održavaju, rekao bih, »vježbački budnim«. Kad mi je ponuđena prilika da napravim taj koncert – to je bila inicijativa ArtAgent – prihvatio sam ju misleći da je Hrvatski glazbeni zavod naša kulturna dvorana, institucija gdje sam zapravo počeo na neki način svoj profesionalni put pa je možda i u redu da ga ondje i završim.

Makar ja ne bih rekla da bi to trebao biti kraj.

Točka sa zarezom, recimo. S obzirom na to da su to relativno visoke godine, danas relativno visoke, a kad sam bio mlad užasno visoke – one koji su imali više od šezdeset-šezdeset pet zvali smo starcima. Danas mi se više to ne čini ... Stvar je u tome da sam se htio jednim koncertom, *homageom*, zahvaliti svojim pedagogima na onome što su mi imali prilike pružiti. To su po meni dva najznačajnija profesora u mom životu – Svetislav Stančić i Arturo Benedetti Michelangeli. Činilo mi se zgodno spojiti dvije kompozicije, od kojih sam jednu radio isključivo sa Stančićem – Schumannov *Carnaval*, a drugu malo sa Stančićem a malo s Michelangelijem; jednu koju sam vrlo rijetko svirao, a to je *Carnaval* i drugu koju sam jako često svirao po cijelom svijetu i snimio, a to su Brahmsove *Varijacije na Paganinijevu temu*. Činilo mi se da je to kombinacija koja može

zadovoljiti znatizeljnu današnje publike, ali opet najviše mojih poznanika, prijatelja i dobronamjernika.

Tim ste koncertom, dakle, privremeno zaokružili svoju životnu priču vezanu uz klavir. Jednom ste mi već pričali kako je došlo do toga da studirate kod legendarnog profesora Stančića, ali ne znam tko Vas je prvi »zaljubio« u klavir?

Odrastao sam u skladnoj obitelji s različitim odnosom prema glazbi – moja je majka svirala klavir i studirala pjevanje i ona je bila ta koja me je motivirala da sviram, a otac, koji je bio inženjer strojarstva i predavao na Strojarskom fakultetu, nije imao ništa protiv klavira sve dok se radilo o edukaciji. Prvo sam tri godine učio klavir s majkom, a onda u muzičkoj školi s profesoricom Stražnicki te s Irom Schwarz. A profesor Stančić, koji je bio na svim produkcijama i koncertima, već je dobro poznavao sve potencijalne kandidate. Nakon prijamnog ispita pristupio mi je i rekao mi da bi me primio u svoju klasu. Ja sam htio profesorcu Mačeku, kojega sam poznavao s koncerata, a za Stančića sam samo čuo, nisam ga poznavao. Ipak, prihvatio sam Stančićevu ponudu, iako nevoljko, na užas svih kojima sam to priznao; uopće, krenuo sam studirati klavir (imao sam tada 16 godina) nekako neodlučno: dijelom jer otac nije bio time oduševljen, dijelom jer me je puno toga drugoga istovremeno zanimalo – puno sam čitao, volio sam pisati, stalno sam pisao poeziju zajedno s Detonijem [koji je također bio Stančićev student, op. a.], pisali smo i scenarije, maštali, nadopunjavali se, svašta ... Mislio sam studirati komparativnu književnost na Filozofskom fakultetu – slušao sam predavanja prof. Ive Hergešića, a zanimala me i kompozicija. Ali malo-pomalo to je sve »pojeo« klavir. Kompozitorske ambicije nekako sam zadovoljio skladajući kadence za koncerte za koje skladatelji nisu sami napisali kadence (za Mozarta, Domenica Puccinija, bio je to djed Giacoma Puccinija, Dittersdorfa), svima su se sviđale, pa i Stančiću, a najponosniji sam na svoju klavirsku verziju hrvatske himne, koju sam za vrijeme Domovinskog rata dao i tiskati.

O Stančićevoj i Michelangelijevoj školi i odnosu koncertantnog iskustva i pedagogije

Što ste naučili od svojih učitelja, što je ono što je Vama ostalo od Stančićeve škole, kao koncertantu i kao pedagogu?

Zajednička je značajka obojice pedagoga beskrajna odanost i ljubav prema glazbi. Ja bih rekao da sam od Stančića naučio respektirati glazbenu strukturu, glazbenu fakturu, respektirati značaj autora, skladatelja kao nepovredive osobnosti, kojoj po Stančićevu mišljenju ne treba dodavati preko onoga što se iz notnog teksta daje iščitati. To znači bez ikakvih »kerefeka«, bez nadograđivanja, bez pravljenja važnim, pametnijim od pametnoga i ne biti povodljiv za možda nekim stilom izvođenja koji je danas u modi, biti interesantan pod svaku cijenu. Ja to zapravo na

S Arturom Benedettijem Michelangelijem

neki način doživljam i kao stanovitu kritiku i autorskog djelovanja – to je jedan od razloga zašto sam na kraju optirao za klavir kao izražajno sredstvo i za pijanizam, a ne za skladateljstvo, jer mi se učinilo u vrijeme kada sam sazrijevao da potreba da se bude originalan pod svaku cijenu zapravo limitira vašu iskrenu namjeru i potrebu za muziciranjem i kondicionira vas da budete *en vogue*, da budete bolji od drugih, zanimljiviji od drugih pod svaku cijenu zapravo stežući remen inspiracije i autohtonoga vlastitoga glazbenog nagnuća. To je nešto što je Stančić zapravo propagirao i što sam ja prihvatio, to je nešto što je, recimo, ja bih rekao, strogi odnos prema notnom tekstu.

A Michelangeli?

Michelangeli je zapravo nastavak toga. On je često govorio, kad bi mu ljudi oduševljeno dolazili čestitati nakon koncerata: »Zašto toliko vike oko toga. Sve što sam ja napravio zapisano je između nota«. Ono što je mene kod Michelangelija posebno fasciniralo, kao korak naprijed, njegova je beskrajna potreba za ljepotom tona. To je nešto tipično talijanski, mislim da ga ne vrijeđam ako kažem belkantistički. I kod njega je struktura bila važna, ali ne toliko dominantna, a da se ne bi ta talijanska ili, ako hoćete, latinska melodičnost, odnosno »linijnost« probijala u prvi plan. I zapravo, kad slušate Michelangelija, pogotovo solistički – mislim da se daleko više o njemu sazna iz recitalskog dijela

repertoara nego onog s orkestrom – vi ste zapravo zarobljeni fascinacijom klavirskog zvuka, ljepote asocijacija, ljepote alikvota, ljepote pedaliziranja, ljepote fraziranja, ljepote povezivanja u jednu cjelinu. Sve to što jako olakšava praćenje muzičke tekture. Kod Stančića je možda taj njegov izrazito jaki naboj istraživanja vertikale, dubine, odnosa basa i diskanta, harmonije i melodije, kontrapunkta – njega je to jako provociralo i zanimalo – i možda je upravo tu bio taj moment koji sam ja našao kod Michelangelija kao korak naprijed. Respektirati strukturu, respektirati taj fundament, vertikalnu, ali dati oblikovni, horizontalni *touché* kojim vi zapravo uvlačite slušatelja u sfere lakšeg poimanja glazbene strukture.

Među njima je jedna dosta bitna razlika: Stančić je zapravo prestao koncertirati kad se počeo baviti pedagogijom, a Michelangeli je bio aktivni koncertant dok ste Vi s njime radili.

I on je ostao do kraja života aktivni koncertant, može se kazati da je gotovo pa umro na pijanju.

Koliko je važno za pedagoga imati veliko koncertantno iskustvo, odnosno u kakvom su odnosu koncertantno iskustvo i pedagogija?

Pa mislim da ima veliku ulogu, da je intenzivno pijanističko iskustvo jako važno za klavirskog pedagoga, još je bolje ako ga ima i u poznim godinama, a to znači da studenti ili učenici – to se može govoriti za mlade ljude svih dobi koje zanima napredovanje u svladavanju nekog instrumenta – mogu i vidjeti što im profesor zapravo radi. Moram reći da je u zadnjoj fazi Stančićeva rada sa mnom možda bilo nekoliko trenutaka kada sam poželio vidjeti njegove ruke. To mi se dogodilo nekoliko puta u *Rapsodiji na Paganinijevu temu*, događalo mi se gotovo permanentno u Beethovenovu Petom koncertu, u *Codi* zadnjeg stavka, kada nisam uspio riješiti neke stvari, a profesor Stančić me je uporno uvjeravao da će to samo od sebe sjesti, neka od toga ne pravim kompleks, što nije bilo sasvim istinito, trebalo je nešto znati. Ja sam to poslije sam saznao, čak ne ni zahvaljujući Michelangeliju, nego prije no što sam došao do njega. Ali sam morao otići iz Zagreba da bih neke stvari spoznao. Recimo, pitanje prve knjige Brahmsovih *Varijacija na Paganinijevu temu*, koje nisam radio sa Stančićem, mislim da bih imao potrebu da mi Stančić nešto prosvira. To sam isto morao sam riješiti, tu već pomalo uz pomoć Benedettija Michelangelija, koji je sam postavio vrlo visoke kriterije upravo tom kompozicijom, u biti i *Carnavalom* i s drugim stvarima, ali osobito tim *Varijacijama*. Njega su one i lansirale negdje 1938. ili 1939. u svjetsku pijanističku elitu. Znači, odgovor bi bio da je važno da pedagog bude aktivan koncertant ili da je barem bio aktivan koncertant te da zna iz posrednog, ako ne i neposrednog iskustva što znači određeni problem i, što je jako važno, kako ga riješiti. Mnoge je probleme Stančić znao rješavati, ali su oni završavali s literaturom koju je on svirao do 1927., poslije toga je već bilo malo teže, kad je bila riječ o Debussyju i Ravelu. On je na razini teorije sve to znao, ali, kako nije više svirao, mislim da su tehničke pretpostavke za određeni estetski relevantan nivo trebali pijanisti pronalaziti sami. Netko je us-

pio, netko je manje uspio, neki su poslije toga išli na usavršavanje u inozemstvo. Ja sam to vezao za Italiju, neki za Francusku, neki vezuju još danas za Rusiju, da bi zapravo doznali ono što je tajna obrtničkog umijeća približavanja instrumentu, vladanja njime da bi kroz to jedan estetski relevantan rezultat mogao doći do izražaja.

Iz Zagreba u Italiju u potragu za znanjem

Kako ste uopće dospjeli do Michelangelija? Naime, Vaš je obrazovni put u Hrvatskoj bio standardan – upisali ste muzičku školu, položili prijamni na Akademiji, međutim, tada nije bilo baš uobičajeno i jednostavno otići iz Hrvatske, putovati Europom, kako Vam je uspjelo otići u Italiju na daljnje usavršavanje?

Ja sam diplomirao 1960. Odmah nakon diplome otišao sam u Sienu, u *Accademiju Chigianu*, to je jedan ljetni dvomjesečni kurs, to je bila najbolje organizirana akademija ljetnoga tipa, kamo su dolazili stvarno najveći umjetnici tog vremena. Grof Chigi Saracini bio je financijer te akademije i on je osobno poznao velik broj umjetnika, tako da su dolazili Casals, Segovia, Lorenzi, Agosti, Celibidache, Mainardi ...

Kako ste saznali za to? Kako se dolazilo do informacija prije interneta?

Sznao sam zahvaljujući Milku Kelemenu. Jedna grupa studenata, odnosno svježe diplomiranih akademskih muzičara iz Zagreba uputila se tim njegovim putovima. Tada sam prvi put zapravo prešao granicu tadašnje Jugoslavije i nije bilo jednostavno preživjeti u Italiji, bilo bi čak i nemoguće da nismo, netko s više uspjeha netko s manje, položili prijamne ispite na temelju kojih su se dijelile stipendije.

Znači, niste dobili hrvatske stipendije.

Sami smo platili put i nekakav provijant za prva dva-tri dana. Znali smo se smijati kolegama iz drugih zemalja koji bi dolazili tjedan dana prije, isprobavali klavire, našli najbolje moguće sobe, najbolje restorane, a mi bismo ravno s kolodvora, s koferima došli u salu za audijencije Akademije Chigiane, točno onaj dan kada su nam rekli da dođemo, da ne bismo slučajno potrošili i jednu liru više. To je moj slučaj: ostavio sam kofer, ušao u salu, odsvirao svoj program i čekao rezultat ispita. Isto tako i neki drugi moji kolege. Kad su nam objavili da smo primljeni, da imamo stipendiju, a morali smo svakako biti na vrhu te liste, jer su stipendije tražili i drugi, kojima i nije trebala, ali to je bilo pitanje taštine i prestiža. Bili smo na neki način gledani sa simpatijama jer smo bili prvi »istočnjaci« koji su došli tamo, ali nije to bio presudan razlog, morali ste zbilja dobro svirati da biste dobili tu stipendiju. Ona nije bila velika, ali vas je mogla uz skromne životne navike zadovoljiti za puna dva mjeseca. Ja sam to ponovio i godinu dana poslije te još jedne godine kad je Michelangeli došao tamo. U međuvremenu sam naletio na Michelangelija na jednom natjecanju za koje sam u Sieni doznao da postoji, koje je imalo stano-

Vladimir Krpan sa skladateljem Milkom Kelemenom

vitu težinu, to je natjecanje Viotti u Vercelliju, kamo sam se pojavio već 1961. godine. Nisam dobio nikakvu nagradu, ali sam ušao u drugu etapu, što je bio stanovit uspjeh i u toj sam etapi kao predsjednika komisije sreo Benedettija Michelangelija, koji se kao posrednikom, misleći da ne znam dovoljno talijanski, koristio jednim vrlo uglednim pedagogom iz Poljske, Janom Hoffmanom, koji je također bio član komisije i onda me je on upoznao s Michelangelijem, koji mi je rekao da mu se jako sviđaju moj pristup muziciranju i moje tehničke dispozicije te da bi bio voljan da me uzme u svoju privatnu akademiju, koja je u to vrijeme bila u Bolzanu. U međuvremenu sam morao riješiti problem vojske, pa sam onda molio za odgodu svog dolaska, za što je pokazao puno razumijevanja. Nakon povratka iz vojske tražio sam službenu stipendiju talijanske vlade i dobio sam ju, međutim, ona me obvezivala da upišem studij u tzv. državnoj instituciji, a ne u privatnoj, tako da sam se onda okrenuo Santa Ceciliji. Sjećam se nekoliko naših umjetnika koji su ondje bili prije mene, znam da mi je Stjepan Radić rekao: »Pazi, nemoj to podcijeniti, nije ti jednostavno položiti tamo prijamni ispit, može ti se dogoditi da bude jako velika konkurencija pa da te ne prime, a onda je problem što s tom stipendijom«. Međutim je sve prošlo jako dobro na tom prijamnom ispitu i ondje sam se upisao kod Carla Zecchija, kojeg sam inače znao s koncerata u Zagrebu, ne osobno, ali dolazio je s Mainardijem, Janigrom, a poznao je profesora Stančića, znao je i Mačeka i Šuleka i primio me je vrlo srdačno i rad s njim na Akademiji Santa Cecilia trajao je tri godine. U međuvremenu mi se javio Michelangeli, odgovorivši na jedno moje pismo, i ponov-

Prigodom dodjele odličja Prometej, kojim je Krpana odlikovao predsjednik Republike Italije Carlo Azeglio Ciampi za visoka umjetnička dostignuća u kulturnoj suradnji među narodima

no me pozvao da dođem, ne više u Bolzano nego u Torino, no i to se zatvorilo – bila je to škola koju je financirao Fiat – jer je Michelangeli bio ‘inzistentna’, da ne kažem konfliktna osoba i brzo je dolazio u sukob s organizatorima koji su htjeli raditi cirkus od škole, napraviti reklamu za općinu ili za automobile, a on to nije volio i krenuo bi »s pinklecom« dalje, tako da me on na kraju dočekao u Arezzu – to je bila nova »štacija«. Objasnio sam mu svoju situaciju, da moram završiti studij u instituciji državnog značaja, na što se on malo ironično nasmijao, ali ja sam valjda jedini kojemu je on dopustio da tako cirkulira. Putovao sam prvo iz Rima u Arezzo, pa u Veronu, pa u Bergamo te sam imao priliku odjednom vidjeti razlike u poimanju glazbe između Michelangelija i Zecchija, komorne glazbe koju sam imao na *Santa Cecilia* s Mainardijem te na Konzervatoriju *Santa Cecilia* (instituciji nižega ranga od Akademije), gdje sam radio s Renzom Silvestrijem dok nije bila počela akademska godina, što je u Rimu bilo od veljače do svibnja, kada nisam imao nastavu, pa sam onda išao na Konzervatorij da iskoristim vrijeme što bolje. Upisao sam i studij na Rimskom sveučilištu, jer me zanimala i muzikologija, pa sam ondje kod Luigija Ronge išao dosta redovito na predavanja i na seminare koje su držali neki vrlo ugledni umjetnici kao Menuhin ili neki muzikolozi kao gostujući profesori, poput Dalhousa. To je trajalo tri godine, a u međuvremenu sam počeo ići po natjecanjima koja su imala jako dobar rejting, a i ja sam se na njima jako dobro plasirao, pa su mi počele stizati neke ponude za koncerte, prvo *ad personam*, a poslije preko jednog menadžera, pa drugoga, koji je bio vrlo sposoban – i sam je bio čembalist u ansamblu *L'estro armonico* – tako da sam počeo zarađivati i nije mi više bio problem ostati u Italiji. Nakon 1968. godine sam zahvaljujući tim zaradama nastavio kontakt isključivo s Michelangelijem, bez obzira na to što sam uzeo mjesto u Skoplju, koje mi je u međuvremenu bilo ponuđeno, a poslije toga u Zagrebu, taj je kontakt od tih godina trajao sve do Michelangelijeve smrti. Odnos se pretvorio već i u prijateljstvo, nismo više radili, dolazio sam vidjeti kako mu je zdravlje,

kako se osjeća, bilo mi je važno održati taj ljudski kontakt, tim prije što su ga svi ostali daci napustili. Neću ulaziti u razloge za to, vjerojatno zbog njegove preosjetljivosti i prezahtjevnosti, slično kao što je i Stančić bio zahtjevan, pa je to počelo njegove bivše studente limitirati, hendikepirati, frustrirati. Uglavnom, bio je sam sa svojom sekretaricom i ja sam imao potrebu da ga posjećujem i da izbliza slijedim njegov posljednji period života, za koji znam da nije bio lagan jer je njegov način rada, komuniciranja s menadžerima bio do te mjere dramatičan da je imao sve manje i manje potpisanih ugovora ... Meni je žao što tih posljednjih godina nije bilo menadžera koji bi poticali njegovu aktivnost na snimanju, tako da je relativno malen broj snimki ostao iza njega u odnosu na neke druge umjetnike koji su se time bavili sustavno.

Talijani Vas danas smatraju nasljednikom Michelangelijeva pijanizma i pedagogije, njegove škole?

Možda to zvuči malo pretenciozno, ali istina je da mnogi kolege u Italiji znaju za taj moj kontakt, a i Michelangeli je pričao o meni u par navrata, pa se proširila priča, ali su znali da sam ja svaki put kad je riječ bila o nekom intervjuu ili u biografskim podacima za svoje koncerte isticao svoju zahvalnost njemu, pa se to pročulo, makar sam, istovremeno, zadržao kontakte i s nekim pijanistima koji nisu bili baš jako skloni Michelangeliju, koji su pripadali u krug Zecchijevih učenika, kao što je, recimo, moj veliki prijatelj Franco Scala, koji me je pozvao da držim seminare u Bardonecchiji, gdje sam držao seminare dok se nisam osjetio već malo umornim za ta putovanja, jer to je vrlo daleko, na talijansko-francuskoj granici. To je jedno društvo koje je zapravo isključivalo Michelangelija iz svojih razmišljanja. Ja sam praktično do zadnjeg dana uspio održati nekakav balans između tih raznih klanova, jer tu je još bio i klan Agostijevih đaka, gdje je glavna protagonistica bila glasovita pijanistica Maria Tipo, njegova bivša učenica. Nastojao sam održati nekakav mir i taj mi je mir donio na neki način manje problema, jer sam imao osjećaj da nisam ni jed-

nome od svojih profesora ostao dužan. Isto tako sam jako često spominjao i značaj profesora Zecchija, jer kod njega sam i službeno magistrirao, ali mi je ono što sam doživio s Benedettijem Michelangelijem na neki način bila životna škola, na kojoj sam mu beskrajno zahvalan.

Osim u Bardonecchiji, godinama sam u Italiji održavao seminare i u Udinama, Napulju, Sorrentu ... Kada sam imao seminare u Napulju, stanovao sam u jednom malom ribarskom mjestu, Positanu, gdje sam osnovao glazbeno društvo Posimuse, koje organizira koncertni život, a pri kojem je bila i muzička škola, prvo nekoliko učenika klavira, pa sve više ... Mogli su učiti različite instrumente – violinu, gitaru, flautu ... Drago mi je da još i danas djeluje, na to sam jako ponosan jer sam htio vratiti nešto Italiji, koja mi je nešto kao druga domovina.

Zadnji koncert koji sam imao u Italiji bio je na poziv *Instituta Arturo Benedetti Michelangeli*. Rekli su mi samo da priprelim oko sat vremena programa, a kad sam došao cijeli je događaj počeo Michelangelijevim piratskim koncertnim snimkama i fotografijama, zatim sam trebao svirati ja, pa ponovno niz fenomenalnih, filmskih i televizijskih snimki Michelangelija s raznim orkestrima. Našao sam se u »sendviču«, nije bilo ugodno, moram priznati, ali sam preživio. I dobio plaketu iz ruku gradonačelnice za zasluge za »razvijanje i pronosanje tajni pijanističke umjetnosti Artura Benedettija Michelangelija«.

O natjecanjima i nagradama, životnim propustima i skandalima

Kada ste zapravo počeli koncertantnu karijeru? Mnogi svoje životne obljetnice vežu zapravo uz početak svoje djelatnosti. Vi ste sada proslavili rođendan, a ne znam jeste li ikada proslavili obljetnicu početka profesionalne koncertantne karijere? Njegovate li sjećanje na to?

Nisam ja toliko tašt. Početak moje karijere poklopio se s bivšim jugoslavenskim natjecanjem 1959., kada sam dobio prvu nagradu i onda je ta takozvana jugoslavenska profesorska elita dala nekakvu vrstu placeta za moju koncertantnu karijeru. U to se vrijeme ništa nije događalo, a da ne bi profesor Ravnik iz Ljubljane ili profesor Stančić ili profesor Hajek iz Beograda preporučili Jugokonzertu, Koncertnoj direkciji, filharmonijama svoje studente. Nakon toga natjecanja krenula je neka vrsta koncertne turneje, tako da sam ja, zapravo, tada lansiran i možda je upravo to natjecanje bilo nekakav »okidač« kojim je moja karijera krenula. U inozemstvu su tu pomogla natjecanja, prije svega Vercelli, nakon toga Taormina na Siciliji, mislim da je osobito bio značajan moj nastup u Terniju na natjecanju *Casagrande*, nakon čega sam dobio ponudu za jako puno koncerata. U muzičkim je krugovima velikog odjeka imalo moje sudjelovanje na natjecanju *Busoni* u Bolzanu, kada sam prošao dvije etape i trebao ući u treću, međutim, te su godine odlučili biti stroži nego ikad, možda i zbog poplave nagrada s talijanskog tržišta natjecanja koja je smanjivala značenje samih nagrada pa su te godine – a bila je 100. obljetni-

ca rođenja Busonija – odlučili da u finale idu samo dvojica. Istina, to su dva velika imena: prvi je bio Garrick Ohlsson, a drugi Richard Goode – i tom je prigodom u službenim novinama Bolzana njihov glavni muzički kritičar Andrea Mascagni, nećak glasovitog opernog skladatelja Pietra, u to vrijeme jedan od najznačajnijih talijanskih glazbenih kritičara, napisao je jedan golemi tekst u moju korist. Napao je cijeli žiri, napao je organizatora i naveo je upravo moj neulazak u finale kao primjer konvencionalnog i idolopoklonskog, idolatrijskog preferiranja američke mehaničnosti prema jednom dobrom europskom ukusu, za koji je kao primjer stavio moje sviranje Brahmsa. Zapravo mi je time napravio golemu uslugu, jer su nakon toga svi znali za mene. Dobio sam Zlatnu medalju, kao najbolje plasirani iza te dvojice.

I dalje su natjecanja odskočna daska mnogima. Savjetujete li Vi svojim studentima da idu na natjecanja, potičete li ih?

Potičem, ali ne prerano. Moram biti siguran da na tom natjecanju imaju što ponuditi. I mislim da je ovo što se sada radi jako dobro, natjecanje *Papandopulo*, koje prethodi *Humlu*, koje prethodi *Stančiću* i koje će, možda, prethoditi *Janigru*, jer je jako važno da steknete rutinu natjecanja. Sjećam se na vlastitom primjeru: kad sam bio u Vercelliju, to je bilo prvi put, prošao sam prvu etapu, nisam ušao u drugu. Bio sam maksimalno nesretan. Drugi put, kada sam otišao na natjecanje na Michelangelijev nagovor da ne odustajem, da koji put žiriju treba vremena da prepozna neke umjetnike, bio sam nesretan jer sam dobio treću nagradu. Sve se to treba naučiti, a poslije toga to postaje smiješno – sva ta razočaranja, sva ta velika očekivanja, ljutnje čak – nisam se htio ići slikati s nagrađenima. Poslije sam napravio puno većih gluposti u životu. Kada je trebalo stvarno napraviti konačan iskorak. Sjećam se dviju situacija koje su podcrtale tu vrstu moje nezrelosti. Prva je bila kada mi je Bogo Leskovic, vrlo ugledni dirigent i skladatelj, koji je bio oduševljen mojom izvedbom Beethovenova Petoga koncerta, što sam ga imao čast svirati u Ljubljani, poslao telegram iz Nizozemske da snimimo dva koncerta, jedan Litoffsa i jedan Arenskog, bio sam bezobrazan pa sam se zahvalio na ponudi rekavši da ću to prihvatiti kada oni budu zainteresirani da za njih snimim Rahmanjinovljevu *Rapsodiju*. Nisam bio informiran da je to bio početak vala traženja djela koja su zaboravljena, zaslužno ili nezasluzeno, stavljena u ladice kojekakvih instituta, i trebalo je to revalorizirati. On mi je zapravo nudio da radim za vrlo uglednu firmu, to je trebao snimati Philipps. Drugi sam put napravio glupost s Celibidacheom. Michelangeli je s Celibidacheom planirao turneju s Minhenskim radijem u Njemačkoj za jednoga velikog menadžera, ali nije mogao svirati dan za danom jer je imao zdravstvenih problema. Rekao je da se je već sve dogovorio sa Celibidacheom te da je on pristao na njegovu garanciju, ali da moram uvježbati Rahmanjinovljevu Drugi koncert. Ja sam imao uvježbanu *Rapsodiju na Paganinijevu temu*, ali Celibidacheu nije odgovarala zbog minutaže, koja je bila prekratka. Odgovorio sam Michelangeliju da ne želim to učiti jer da je to filmska muzika. Što je najsmješnije, deset godina poslije naučio sam taj koncert.

S Borisom Papandopulom

Deset godina prekasno.

To su neke stvari koje u životu napravite jer si počnete nešto valjda umišljati ili mislite da imate pravo na svoje mišljenje. Moram reći da sam stvarno mrzio taj koncert. Tržište je nešto drugo. Zato više nikad ne govorim takve stvari. Mrzim ovo što radi Mrvica, ali sam ga podupro. Ako može na taj način doći do svog zadovoljstva, do fame, a došao je do toga i on to radi profesionalno odlično, *chacun a son goût*.

Ali, da, nagovarao sam svoje studente na natjecanja – Katarinu, Čaldarovića, ali nisu bili baš jako uvjereni da to treba i nisu to baš jako rado radili. Meni je to žao. Čaldarović je išao na jedno do dva natjecanja, Katarina isto tako, ostavili su lijepe dojmove, ali to im je bilo dosta. Morate biti uporni, jer ako na jednom natjecanju ne prođete, na drugome se polako počinje stvarati mišljenje o vama, na trećem-četvrtom vi se probijete. Ali natjecanja nisu za svakoga. Za to treba imati novca, treba imati živaca i morate imati neku komparativnu prednost, ako ništa drugo, morate imati sreću da na natjecanju koje ima značaj, kakvo je zadnje na kojem je pobijedila Martina Filjak, u Clevelandu, osvojite prvu nagradu. Martina je osvajala puno prvih nagrada i da je to bilo prije pedeset godina, samo bi joj jedna bila dovoljna da otvori sjajnu karijeru. Danas to više nije tako. Ili, recimo, Bruno Vlahek je po meni imao izvanredan nastup na *Busoniju*. Napravio je jednu pogrešku, to smo analizirali kad se vratio, ja sam to natjecanje pratio preko interneta, tako da ne govorim napamet samo zato što je on bio moj student. On je, recimo, svirao jednu modernu skladbu Elliotta Cartera, vrlo zahtjevnju, i svirao je napamet, ali nije skinuo note s pulta. Napravio je fatalnu pogrešku, jer se po nečemu morate razlikovati, to je bitno na natjecanju, ako se ne razlikujete, uđete u kolotečinu jednakih, sličnih sudbina. Svi su svirali dobro, nitko nije podbacio u tom finalu, a bilo ih je, mislim, šestero, ali je trebalo napraviti iskorak u nečemu. Svi su buljili u note, a njemu je njegovo znanje kompozicije, jer on je i kompozitor, omogućilo da uđe u tu strukturu i svira napamet, ali nije dao žiriju do znanja da svira napamet. To je trebala biti njegova prednost. Shvatila je to samo jedna članica žirija, bivša pobjednica natjecanja, koja je u jednom intervjuu izjavila da je po njoj Vlahek trebao biti pobjednik natjecanja. To je lijepo čuti, to se može čak i u biografiji spomenuti, ali od toga se ne živi.

Znači jedan mali skandal nije nekoristan za početak karijere. Sjetimo se Ive Pogorelića i Marthe Argerich na Chopinovu natjecanju.

Apsolutno, to vas pogurne.

O repertoaru, publici, kritici i kolegama

U svojoj ste karijeri često i rado svirali djela hrvatskih skladatelja, pogotovo svojih suvremenika. Imam osjećaj da njihova djela nisu na Vašim koncertima bila reda radi. S nekima od skladatelja imali ste i lijep suradničko-kreativni i interpretativno-autorski odnos, tu prije svega mislim na Igora Kuljerića. Kako ste razvili taj odnos prema suvremenom stvaralaštvu, kada ste rekli da Stančić nije radio repertoar nakon Debussyja?

Radio je samo milozvučnije partiture Bartóka ili Ravela, ali to su bili izdvojeni slučajevi, on nije istraživao glazbu Stravinskog ili Schönberga. A što se tiče hrvatskih autora, to mi je svojedobno prigovorio i Michelangeli, da se jako puno bavim tim stvarima, jer je čuo da ja kod njega vježbam neke čudne zvukove, a da ima tako puno lijepe literature. Međutim, ja sam mislio da je to moja civilizacijska obveza – kad sam krenuo u tu karijeru, krenuo sam kao glazbeni intelektualac i činilo mi se da je nemoguće s takvim stavom biti gluha na ono što se događa u našoj svakodnevnici. Imao sam osjećaj da moram poduprijeti kolege jer smo svi u istom svijetu, jer smo svi u istim problemima plasmana, detekcije, percepcije, pogotovo suvremene glazbe i mislio sam da je moja građanska dužnost da se time pozabavim, tim prije što je u to vrijeme jako malo ljudi to propagiralo i živjelo s tom glazbom. S iznimkom Freda Doška, nitko se tom glazbom nije ozbiljno bavio, makar smo imali izvrsne pijaniste, ali svi su oni odgojeni kod Stančića. Ja još dan-danas čuvam jedne note, to su Tajčevićevi *Preludiji*, gdje je na poleđini nota svojom rukom Stančić napisao koje od naših autora valja svirati.

I koliko ih je bilo?

Šest imena: Bjelinski, Papandopulo, Tajčević, začudo Kelemen (iz vremena *Teme s varijacijama*), Kunc i Šulek. On je mislio da bi na taj način bilo dovoljno predstaviti hrvatsku glazbu ili je mislio da je to jedino kvalitetno predstavljanje hrvatske glazbe. Moram kazati da su se dugo vremena Stančićevi đaci toga držali. Tek su se poslije događali proboji s Rankom Filjkom, koji je onda povukao i Murajia i manje-više je to bilo sve.

Meni je prvi od hrvatskih skladatelja bio Šulek – kako je Pavle Dešpalj nekako »zadužen« za Šulekova orkestralna djela, ja se osjećam »zadužen« za njegova klavirska. Osim Šuleka svirao sam i djela mlađih skladatelja – Detonija, Foretića, Gagića, Kempfa, Paraća, posebno Kuljerića – i ne samo hrvatskih. Dosta toga što sam svirao snimio sam i na analognu ploču *Antologija jugoslavenske glazbe* (Jugoton, 1985). Na njoj je samo jedna kratka Papandopulova stu-

dija, pa mi je on poslije prigovorio da »nisam mogao naći još kraću njegovu kompoziciju, a Šuleka stalno sviram i na koncertima«. Rekao sam mu: »Ali maestro, Šulekova sonata je idealna, traje samo 11 minuta, mogu je svuda staviti, a Vaša je tri puta duža!«. Dobro je to zapamtio jer je njegova udovica poslije među notama našla jedne za klavir koje traju točno 11 minuta! Siguran sam da je to napisao za mene, ali mi nije stigao dati jer je već pobolijevao, a i ja sam tada mnogo putovao.

A što je sa željeznim repertoarom? Kada bi mene netko pitao, ja bih uz Vas prvo povezala Beethovena, prije svega zbog toga što ste izveli i snimili svih pet njegovih koncerata, ali i zbog još uvijek aktualnog projekta izvođenja i snimanja svih njegovih sonata.

Ali ne samo Beethovena.

Naravno.

Naime, čini mi se da publika jako dobro reagira na tzv. monografske programe, tako da sam se odlučio izvesti svih 27 Chopinovih etida – op. 10 i op. 25 plus još tri [*Trois nouvelles etudes*, op. a.]. I to najviše zato što su mi mnogi znalci govorili da je to nemoguće odsvirati. Htio sam dokazati da je moguće. Publika je taj repertoar uglavnom jako dobro prihvatila, osim što me je jednom, nakon koncerta u Parizu, gdje je publika uglavnom bila starija, moj jako dobar prijatelj i pomalo mecena, Luigi Magnani, vrhunski talijanski intelektualac, također veliki Zecchijev i Proustov prijatelj, koji je tada imao osamdeset godina upitao: »Želiš li me ti ubiti? Znaš li kako je u mojim godinama sjediti sat i pol bez pauze?«.

Kad ste već spomenuli reakcije publike, proputovali ste cijeli svijet, svirali u najprestižnijim koncertnim dvoranama i pred najrazličitijom publikom. Je li Vam neki od tih koncerata ostao u posebnoj spomeni?

Što se publike tiče, romanski narodi najotvorenije izražavaju osjećaje. Moji bi kolege rekli da je to toplja publika. Posebno sam doživio Amerikance kao vrlo sofisticiranu publiku, naviknutu na vrlo kvalitetne umjetnike i programe, pa me se dojmilo kako su dobro prihvaćali i s velikom pažnjom slušali hrvatsku glazbu koju sam svirao u *Symphony Spaceu* u New Yorku.

Jeste li bili miljenik kritike ili ne?

Kada se ovako gleda, mislim da sam bio miljenik, pogotovo vani. Pa i ovdje također, ali su postojali neki ljudi koji od samog početka nisu bili na mojoj valnoj dužini, da tako kažem, no srećom su bili u manjini, ali moram reći, malobrojni gnjavatori, negatori.

Na osobnoj ste razini izvrsno surađivali s drugim umjetnicima. Biste li kojega izdvojili?

Uživao sam raditi s Lovrom Matačićem, Dušanom Skovranom, Angelom Šurevom, Lianom Isakadze, Igorom Bezrodnim, posebno s Igorom Ozimom, a klavir četveroručno s Borisom Petrušanskim. *Trio Orlando* je u ono vrijeme kada smo krenuli bio rijetkost. Ne smijem zaboraviti

svoju kćer Katarinu [koja je diplomirala i magistrirala klavir u razredu svojega oca i danas je docentica klavira na Muzičkoj akademiji u Zagrebu, op. a.]. Makar mislim da ne dijelimo isti tip funkcionalne estetike. Ipak, meni suradnja s nekim toliko mlađim od mene osvještava generacijske promjene i osvježava me.

O pedagoškom radu, inovacijama, mentalitetu i planovima

Kraj te bogate i živahne koncertne djelatnosti odvija se i pedagoška. One su u Vašem životu neodvojive i gotovo cijelo vrijeme paralelno traju. Počeli ste raditi na Muzičkoj akademiji u Zagrebu 1971., ali već ste prije radili u Skoplju ...

Od 1967. Prvo sam radio samo ondje, a onda sam 1971. prešao u Zagreb, na poziv profesora Mačeka, a nastavio putovati u Skoplje. To je trajalo dosta dugo, jer sam zapravo završio jednu generaciju, njih petero, koji su studirali četverogodišnji studij, to znači ako su upisali 1967–68., onda su završili 1971–72. Jedan dio njih došao je za mnom u Zagreb – Meri Stoilkova i Todor Svetiev, ali je većina ostala i diplomirala ondje. A ja sam ostao ondje, na njihov prijedlog, još dvije godine poslijediplomskog studija, tako da sam putovao sve do 1975–76. najmanje jedanput mjesečno avionom. Dolazili su i neki studenti iz Beograda i Ljubljane, jedna je studentica došla iz Grčke na poslijediplomski studij ... To je bilo vrijeme velikog entuzijazma i jako se rado sjećam tih početaka.

Moram kazati da je za mene bio šok kad sam došao u Zagreb te 1971.

Zašto?

Shvatio sam zašto me je zapravo profesor Maček zvao. Radilo se o tome da je došlo do zamora materijala, umro je profesor Stančić. To će sad ružno zvučati, ali imam osjećaj da je nesvjesno svim starijim kolegama pao kamen sa srca, jer je Stančić bio gonič stada. On ih je tjerao na rad, on ih je tjerao na koncerte, na produkcije. To je sve njima bilo teško, oni su vodili svoje karijere, imali su svoje familije, svoje zanimacije. Imali su stalno osjećaj, tu govorim od Darka Lukića pa do Jurice Murajija i Stipe Radića, da ih zapravo on tjera i da ih muči i imao sam osjećaj da su oni preživjeli dočekali Stančićevu smrt kao svojevrsni relaks te počeli više turistički putovati, igrati karte. Kad sam slušao te ispite, nisam vjerovao, pa mi smo u Skoplju imali viši nivo. Ondje su na Akademiju dolazili samo oni koji su zbilja izgurali za to. Inače su Makedonci tehnički jako spretni, jako su brzo učili ... Neću nikad zaboraviti kad su mi u Zagrebu rekli: 'Oni kaj s tobom dolaze iz Skopja, ne mogu oni tak automatski doć na Akademiju samo zato jel si ti sad tu. Oni moraju položiti ispit, pa budemo vidli jel budu oni baš ostali na istoj godini ili bumo ih vratili natrag'. I onda su ti studenti došli, a moji su kolege ostali bez teksta. I zato je meni Maček rekao: »Ja na žalost nisam Stančić, ja njih ne mogu nateravati okolo, ja sam *primus inter pares*, ja im mogu tu i tamo u šali reći nešto i ja očekujem da Vi krenete jedan

S Vladom Gotovcem Krpan je prijateljevaio dugi niz godina

posao i da nabijete tempo«. Doslovno mi je to rekao. I tako je nekako i bilo. Ja sam uveo neke inovacije koje sam, na temelju nekih iskustava iz Italije, proveo u Skoplju, recimo kolokvije. Shvatio sam da nitko živ na Akademiji u to vrijeme ne radi više od ispitnog programa. To je bilo nezamislivo za vrijeme Stančića, jer se točno znalo da postoji plan rada, znači morate kroz studij upoznati toliko i toliko djela svih stilskih razdoblja, a program za ispit se vježba u drugom semestru. Ne, ovdje se počelo vježbati od samog početka ... I onda sam ja uveo instituciju kolokvija, da se na pola godine prisile ljudi da i prvi semestar rade i da rade potpuno drugi program, upravo ono što je Stančić bio radio svojevoljno, ali čak je to zapravo bilo i zapisano u Pravilniku, ali su se jednostavno ljudi oglušili, nije se Pravilnik više zapravo spominjao. I sad sam ja inzistirao i uveo u stvari u tim kolokvijima sve one ispuštene uvjete koje inače ne stignu napraviti unutar godišnjih ispita: recimo ne sviraju barok ili ne sviraju XX. stoljeće ili hrvatskog autora, pa onda to moraju svirati na kolokviju, tako da ih se zapravo prisili da rade i da dopunjuju svoje vlastito znanje više od onoga što traži godišnji ispit.

Bilo mi je drago kad sam vidio da su to počeli i drugi odjeli raditi, jer je zapravo uvijek prvi semestar bila spavaonica i počelo se raditi negdje od drugog, trećeg mjeseca, što je bilo nedopustivo. Onda sam uveo kolokvije za tehničku spremu. Tu me je podupro profesor Murai, pa u vrijeme kad je dolazila (to je bilo malo kasnije) gospođa Lorković, njoj se mora zahvaliti jer je ona u stvari čak i neke primjere davala ... Ali bez potpore profesora Muraija, Ranka Filjka i Zvezdane Bašić to ne bi prošlo. Jer ipak većina nije bila za to da to moraju dolaziti slušati, da tko to plaća ... Sad kad gledam ove mlade pijaniste, to sad izgleda kao da je samo od sebe počelo, međutim 70-ih godina, kad je sve to počelo, najbolji su studenti bili moji Makedonci, a nakon toga je došla ta generacija koja danas praktički vedri i oblači, ali da nije bilo tih pritisaka ... To su sve ljudi koji su prošli taj kolokvijski sistem sa skalama, s etidama, s dosta velikim opterećenjima ... Ovo što se sada događa, da imate cijeli niz ljudi, recimo Martina Filjak, Bruno Vlahek, Lana Genc, Srđan Čaldarović, Maksim Mrvica i Katarina, koji sve mogu. Katarina je, recimo, svršila svu najtežu literaturu na svijete

tu ... Oni više tehničkih problema nisu imali, a kad sam ja došao to je bio glavni kamen spoticanja. To je bilo vrijeme kad je dolazio Timakin i užasavao se, pa mu je Kranjčević rekao: »Dajte vi recite profesorima, tu nitko ne svira skale, svi uživaju u fraziranju«, a Timakin je rekao: »Pa zar ste vi svi ljudi, na skalama sve počiva!«.

A i danas, na zadnjoj sjednici – ja na sjednice više ne idem, ni Pavica [prof. emeritus Gvozdić, op. a.], ni gospođa Kos – htjeli su izbaciti kolokvije, da kolokvijima samo opterećuju. Svako malo dođe neki filozof koji bi to sve poskidao samo zato da ne mora ići na kolokvije i na ispite i da mu studenti sviraju samo ispitni program.

»Ima nešto u našem mentalitetu«, to je meni Stančić u nazočnosti Darka Lukića, sjećam se kao danas, govorio, »da postoji opasnost od te lijenosti«. Gostovao je neki umjetnik iz Beograda i onda su ga malo posprdno ogovarali, a Stančić je rekao: »Dajte prestanite ogovarati, kad ja sklopim oči vi bute svi gledali u leđa Beogradu«.

To će sad nama biti problem s ulaskom u Europsku uniju, kada će dolaziti na natječaj za radna mjesta ljudi izvana.

Je li ostalo još nešto što biste htjeli ostvariti, a niste do sada stigli ili uspjeli?

Htio bih dovršiti projekt snimanja Beethovenovih sonata. Ali to sad ovisi o puno faktora. Jako sam zadovoljan recentnom snimkom *Hammerklavier* sonate, op. 106.

Koliko ih je još ostalo? Znam da ste ih dosta već snimili.

Snimljeno je već dvadesetak, dakle još dvanaest. Ove ću godine vjerojatno tri sonate svirati na *Festivalu sv. Marka*, a to bi onda već bilo manje od deset. Sad još snimam op. 109 i 111, upravo ovih dana. Želio bih objaviti i neke druge snimke, jer osim tih Beethovenovih koncerata postoje i briljantne snimke *Rapsodije na Paganinijevu temu* Sergeja Rahmanjinova, što sam cijeli život svirao, pa Šulekov koncert sa Šulekom za dirigentskim pultom, kada je orkestar bio u super formi. A želio bih uz Skrjabinov Koncert pridružiti i živu snimku izvedbe koncerta Čajkovskog s Dubrovčanima i Pavlom Dešpaljem, u Atriju Kneževa dvora, kao dokument jednog vremena.

Vrijeme čini svoje, za nečim je čovjeku više, a za nečim manje žao. Ono što je bitno jest ne nositi neke ružne tragove, vezati se za one lijepe, hvala Bogu ima ih dovoljno, tako da je to mogućnost da čovjek preživi sa što manje trauma.

Kad ste već spomenuli lijepe tragove, odnosno ono što čovjeka hrani i usrećuje, je li u tome više tragova ostavila pedagogija ili koncertiranje?

Bilo bi diplomatski kazati da je to podjednako. Međutim, ja ću vam iskreno kazati, kada moram odgovoriti na to pitanje, ja se uvijek okrećem k srcu i ako je srce to, odnosno uzbuđenje koje vas prožme u trenutku uspjeha, bilo vašega bilo vaših studenata, i ako je ono stvarno iskreno, onda zapravo preteže oduševljenje kad vidite da su vaš bivši student ili vaša kći napravili nešto što vrijedi svake pažnje. To mi je draže. ■

Bratislav Lučin

MEDITERANSKA PLOVIDBA HRVATSKE KNJIGE

O splitskoj kulturnoj manifestaciji »Knjiga Mediterana« uoči četvrt stoljeća postojanja

Fluctuat nec mergitur – »Ljula se na valovima, ali se ne potapa«: taj latinski moto, koji je pod prikazom lađe izvorno upisan u grbu grada Pariza, gotovo da bi mogao poslužiti i kao geslo međunarodne kulturne manifestacije »Knjiga Mediterana«. Unatoč povremenim neprilikama, oskudici pa i konceptijskim dvojabama, priredba je to koja traje bez prekida već pune dvadeset i četiri godine, okupljajući potkraj rujna u Splitu mnogobrojne znanstvenike i književnike, nakladnike i kulturne ustanove. Mimo dnevnih ocjena o ovoj ili onoj uspješnijoj ili manje uspješnoj godini, zamašnost i vrijednost »Knjige Mediterana« valjano se može ocijeniti tek pogledom u ono što je ostvarila tijekom gotovo četvrt stoljeća svojega postojanja.

Isplovljavanje u buru

Zamisao o priredbi koja bi bila posvećena knjizi i mediteranskom kulturnom prostoru rodila se 1989. godine u Književnom krugu Split. Počelo se odmah, iste godine, međunarodnim programom u kojem su tada službeno sudjelovale, kao države partneri, Jugoslavija i Italija. Izvorna zamisao predviđala je da se iz godine u godinu uključuju nove mediteranske članice, pa da »Knjiga Mediterana« u stalnom rastu postupno obuhvati što više zemalja koje svojim obalama sa sjevera, istoka i juga obrubljaju »srednje more«, kolijevku raznih civilizacija, prostor tisućljetnih kulturnih dodira i razmjena. Jezgru programa trebao je – uz raznovrsnu kulturnu ponudu kao što su predavanja, izložbe, projekcije filmova – činiti međunarodni prodajni sajam knjiga mediteranskih nakladnika. Tako se, doista, 1990. godine programu pridružila i Francuska; međutim, zbog ratne opasnosti, tj. vojnog napada na Hrvatsku, inozemni udio sljedećih se godina sveo na manje-više simboličnu razinu. U programima 1991., 1992. i 1993. ipak su, uz samostalnu Hrvatsku, upisana imena Italije i Malte. Godine 1994. manifestacija se pokušava obnoviti u izvorno zamišljenoj rastućoj putanji, pa svoje knjige i programe u Split donose Italija, Francuska i Španjolska.

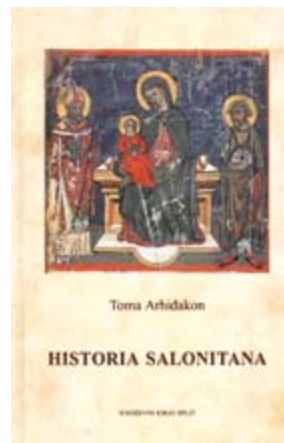
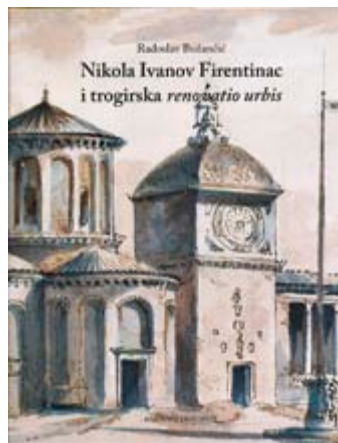
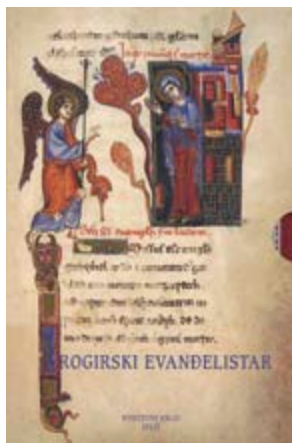
Ipak, koliko god da je početna koncepcija (stvorena u doba kada je na čelu Književnoga kruga bio Živko Jeličić) sama u sebi bila itekako privlačna, njezin se gotovo vizionarski zamah ubrzo susreo s praktičnim problemima, koji

su jasno izbili na vidjelo nakon što je ratna opasnost uminula. Organizatori manifestacije – Književni krug Split i Zavod za znanstveni i umjetnički rad HAZU u Splitu (kojima se prvih godina pridružilo i Narodno sveučilište »Đuro Salaj«, poslije »Marko Marulić«) – svojim malobrojnim profesionalnim postavom i bitno nekomercijalnim ustrojem sve su teže uspijevali pratiti zahtjevne međudržavne, protokolarne, logističke i komercijalne aspekte tako zamišljene priredbe. Tomu treba pridodati i činjenicu da je Književni krug, kao nositelj organizacije, već otprilike ostvarivao mnogobrojne i složene izdavačke, znanstvene i književne programe, a po svojem je ustroju udruga građana, koja svoje djelovanje uvelike temelji na volonterskoj suradnji.¹ Nakon kratka i tegobna širenja zemljopisnog i programskog obuhvata (koji je bio ometen i ratnim nevoljama), »Knjiga Mediterana« nužno se morala suočiti s vlastitom konceptijskom predimenzioniranošću. Ipak, u spomenutim okolnostima već bi se i samo redovito održavanje priredbe u razdoblju 1991–1994. moglo smatrati nemalim uspjehom, gotovo čudom.

Hvatanje kursa

U nastojanju da sačuva uspostavljen kontinuitet, Književni krug Split odlučio je odustati od onih aspekata prvotne koncepcije koji su se pokazali teško izvodljivima, pa i utopijskima. Umjesto sajma knjiga (koji se ionako pokazao više izložbenim nego poslovno-komercijalnim), primjerenijim se činilo pojačati domaći znanstveni i nakladnički program, a umjesto međunarodne suradnje na državnoj i institucionalnoj razini, pošlo se za tim da se u programe uključi što više pojedinaca iz inozemstva, osobito uglednih stručnjaka s humanističkih i društvenih područja koji se bave hrvatskim temama. Naziv »Knjiga Mediterana«, zbog svoje zahtjevne, u javnosti nerijetko i doslovno percipirane širine, tada se još više počeo pokazivati kao nezahvalan teret, pa je od 1995. manifestacija dobila podnaslov »Tjedan knjige mediteranske tematike« (koji je nosila sve do 2007).

¹ Podatci o povijesti i programskim težištima Književnoga kruga Split mogu se pronaći u časopisu *Mogućnosti*, br. 7–9 (1997), a obavijesti o radu udruge dostupne su na njezinu mrežnom sjedištu (<http://knjizevni-krug.hr/index.asp>).

Učenjem na vlastitim dobrim i lošim iskustvima iz prethodnih godina, »Knjiga Mediterana« počela se čvršće oblikovati i stvarati možda manje atraktivan, ali nika-ko manje vrijedan, a k tomu i trajno ostvarljiv profil. Oko-sonicu novoga programa čine izdanja tiskana u *Biblioteci Knjiga Mediterana*, koja je utemeljena istodobno sa samom manifestacijom, te znanstveni skupovi, koji su se počeli redovito održavati od 1993. Tomu valja pridodati predavanja, izložbe, povremene filmske projekcije, predstavljanja knjiga – bilo pojedinačnih značajnih naslova, bilo nakladničkih programa pojedinih izdavača. Temeljni kriteriji za uvrštenje u kalendar »Knjige Mediterana« uvijek su isti: vrijednost ostvarenja i, koliko je god moguće, tematska poveznica sa Sredozemljem, odnosno s njegovim jadranskim zaljevom.

U godinama koje su za nama pojavilo se toliko važnih naslova, održano toliko skupova i izložaba, nastupilo je toliko uglednih govornika, da ih je ovdje nemoguće makar i nabrojiti. Dobro je poznat Ciceronov poučak: »Pamćenje slabi ako ga ne vježbaš«, no rjeđe se pomišlja kako bi on mogao vrijediti i za kolektivno pamćenje. Stoga neće biti suvišan mali podsjetnik na barem neka od ključnih ostvarenja splitske manifestacije – makar i uz svijest da će mnoga od njih nezasluženo ostati nespomenuta.

Dragocjeni teret

Ne želeći se zadovoljiti samo prigodnim programima u kojima živa riječ, usmena komunikacija (kadšto i s estradnim natruhama) doduše privlači publiku, ali ne ostavlja duljega traga, Književni je krug uspostavio načelo da ključni sadržaji »Knjige Mediterana« moraju redovito dobiti i svoj trajni, knjižni oblik. Tako je već prve godine (1989) izašao i prvi naslov u *Biblioteci Knjiga Mediterana* – divot-izdanje *Judite* Marka Marulića, s uvodnim esejom Ive Frangeša i pogovorom Josipa Bratulića te s likovnim prilozima sedamnaestero hrvatskih slikara i grafičara. Pod znalačkim vodstvom glavnog urednika, nestora hrvatske književne historiografije Ive Frangeša, edicija je sljedećih godina nastavila objavljivati kapitalna djela s područja književnosti, povijesti, arheologije, glazbene i likovne umjetnosti. Među ranim izdanjima biblioteke istaknuti je reprezentativnu, trojezičnu, bogato ilustriranu povijesnu monografiju Mithada Kozličića *Hrvatsko brodogradništvo* (1993., u suklad-

ništvu s AGM-om iz Zagreba), u kojoj je prvi put prikazana tisućljetna povijest naših plovidla, od dolaska Hrvata na Jadran pa do današnjice.

U nizu od sedamdeset dosad objavljenih svezaka najistaknutije mjesto nedvojbeno zaslužuju faksimilna izdanja srednjovjekovnih kodeksa: *Trogirski evanđelistar*, *Historia Salonitana* Tome Arhiđakona i *Splitski evanđeljar*.

Trogirski evanđelistar (1997) zasigurno je najljepši kodeks stare hrvatske književne djelatnosti i jedan od najljepših beneventanskih rukopisa na svijetu. Pisan je u razdoblju od kraja XI. do početka XIII. stoljeća, a ukrašen je sa 122 velika inicijala i s pet većih minijatura. Izdanje u nizu »Knjige Mediterana« sadrži faksimil kodeksa i, u popratnom svesku, studiju Mihe Demovića, prijepis teksta i notnog zapisa. Izdanju je dodan i CD s glazbom zabilježenom u kodeksu, koju interpretiraju Želimir Puškarić i Marijan Jurišić.

Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika (2003) splitskog arhiđakona Tome najveće je historiografsko postignuće svega srednjovjekovlja na hrvatskome prostoru. U knjizi je objavljeno novo izdanje izvornika i novi prijevod na hrvatski jezik, što ih je načinila Olga Perić. Prijevod je popraćen povijesnim bilješkama Mirjane Matijević Sokol, a svezak upotpunjuje opsežna studija Radoslava Katičića »Toma Arhiđakon i njegovo djelo«. U posebnom svesku otisnuto je faksimilno izdanje rukopisa – Tomina autografa, koji se čuva u riznici splitske prvostolnice.

Evangeliarium Spalatense (2004) faksimilno je izdanje pergamentnoga kodeksa iz 7. ili 8. st., koji se čuva u riznici splitske prvostolnice; zajednički su ga objavili Književni krug Split i Nadbiskupija splitsko-makarska, u povodu 1700. obljetnice mučeništva sv. Dujma. Prema pobožnoj predaji, kodeks je napisao sam svetac, svojom rukom, »apostolskim slovima«. Posrijedi je, svakako, najstarija i najsvetija knjiga hrvatske knjižne baštine. Uz tekstove evanđelja u njoj su zapisana i obećanja biskupa koji od 10. do 13. stoljeća na taj način svojem metropolitu potvrđuju posluš i vjernost; na ovu su se rukopisnu knjigu, nedvojbeno, zaklinjali hrvatski kraljevi. U pripremi je popratni svezak s transkripcijom teksta i zbornikom studija o kodeksu.

U zapažena faksimilna izdanja ubrajaju se i *Lekcionar Bernardina Splitskog*, prva hrvatska latinična inkunabula koja je pouzdano datirana (1495), te *Der Palast Diokletians in Spalato / Dioklecijanova palača u Splitu* Georga Niemanna (1910), knjiga koja i danas zadivljuje precizno-

šću mnogobrojnih crteža i ljepotom arhitektonskih rekonstrukcija glasovite carske palače.

Posebnu pozornost edicija posvećuje antičkim i kršćanskim korijenima Sredozemlja, tj. naslijeđu što je bitno oblikovalo europsku, pa tako i hrvatsku kulturnu povijest. U tom tematskom krugu objavljena je bogato ilustrirana, dvojezična monografija Nenada Cambija *Imago animi. Antički portret u Hrvatskoj* (2000), *Vodič po Heladi* grčkoga putopisca Pazuhanije (prev. Uroš Pasini, 2008) kao i dva sveska s izborom iz golemoga *Prirodoslovlja* rimskog enciklopedista Plinija Starijega: *Zemljopis antičkog svijeta* (prev. Uroš Pasini, 2009) i *Povijest antičke umjetnosti* (prev. Uroš Pasini i Ante Podrug, 2012). Ovamo pripadaju i zbornici radova *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana* (2002), *Dioklecijan, tetrarhija i Dioklecijanova palača, o 1700. obljetnici postojanja* (2009) te *Biblija – knjiga Mediterana par excellence* (2010).

Temeljni dokumenti za pravnu i komunalnu povijest dvojezična su izdanja *Statut grada Splita* (prir. i prev. Antun Cvitanić, 1998) te *Zlatna knjiga grada Splita* (prir. i prev. Marin Berket, Vedran Gligo, Vladimir Rismondo i Ljerka Šimunković; I. sv.: 1996., II. sv.: 2006). Svojevrstan niz unutar nizova čini monumentalna četverosveščana sinteza Tomislava Marasovića *Dalmatia praeromanica: rano-srednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji* (2008–2013., u sunakladništvu s Arhitektonskim fakultetom u Zagrebu i Muzejom hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu).

Načelo da se izlaganja sa skupova održanih na »Knjizi Mediterana« objave tiskom, i to po mogućnosti već iduće godine, urodilo je dojmljivim nizom od tridesetak zbornika radova, u kojima su svoje priloge objavili mnogobrojni domaći i inozemni znanstvenici. Neki od svezaka posvećeni su znamenitim imenima iz novije ili starije književne i kulturne prošlosti (Ante Tresić Pavičić, Julije Bajamonti, Tonči Petrasov Marović, Toma Arhiđakon, Marko Antun de Dominis, Ivan Duknović); drugi pak kao da se nadovezuju na naslov Mate Zorića *Književni dodiri hrvatsko-talijanski* (također objavljen u nizu »Knjiga Mediterana«), pa tematiziraju prekojadransku kulturnu komunikaciju: *Petrarca i petrarkizam u hrvatskoj književnosti* (2006), *Umjetnički dodiri dviju jadranskih obala u 17. i 18. st. – skup u spomen na Krunu Prijatelja* (2007). Širokim pak kulturološkim i interdisciplinarnim pristupom odlikuje se zbornik *Kulturna animalistika* (1998).

Zaseban tematski niz publikacija ostvaruje se u suradnji s Odsjekom za komparativnu književnost Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Posrijedi je serija svezaka sa splitskih simpozija koji su se održavali najprije u sklopu znanstvenoga projekta »Komparativna povijest hrvatske književnosti«, a zatim »Europski kontekst hrvatske književnosti« (ovaj drugi projekt Hrvatsko je povjerenstvo za UNESCO pri Ministarstvu kulture uključilo u službeno obilježavanje Međunarodne godine približavanja kultura 2010). Dosad objavljenih petnaest komparativističkih zbornika tematiziraju ili pojedine auktorske opuse (Marin Držić, Vladimir Nazor, Ranko Marinković), ili pojedina razdoblja (npr. *Romantizam – ilirizam – preporod, Hrvatska književnost od 1914. do 1930. godine, Hrvatska književnost pedesetih godina prošlog stoljeća*), ili pojedine književno-povijesne odnosno teorijske aspekte (npr. *Hrvatska književnost prema europskima – emisija i recepcija 1940–1970, Smjerovi i metodologije komparativnog proučavanja hrvatske književnosti*, itd.).

U bogatoj nisci ukoričenih priloga sa znanstvenih skupova već su pripremljeni ili se pripremaju novi naslovi: *Sepulkralna skulptura zapadnog Ilirika i susjednih oblasti u doba Rimskog Carstva, Splitska hagiografska baština: povijest, legenda, tekst, Splitski statut iz 1312, pravo i povijest (o 700. obljetnici)* te, u komparativističkom djelokrugu, *(Ne)pročitani Krleža: od teksta do popularne predodžbe*.

O vrijednosti izdanja *Biblioteke Knjiga Mediterana* svjedoče ugledna priznanja. Tako su Nagradom »Josip Juraj Strossmayer« Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti i Zagrebačkog velesajma za najbolje znanstveno djelo 2004. nagrađeni Olga Perić, Mirjana Matijević Sokol i Radoslav Katičić za knjigu *Historia Salonitana* Tome Arhiđakona, a 2006. Nenad Cambi za monografiju *Kiparstvo rimske Dalmacije*. Povelju »Josip Juraj Strossmayer« za najuspješniji izdavački pothvat u 1994., 1998., 2005. i 2006. godini dobile su knjige *Hrvatsko brodovlje* Mithada Kozličića, *Trogirski evanđelistar, Evangelium Spalatense* i izdanje Niemannove *Dioklecijanove palače*. Helgi Zglav-Martinac dodijeljena je 2006. Godišnja nagrada »Josip Brunšmid« Hrvatskog arheološkog društva za monografiju *Ulomak do ulomka (prilog proučavanju keramike 13–18. stoljeća iz Dioklecijanove palače u Splitu)*.

Prizori s putovanja

Erazmo, slijedeći Plutarha, veli: »Najugodnija je plovidba uz kopno, a šetnja uz more«. Primijenimo li taj *dictum* s malo slobode na programe »Knjige Mediterana«, reći ćemo da se oko i duh sudionika i publike odmaraju na dva načina: razgledanjem popratnih izložaba te povremenim (nažalost prerijetkim) obilascima i izletima, uvijek uz stručno vodstvo. Tu se organizatori suočavaju s tvrdom zbiljom novčanih ograničenja, pa je i jednog i drugog *ambulatornog* sadržaja manje nego što bi godilo rujanskim pohoditeljima mediteranskih svečanosti.

Izvrсна nadopuna tematici manifestacije bile su izložbe inkunabula, starih i rijetkih knjiga u knjižnici Klasične gimnazije u Splitu, *ex librisa* u knjižnici Arheološkog muzeja u Splitu, knjižnih iluminacija fra Bone Razmilovića, starih sredozemnih zemljovida, kao i grafička i fotografska prezentacija malteških vitezova, hrvatskih obalnih utvrda, arheoloških nalazišta itd. Dio izložbenih postava nastaje kao popratnica znanstvenim skupovima (npr. uz simpozije o De Dominisu, o Petrarci, o Bibliji, o *Statutu grada Splita* iz 1312). Dobrodošlo osvježenje ponudila su predstavljanja likovne baštine (npr. slikarstvo Palme Mlađega, umjetnost rane renesanse u Dalmaciji), ali i opusa suvremenih slikara (Mladen Veža, Josip Škerlj). Mnoge od izložaba popraćene su vrijednim katalozima, koji nisu samo prigodna pomagala, nego publikacije s trajnom stručnom i informativnom vrijednošću. A da se blagi i još dugi dani rane jeseni ne bi uvijek provodili u radu između četiri zida, domaćini svojim gostima povremeno prirede šetnju po Dioklecijanovoj palači, izlet do antičke Salone ili posjet kliškoj tvrđavi.

Putnici, suputnici, posada

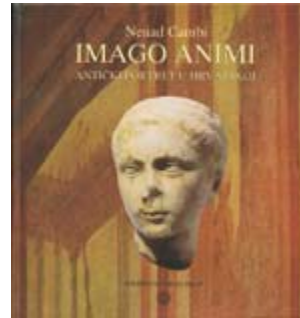
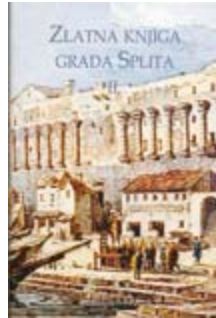
Teško bi bilo nabrojiti sve događaje na dosadašnjim »Knjigama Mediterana«, a još teže izbrojiti koliko je onih koji su sudjelovali u njezinim programima. Posljednjih godina broj sudionika doseže stotinu, pa i stotinu četrdeset, a osim iz svih krajeva Hrvatske, oni dolaze iz brojnih zemalja Sredozemlja, Europe, svijeta: iz Albanije, Austrije, Bosne i Hercegovine, Francuske, Grčke, Italije, Izraela, Kosova, Mađarske, Makedonije, Malte, Njemačke, Poljske, Rusije, Slovačke, Slovenije, Srbije, Sjedinjenih Američkih Država, Španjolske, Ukrajine, Velike Britanije. Uz to što u Split pri-

stižu s raznih točaka doma i svijeta, suputnici manifestacije vrlo su raznovrsnih obrazovnih profila i stručnih interesa. Tako i mora biti, kad se zna da teme skupova, izložaba, knjiga i predavanja pripadaju brojnim granama humanističkih i društvenih znanosti (književnost, jezikoslovlje, povijest, arheologija, povijest umjetnosti, teologija, pomorsko pravo, povijest knjige i nakladništva...), ali i drugim područjima, mahom vezanima uz more (brodarstvo, brodogradnja, ribarstvo, hortikultura, kulturni turizam...).

Organizatori osobito nastoje da se na »Knjizi Mediterana« predstave nakladnici i druge institucije s područja hrvatskog Jadrana, pa se već ustalilo da svoju večer imaju Matica hrvatska iz Dubrovnika, Knjižnica »Juraj Šižgorić« iz Šibenika, Gradski muzej Korčule, a povremeno se pojavljuju i Muzej grada Trogira, Sveučilište u Zadru, nakladnici s otoka Hvara, iz Rijeke, itd. Svoje nove publikacije u Splitu često predstavljaju Matica hrvatska iz Zagreba, Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, HAZU. Ne treba, naravno, zaboraviti izdanja splitskih institucija kao što su Arheološki muzej, Etnografski muzej, Marjan knjiga, Muzej grada Splita, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Naklada Bošković, Povijesni arhiv Split... Povremeni su gosti i inozemni nakladnici (iz Bologne, Ljubljane, Milana, Osla, Praga, Rima, Trsta, Udina).

Uz vrijedna kulturna i znanstvena ostvarenja, na »Knjizi Mediterana« predstavljaju se i nova književna djela suvremenih auktora (Veljko Barbieri, Joško Božanić, Zvonimir Buljević, Hrvoje Čulić, Jakša Fiamengo, Davor Mojaš, Zvonimir Mrkonjić, Luko Paljetak, Toma Podrug, Slavica Stojan, Igor Zidić, Bože V. Žigo...), pa takve večeri katkad poprime obilježje književnoga domjenka, na kojem sami pisci čitaju ulomke iz vlastitih djela, ili njihove odabrane stranice krasnoslove dramski umjetnici, kadšto uz prigodnu glazbenu pratnju.

Svake godine osobita se počast iskazuje jednom gostu: onom koji bude pozvan da govori na otvorenju »Knjige Mediterana«. Njegovo svečano slovo, uvijek na temu knjige i Sredozemlja, daje početnu intonaciju cijeloj priredbi jer se za takvu čast biraju istaknuti uglednici i potvrđeni znalci. Nije stoga začudno što se upravo na otvorenju manifestacije u dvorani splitskoga Zavoda HAZU okupi ponajviše publike. Ti se proslavi naknadno objavljuju u časopisu *Mogućnosti*, a nakana je Književnoga kruga da ih u dogledno vrijeme objedini i tiska kao knjigu. Zacijelo neće

biti naodmet da auctore uvodnih eseja navedemo poimence, u kronološkom slijedu (uz napomenu da u prvoj godini manifestacije, 1989., nije bilo uvodnog eseja): Vlatko Pavletić, Slobodan Prosperov Novak, Nedjeljko Mihanović, Ivo Frangeš, Vlado Gotovac, Tonko Maroević, Ivo Babić, Dražen Katunarić, Luko Paljetak, Joško Božanić, Pavao Pavličić, Ivo Brešan, Anatolij Kudrjavcev, Joško Belamarić, Jakša Fiamengo, Nenad Cambi, Radoslav Katičić, Predrag Matvejević, Vlaho Bogišić, Tomislav Raukar, Josip Bratulić, Mirjana Matijević Sokol.

Prigodimice održavaju se i druga predavanja, s temama u rasponu od polilingvizma hrvatske književnosti ili stare hrvatske leksikografije, preko portreta pojedinaca kao što su Vinko Paletin i Juraj Carić, do osvrta na mjesto islamske kulture u mediteranskoj sintezi. I ona su (po ustaljenu načelu Književnoga kruga: *scripta manent*) objelodanjena u više skladnih sveščića, naslovljenih *Knjiga Mediterana – predavanja*.

Sav taj pogon, koji s manjim ili većim intenzitetom radi cijele godine, a zahukta se svakog rujna, pokreće se u jezgri koju čini Književni krug Split; trajni mu je pratilac i suradnik Zavod za umjetnički i znanstveni rad HAZU u Splitu, u čijoj se prostranoj dvorani na prvom katu palače Milešić odvijava gotovo sav program »Knjige Mediterana«. Ta dva suorganizatora cijele manifestacije u ostvarenju pojedinih dijelova programa – osobito onih simpozijских – nerijetko udružuju svoje snage s drugim institucijama. Na prvom mjestu istaknuti je Odsjek za komparatistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, s kojim suradnja traje već poldrug desetljeća; započela je na poticaj Mirka Tomasovića, tada redovitog profesora Odsjeka i jednog od članova Znanstvenog odbora manifestacije; on je dugo godina bio i voditelj komparatističkih simpozija, da bi tu obvezu s umirovljenjem prepustio svojim suradnicima, Cvijeti Pavlović i Pavlu Pavličiću.

Ima i drugih zdušnih pomagača: u ulozi suorganizatora pojedinih skupova i izložaba pojavljuju se mnoge od već spomenutih splitskih ustanova; među dosad nespomenutima svakako treba istaknuti Filozofski fakultet u Splitu, i to s dobrim razlogom: taj fakultet, sa svojim dekanom Markom Trogrličem na čelu, postao je dragocjen suradnik u ponajvažnijim programima »Knjige Mediterana«, a to su, nedvojbeno, međunarodni znanstveni skupovi.

Najuži upravljački postav manifestacije čine članovi kolegija Književnoga kruga Split, a Znanstveni odbor radi u sastavu: Josip Bratulić, Nenad Cambi (predsjednik Književnoga kruga) i Davorin Rudolf (voditelj Zavoda HAZU u Splitu). Napokon, za provođenje u djelo svega onoga što

se na tom komandnom mostu zacrta, zadužena je uigrana posada – zaposlenici splitske kulturne udruge.

Dakako, nemoguće bi bilo tako opsežne programe ostvariti bez novčane potpore Ministarstva kulture Republike Hrvatske te Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta Republike Hrvatske, a za redovitu potporu treba zahvaliti i Gradu Splitu te Županiji splitsko-dalmatinskoj. Napokon, za pojedine programe pribavljaju se potpore sponzora ili suorganizatora; a ne treba zaboraviti ni to da upravna tijela manifestacije kao i mnogobrojni suradnici i sudionici svoj posao obavljaju potpuno besplatno.

Sekstant i sjevernica

Kao u svakoj navigaciji, tako i u ovoj metaforički ocrtanoj plovidbi »Knjige Mediterana«, preduvjeti su uspješna putovanja točno određivanje položaja i pravodobno ucrtavanje daljega kursa. Uz redovito snimanje financijskoga stanja i dogovore sa suradnicima i suorganizatorima, već je stvorena okosnica budućega programa – popis tema znanstvenih skupova do 2020. godine. Za 2013. priprema se simpozij o Ivi Tartaglii, zaslužnom splitskom gradonačelniku, uz to ljubitelju umjetnosti, bibliofilu i kolekcionar; iste godine obilježiti će se četvrt stoljeća »Knjige Mediterana«; 2014. skupovi će biti posvećeni 800. obljetnici Buvininih vratnica i 300. obljetnici smrti Jerolima Kavanjina; 2015. tema će biti sudbina čakavskog idioma; 2016. govorit će se o djelu Cvita Fiskovića dvadeset godina nakon njegove smrti; 2017. obilježiti će se sedamnaest stoljeća od rođenja svetog Jeronima; 2018. tema će biti utvrda Klis, u povodu 370. obljetnice konačnoga njezina oslobođenja od Osmanlija, a obilježiti će se i stogodišnjica rođenja Jure Franičevića Pločara; 2019. znanstveni skup bit će posvećen 2200. obljetnici prvoga povijesnog spomena Salone; 2020. govorit će se, na stoljetnicu njihova rođenja, o dvama uglednim piscima, koji su k tomu odigrali važnu ulogu u povijesti Književnoga kruga – Živku Jeličiću i Ivi Frangešu.

Dakako, godine pred nama donijet će i druge događaje i nove programe, koje u ovom trenutku nije moguće predvidjeti. Uz stalnu brigu za prikupljanje novčanih potpora te uz uvijek nove organizacijske izazove, potrebno je uložiti dodatni trud u raznolikost sadržaja i u pridobivanje novih posjetitelja mediteranskih dana. Organizatorima zacijelo neće pomanjkati naporna posla i brojnih briga, pa im treba poželjeti da sačuvaju dosadašnju promišljenost i ustrajnost. Ipak, iako je svaka plovidba uvijek i put u nepoznato, smije im se Slamnigovim stihom kazati: »Parone, dobar odabrate pravac«. ■

Dino Milinović

U POTRAZI ZA POLITIČKIM IDENTITETOM

Hrvatska i Europa u XVII. stoljeću

Od nacionalnog mita, preko pitanja identiteta i civilizacijske pripadnosti, do pragmatične politike i odnosa velikih sila, tema izgradnje europskog poretka zanima poglavito povjesničare, ali i sve one koji promišljaju utjecaj povijesnog naslijeđa na suvremenu politiku. U svjetlu skorajšnjeg ulaska Hrvatske u Europsku uniju, možda je dobar trenutak da se prisjetimo jedne od poznatih epizoda iz hrvatske prošlosti i jednog od ključnih razdoblja za oblikovanje političke budućnosti Europe.

Veliki znalac Jacques Le Goff sazeo je europsku povijest kao »dijalektički odnos između težnji k ujedinjenju i očuvanja različitosti... koji je čas pogodovao podjeli političkih cjelina na nacionalne jedinice, čas stvaranju velikih zajednica koje nazivamo carstvima«. ¹ Urotu hrvatskih i ugarskih velikaša protiv vrhovne vlasti careva iz dinastije Habsburga u drugoj polovici XVII. stoljeća, koju će hrvatska historiografija upamtiti pod imenom »Zrinsko-frankopanska«, želim sagledati u svjetlu takva dijalektičkog procesa. Isto tako želim pokazati u kojoj su mjeri urotnici bili taoci političkih zbivanja i žrtve diplomatskih igara između velikih europskih sila u trenutku kada se oblikuju političke koncepcije koje će dovesti do uspostave međunarodnoga pravnog poretka. U gustoj mreži isprepletenih interesa čitalac će prepoznati i neke od razloga za politička lutanja koja su obilježila novovjeku hrvatsku političku povijest, jednako kao i razloge za mukotrpno stečenu neovisnost.

Razdoblje koje nas zanima obuhvaća, okvirno, vrijeme nakon Vestfalskog mira 1648. godine (kojim završava Tridesetogodišnji rat u Europi, po brojnosti žrtava usporediv jedino s Prvim svjetskim ratom) i Pirenejskog mira 1659. godine (koji potvrđuje nadmoć Francuske u Europi), pa sve do mirovnog ugovora u Utrechtu 1713. godine, kojim završava Rat za španjolsku baštinu. U tom vremenskom rasponu nastaju temelji međunarodnoga pravnog sustava u Europi. To je i razdoblje velikih vladarskih ličnosti, među kojima se ističe Luj XIV. (vladao 1661–1715), koji je postao pojam apsolutističkog monarha i u vrijeme kojega je francuska kultura dala pečat cijeloj Europi. U hrvatskim je zemljama isto razdoblje obilježeno važnim događajima

u borbi za oslobođenje krajeva koje su u prethodnom stoljeću zaposjeli Turci: 1648. godine u Dalmaciji je ponovo osvojen Klis, a 1699. godine mirom u Srijemskim Karlovcima povraćeni su Slavonija, Lika i Krbava; u posljednjem mletačko-turskom ratu (Kačić veli »ratu malom«), koji je završio 1718. godine, dovršeno je povlačenje Turaka iz dalmatinskog zaleđa.

Europa u XVII. stoljeću

Ono što je specifično i značajno za interpretaciju političkih događaja u Europi u drugoj polovici XVII. stoljeća jest novi raspored snaga na političkoj karti. Njege obilježava podjela kršćanske Europe na katolički i reformirani dio (posljedica Tridesetogodišnjeg rata), postupni raspad habsburške paneuropske tvorevine iz prethodnog stoljeća te sve veća uloga nacionalnih država, bilo da je riječ o centraliziranim monarhijama tipa Francuske ili parlamentarnim monarhijama kao što su Engleska i Holandija. Od univerzalnoga Svetoga Rimskog Carstva, Europa se pretvara u skup nacija, u ritmu s »disanjem povijesti«, o kojem govori Le Goff. S porazom ideje o velikom carstvu koje bi obuhvatilo cijelu Europu (Habsburgovac Karlo V. vjerojatno je posljednji vladar koji je mogao polagati pravo na takav imperij), tijekom XVII. stoljeća sazrijeva politička misao o potrebi ravnoteže snaga među državama u Europi. Ona se obično vezuje uz djelovanje francuskoga kardinala Richelieua te uz nastojanje Francuske da oslabi moć Habsburgovaca i spriječi povezivanje njihovih posjeda u Španjolskoj i Austriji. Premda Richelieu umire prije potpisivanja mirovnih sporazuma u Münsteru i Osnabrücku (tzv. Vestfalski mir) 1648. godine, konačni je ishod pobjeda njegove vanjske politike. Uz francusku pomoć, njemačke kneževine – dijelovi fantomskoga Svetoga Rimskog Carstva – sačuvale su relativnu samostalnost i nisu već u XVII. stoljeću prerasle u modernu, centraliziranu monarhiju kakvu su namjeravali stvoriti austrijski vladari koji od 1438. godine nose titulu njemačkoga cara i predsjedaju carskim saborom. Treba naglasiti i da je Vestfalski mir, premda je Papa glavni posrednik pri njegovu sklapanju, potvrdio kraj jedinstve-

¹ *La vieille Europe et la nôtre*, Paris, 1994.

Zemljovid Europe 1639.

ne kršćanske Europe, jer pojedine njemačke države, odnosno kneževi, sada sami odlučuju o službenoj vjeri (*cuius regio, eius religio*). Uostalom, i francuski (»vrlo kršćanski«) kralj i austrijski (»katolički«) car daju prednost svojim trenutnim političkim ciljevima, a manje nastojanjima Svete Stolice da sačuva mir među kršćanskim vladarima. Konceptija *Realpolitik* i interesi država-nacija od XVII. stoljeća obilježavaju novi europski poredak. Voltaire kao da sažaljeva nemoć Pape, koji je još prije nekoliko stotina godina mogao pozvati čitavo kršćanstvo na oslobađanje Svete Zemlje, a u vrijeme Kandijskog rata njegovi pozivi ne uspijevaju mobilizirati Europu na obranu Krete, koja slovi kao posljednja kršćanska tvrđava u Istočnom Mediteranu.

Pirenejski mir iz 1659. godine između Francuske i Španjolske te, naposljetku, mir kojim je godinu dana poslije, na inicijativu Francuske, prekinut tzv. »Sjeverni rat« između Švedske, Danske, Poljske i Brandenburga, zaokružuje novi koncept nacionalne politike koji je uspjela nametnuti Francuska. Taj program Richelieu je u svojoj »Političkoj oporuci« sazeo u nekoliko rečenica: »Uništiti hugenote, slomiti taštinu velikaša, povesti i uspješno voditi veliki rat protiv moćnih neprijatelja, s ciljem povoljnog mira koji će osigurati spokoj za budućnost«. Prepoznamo političku ostavštinu na kojoj će odrasti i mladi korzikanski kaplar Bonaparte. U razdoblju između 1648. i 1660. godine stvoren je, dakle, novi europski poredak, pri čemu je »relativno neodređeni, objedinjujući koncept kršćanstva zamijenjen konceptom države i teritorija, koji sadrži novu

definiciju europskog prostora. Taj je trajno određen ugovorima iz 1658–59. godine i razvitkom redovitih diplomatskih odnosa koji se zasnivaju na postojanju specijalizirane profesije diplomata, redovitim međudržavnim odnosima i stalnim pregovorima.«² Tek s mirom u Teschenu (1779), a poglavito nakon Francuske revolucije i napoleonskih ratova, europske sile prestaju se pozivati na *Instrumenta Pacis Westphalicae* i poredak koji je Vestfalski mir garantirao, ali pojam *concert des nations* (dogovor nacija) ostao je i nadalje glavni stup politike velikih europskih sila i jedan od ključnih trenutaka u stvaranju moderne Europe.

Situacija u Hrvatskoj

Reliquiae reliquiarum nekoć slavnoga hrvatskoga kraljevstva toliko su maleni na karti Europe da su jedva prepoznatljivi suvremenici. Kraljevina Hrvatska ne broji više od milijun stanovnika, dok u isto vrijeme Francuska ima oko dvadeset milijuna. Dio zemlje koji nazivamo Trojednom kraljevinom sastavni je dio krune sv. Stjepana, dakle Ugarskoga Kraljevstva; nakon 1527. godine krunu ugarskoga kralja nose vladari iz obitelji Habsburgovaca, što znači da su vladari iz austrijske loze te obitelji ujedno i zakoniti vladari hrvatskih zemalja. Suvremenici se prema

² F. Hildesheimer, »Westphalie-Pyrénées: une nouvelle Europe«, u: *Notre histoire*, 163, str. 42.

Vestfalski mir u Münsteru,
Gerard Terborch, 1648.

Hrvatskoj odnose kao prema dijelu Njemačke, a oni bolje obaviješteni govore o *pars Hungarica*, dijelu ugarskoga kraljevstva. Izdvaja se, naravno, Dalmacija (*Dalmatia*, *Dalmazia*), koja je sinonim za mletačke posjede na istočnoj jadranskoj obali, premda se isti naziv koristi za dio obale – Primorje – koja je dio Hrvatskoga Kraljevstva, odnosno Habsburškog Carstva. Najznačajnije su velikaške obitelji u Hrvatskoj Zrinski i Frankopani; članovi tih obitelji obnašaju najodgovornije dužnosti u kraljevstvu: čast bana ili, rjeđe, zapovjednika generalata u Karlovcu (samo jedan Hrvat, Vuk Frankopan), kapetana i slično. U vrijeme kada Luj XIV. započinje samostalno vladati u Francuskoj (1661), hrvatske su zemlje, dakle, podijeljene između triju sila: Hrvatsko Kraljevstvo za kralja ima Leopolda I. iz austrijske loze Habsburgovaca, Dalmacija i dio Istre su od XV. stoljeća u vlasti Mletačke Republike, a ostali dio zemlje (ponajprije tzv. »turska Hrvatska« između Une i Vrbasa) tijekom istog stoljeća dospio je pod vlast Osmanlija.

Godine 1661. braća Nikola i Petar Zrinski već su poznati u kršćanskom svijetu koji pažljivo prati zbivanja na ovoj stalno aktivnoj bojišnici. Kandijski rat između Mletačke Republike i Osmanlijskog Carstva (1640–1671) privukao je pozornost suvremenika na ratna zbivanja na Kreti i u Dalmaciji, a opisi rata popraćeni su brojnim kartografskim prikazima, od kojih su mnogi (kao i Lučićeva *Povijest hrvatskog i dalmatinskog kraljevstva*, tiskana 1667) objavljeni u Amsterdamu i dostupni u većim gradovima Europe. U Parizu 1664. godine nastaju litografije u čast Nikole Zrinskog s njegovim likom i opisima pobjeda protiv Turaka; o Zrinskome se govori kao o ugarskom magnatu i vojskovođi njemačkog cara (*hongrois de nation, général des armées de l'empereur*), ratniku koji je ujedno i »pustolov pera«. Rijetko tko ulazi u genealogiju obitelji Šubić Zrinski i rijetko tko spominje dvojnu kulturu, hrvatsku i mađarsku, koja krase njezine članove. Da je takav odnos prisutan ne samo kod mađarskih povjesničara, svjedoči i francuska

historiografija koja urotu Zrinskih i Frankopana prepoznaje kao epizodu pobune ugarskih »nezadovoljnika«. Veliki Voltaire u povijesnom djelu o stoljeću Luja XIV. govori o ugarskom kraljevstvu. Pa ipak, upravo je ta urota jedna od epizoda koje mogu osvijetliti svu slojevitost i tragičnost hrvatske povijesti i koje dobro ilustriraju sudbinu malih naroda, uhvaćenih u sukob interesa velikih sila.

Hrvatsko-francuske veze u XVII. stoljeću

Iza romantične predodžbe o hrabrim urotnicima protiv apsolutističke vladavine Habsburgovaca i centralizacije (germanizacije), potkrijepljene dirljivim, antologijskim uzničkim pismima glavnih protagonista, kakva je povijesna zbilja? Koja je motivacija vodećih urotnika? Jesu li imali politički program ili su po uzoru na prethodna vremena drevnost svojega podrijetla i bogatstvo svojih posjeda smatrali dovoljnim razlogom da zahtijevaju i političku vlast? Nakon Bogišićevih istraživanja u XIX. stoljeću, nova otkrića u francuskim i bečkim arhivima, poglavito ona Luca Oreškovića, na svjetlo dana iznose opsežnu diplomatsku korespondenciju između dvora u Parizu i francuskih poslanika u Beču, Veneciji, Istanbulu i drugdje te pružaju potpuniji uvid u politički kontekst unutar kojega se priprema i odvija urota hrvatskih i ugarskih velikaša.³ Čini se da je diplomatska djelatnost u tom razdoblju postala ravnopravno sredstvo ostvarenja vanjskopolitičkih ciljeva europskih sila, u jednakoj mjeri s drugim, brutalnijim manifestacijama političkih ambicija.

³ »Luj XIV. i Hrvati, neostvareni savez«, prijevod M. Bekić-Milinović, *Dom i svijet*, Zagreb, 2000.

Veze između Hrvatske i Francuske u vrijeme Luja XIV. zasnivaju se isprva, kako je pokazao Orešković, na stalnoj potrebi europskih vojski za plaćenicima. Tako je u sastavu francuske vojske još u vrijeme Luja XIII. služio veći broj plaćenika iz Hrvatske. Luj XIV. nastavio se koristiti hrvatskim vojnicima, 1668. godine čak je stvoren konjanički odred poznat pod imenom *Royal Cravattes*. Njegovo podrijetlo vezano je uz hrvatske plaćenike u francuskoj

Detalj donje slike (uokvireno crtkanom linijom) prikazuje hrvatsku postrojbu u bitki kod Rocroia 1643.

službi, premda se ubrzo taj naziv uvriježio za vrstu lakoga konjaništva koje nije neizbježno sastavljeno od vojnika iz samo jedne zemlje. Neki od tih vojnika su nam poznati, tako Michel Trebousis, koji je 21. ožujka 1687. zaveden u arhivima Ministarstva rata kao »Cravatte, star 63 godine, rođen u Carlstatu (Karlovcu) u Hrvatskoj, koji je služio kao kaplar u regimenti Hamilton, Greder i Fustenberg i koji zbog ozljeda i lošeg zdravlja napušta vojsku nakon što je služio (francuskoga) kralja tijekom 16 godina«. Još se napominje i da je dotični katolik.⁴ Kako je Francuska u to doba održavala posebne odnose s Mlecima, prisutnost velikog broja hrvatskih vojnika u mletačkoj službi zasigurno je dovela do toga da su neki od njih, uz dozvolu ili bez nje, prelazili u službu Francuske. Francuski poslanik u Beču, vitez de Gremonville, s kojim će Petar Zrinski najčešće biti u kontaktu, zapovijedao je francuskim ekspedicijskim snagama na Kreti, gdje je imao mogućnost brojnih susreta s hrvatskim vojnicima, odnosno »Skjavonima«, u sastavu mletačke vojske. Neki kapetan Draganić ima potporu francuskog poslanika u Veneciji kako bi postao zapovjednikom mletačkoga konjaništva u istom ratu. Iščitavajući događaje onoga vremena, rekli bismo da francuska diplomacija strp-

⁴ Podaci dostupni u arhivu Povijesnog odjela kopnene vojske Francuske u Parizu. Orešković donosi i neke druge primjere, iz kojih jasno proizlazi sudjelovanje hrvatskih plaćenika u francuskoj vojsci.

Bitka kod Rocroia 1643.

Nikola Zrinski, Elias Widemann, bakrorez, 1652., Beč, Biblioteka Zrinskih, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb

Petar Zrinski, Elias Widemann, bakrorez, 1652., Magyar Történelmi Képcsarnok, Budimpešta

ljivo priprema teren za moguće akcije u ovom dijelu Europe i, osim obavještajne, gradi mrežu štićenika na koje će moći računati kada se pokaže potreba. Osim toga, obavijesti koje su mletački (i hrvatski) povjesničari i kartografi prikupili od početka Kandijskog rata u Dalmaciji poslužit će Francuzima za planiranje vojnih operacija u jadranskom zaljevu 1702–03. godine, kada njihova mornarica napada Senj i Karlobag, a u Kvarnerskom kanalu se sukobljava s uskocima u službi austrijskog cara.

Naravno, najveći broj vojno sposobnih muškaraca iz Hrvatske služi u vojsci austrijskog cara, zakonitog vladara Hrvatske. Nikola i Petar Zrinski istaknuli su se tijekom Tridesetogodišnjeg rata u borbama u Češkoj na carskoj strani. U brojnim bitkama toga rata hrvatske čete došle su na glas, što zbog hrabrosti, što zbog ratu svojstvenih okrutnosti. U jednom belgijskom selu blizu francuske granice stanovnici su na crkvu obnovljenu nakon paleža 1634. godine dali uklesati natpis »godina Hrvata«; dvije godine poslije isti je slučaj zabilježen u francuskoj pokrajini Loreni (Lorraine), jednoj od najčešćih pozornica rata. Nije vjerojatno da su uvijek bili posrijedi baš hrvatski odredi, kako je davno primijetio E. Favre: »Mislim da smijemo reći da je ovaj mali narod odveć često bio optuživan za grijehе drugih, pa su svi koji su palili i govorili nepoznatim jezikom, a bili dio austrijske vojske, često i nepravедno bili proglašavani Hrvatima«.⁵ S druge strane, poznavajući svakodnevicu života na vojnoj granici, ne treba se iznenaditi ako su neke od tih strahota doista počinili hrvatski vojnici, poglavito »Vlasi«, čiji način vojevanja na strani Mlečana u XVII. stoljeću opisuje Franjo Difnik, kroničar Kandijskog rata u Dalmaciji. Uostalom, takva reputacija zasigurno ih je činila

poželjnim plaćenicima, stoga su kao *gens de guerre* traženi i za francusku službu. U važnoj bitki kod Rocroia 1643. godine na francuskoj strani sudjeluje i jedna pukovnija Hrvata, koja je zabilježena na grafici izrađenoj povodom velike pobjede nad Španjolcima.

Treba istaknuti da su i austrijski car i Mletačka Republika nastojali onemogućiti novačenje svojih podanika za službu u francuskoj vojsci, što zbog toga da spriječe jačanje neprijateljeva vojnog potencijala, što zbog zabrinutosti da bi mogli ostati bez najboljih četa. Arhivski dokumenti nam otkrivaju da su francuski diplomati u Mlecima pomno pratili stanje u mletačkoj vojsci, primjećujući kako je ona neredovito i slabo opskrbljena te predlagali Državnom tajniku za rat novačenje plaćenika u Dalmaciji ili pograničnim turskim krajevima. Vojnici u mletačkoj službi često se bune zbog neredovitih isplata, tako, na primjer, nakon osvajanja Klisa 1648. godine, kada prijete da će prijeći u službu austrijskog cara.⁶ Neki od tih pregovora oko novačenja poznati su nam iz korespondencije francuskih poslanika u Veneciji s Parizom; oni su posebno intenzivni u trenucima kada Francuska vodi ratove na više bojišnica i kada trećinu njezinih vojnih snaga čine strani plaćenci.

Možemo, dakle, zaključiti da Hrvati tijekom XVII. stoljeća prodaju svoju fizičku snagu i spretnost u baratanju oružjem na tržištu Europe. Njihova je specijalnost konjanička služba; Petar Zrinski u posveti *Sirene* kaže da *ništar tako ne veseli junaka kako luba, kon i oružje*, a Fran Krsto Frankopan pjeva *bisno jaše Horvaćanin junak priko pola viteškoga kona*. Formiranje konjaničkog odreda *Royal Cravattes* dodatna je potvrda takve reputacije.

⁵ *L'Autriche et ses institutions militaires*, Paris, 1866., str. 59.

⁶ F. Difnik, *Povijest Kandijskog rata*, str. 192.

Hrvatska perspektiva

Pri tajnim dogovorima i pregovorima koji obilježavaju tijekom urote posve sigurno dolazi do izražaja osjetljiv strateški položaj hrvatskih i mađarskih zemalja, koje su posljednji obrambeni zid kršćanstva i čiji bi pad značio prodor Turska u Srednju Europu. Nikola i Petar Zrinski pri smišljanju prevrata, za koji opravdanje nalaze u nedovoljnoj brizi cara Leopolda za hrvatske i mađarske zemlje, isprva se spretno koriste tom činjenicom, a poglavito bojazni susjednih država od osmanlijske prijetnje. U maniri Bizanta, mletačka diplomacija nastoji zadržati tursku vojnu silu što dalje od svojih granica, stoga materijalno i vojno potpomaže Zrinske, među ostalim dajući Nikoli novce da podigne tvrđavu Novi Zrin na Dravi u Međimurju, koja će biti kamen spoticanja u odnosima austrijskog cara i sultana sve do predaje tvrđave u turske ruke 1664. godine. Zbog toga će bečki dvor ulagati oštre prosvjede *Serenissimi*, ispravno prosuđujući da Republika na taj način želi odvratiti Turke od napada na Dalmaciju i Furlaniju. Mleci su, osim toga, mjesto susreta Katarine Zrinske i francuskog poslanika de Pomponnea te prvih dogovora o pomoći francuskoga kralja urotnicima u Hrvatskoj, a početkom XVIII. stoljeća obavještajni centar i glavni izvor informacija tijekom francuske pomorske akcije u Jadranu u vrijeme rata za španjolsko naslijeđe.

Vojničke veze sigurno su pridonijele da se stvori dojam kako bi francuski kralj mogao pomoći nezadovoljnicima u Ugarskoj i Hrvatskoj da svrgnu s vlasti Leopolda Habsburškog. Utjecaj Francuske u Europi, poglavito nakon Vestfalskog i Pirenejskog mira, objašnjava zašto su se urotnici okrenuli Luju XIV. Istina je da je i prije bilo Hrvata koji su se istaknuli djelujući u Francuskoj, poglavito u sveučilišnim krugovima (tako Herman Dalmatin ili Juraj iz Slavonije, koji su poznati predavači na pariškoj Sorbonni u XIII. i XIV. stoljeću), ali u XVII. stoljeću te su veze vjerojatno bile slabo poznate. Ne možemo, međutim, ustanoviti da je ikada prije ili poslije politički utjecaj Francuske u Hrvatskoj bio doživljen kao moguća potpora nastojanjima da se izbori suverenost i uspostavi nova politička unija. Petar Zrinski i urotnici nude krunu ugarskoga kraljevstva francuskome kralju, a kada on to odbija, jednom od francuskih prinčeva kraljevske krvi. Francuska diplomacija vraća lopticu: zašto se Petar Zrinski ne bi sam proglasio za kralja, budući da je potomak tako slavne obitelji?!

No, nakon završetka rata za španjolsko naslijeđe, mirovnim ugovorom u Utrechtu 1713. godine, Austrija, Engleska i Holandija su, pozivajući se iznova na Vestfalski mir, uspjele slomiti pretjerane ambicije Francuske, koja nikada više, osim u kratkom razdoblju Napoleonove dominacije, neće biti u prilici krojiti europsku političku scenu kao što je to bio slučaj u vrijeme Luja XIV. Ni Francuska nakon rata za španjolsko naslijeđe više u Hrvatskoj neće vidjeti strateškog partnera na istoku i neće prepoznavati Hrvatsku drukčije doli kao dio habsburških zemalja, što je, naravno, utjecalo i na percepciju Hrvatske u europskom javnom mnijenju i historiografiji. Slika Hrvata kao divljeg i okrutnog ratnika u službi austrijskog cara potisnut će u sjećanju mogućega francuskog saveznika.

Francuska perspektiva

Riječ je, dakle, o razdoblju tijekom kojega možemo govoriti o alternativni političkoj ovisnosti o Beču. U tom kontekstu Luj XIV. se ukazuje na nebu Europe kao nova zvijezda – doista Kralj Sunce – čija moć nudi mogućnost novog izbora. Voltaire u odlomku posvećenom upletanju Luja XIV. u poslove ugarskoga kraljevstva kaže: »Politika francuskih kraljeva, još od Franje I., uvijek je težila savezu s turskim carevima, ne samo zbog koristi od trgovačkih veza nego i zato da se spriječi austrijsku krunu da stekne preveliku moć.⁷ Voltaire, dakle, pripisuje Franji I. strategiju sklapanja saveza koja je francuskome kralju u konačnici trebala omogućiti da postane »obnovitelj« jedinstvenoga kršćanskog svijeta. Ideja »obnove« kršćanskog carstva, s Karlom Velikim kao dalekim uzorom, misao je koja zaokuplja renesansnu Europu, poglavito u godinama nakon Lutherove reforme i sve većeg pritiska Osmanlija na jugoistočnim granicama. Sveto Rimsko Carstvo (tada još samo labavi savez njemačkih kneževina), osnovni je zalog takve obnove i francuski kralj zna da za ostvarenje svojega namuna mora zadobiti titulu cara, što mu ne uspijeva (1519). Suočen s nadmoćnom silom Karla V., on ne preže ni od saveza s Turcima. Slučajnost ili ne, upravo je Ivan Frankopan taj kojega francuski kralj, nakon bitke kod Pavije (1525), šalje s porukom za Sulejmana Veličanstvenog (to je samo godinu dana prije katastrofalnog poraza ugarskoga kralja kod Mohača i dvije godine prije pljačke Rima od strane njemačkih četa Karla V.). Je li se već tada rodila ideja o savezu s Turcima koji stoljeće i pol poslije zagovara Fran Krsto Frankopan: »Komaj čekam da naše kape s čalmami pomešamo, a tako mi Boga, da krilaki budu frkati po zraku!«⁸

Savez francuskog i turskog vladara nije nikada zaživio u stvarnosti, ali je turska prijetnja sve od vremena Franje I. sredstvo ucjene u rukama francuske politike i mač nad glavom bečkog dvora. Treba reći da je u vladarskoj kozmogoniji suvremenih francuskih mistika prisutna mesijanska nota, pri čemu se francuski kralj pojavljuje kao šampion kršćanstva koji će dovesti do restauracije jedinstva i mirnog preobraćenja nevjernika, nakon čega slijedi i konačno ispunjenje Božjeg nauma, odnosno Kristov ponovni dolazak. U svjetlu takvog shvaćanja nije neobično što se pred engleskim poslanicima 1518. godine francuski kralj pojavljuje odjeven u dugu bijelu haljinu, raspletene kose, kao slika živog Krista.⁹ Ipak, politika Francuske, kao i ostalih velikih sila, bila je češće pragmatična nego dosljedna: podsjetimo da je tijekom Tridesetogodišnjeg rata Francuska potpomagala protestantske kneževine u Njemačkoj protiv katoličkog cara, premda se sama u nekoliko navrata surovo obračunala sa svojim brojnim hugenotima (neslavna »Bartolomejska noć« i ukidanje *Nanteskog proglašenja* o slobodi vjeroispovijesti u vrijeme Luja XIV.).

Za razliku od vremena Franje I., u politici Luja XIV., osim planetarnih simbola, nema mesijanskih aluzija ni

⁷ *Le siècle de Louis XIV*, str. 112.

⁸ Fran Krsto Frankopan, »Djela«, u: J. Vončina (ur.), *Stari pisci hrvatski*, knjiga 42, HAZU, Zagreb, 1995.

⁹ D. Crouzet, »Chrétienté et Europe«, u: *L'ordre européen du XVIe au XXe siècle*, Paris, 1998., str. 20.

pretenzija. Neprijeporno je da Luj ozbiljno doživljava svoju ulogu »vrlo kršćanskoga kralja«. Tako je 1664. godine uputio pomoć caru Leopoldu u trenutku kada su Turci zaprijetili Beču (bitka kod Sankt-Gottharda), kao i Veneciji, koja štiti svoje posjede na Kreti, pa izgleda da je u pravu Voltaire kada nam otkriva da je interes Francuske da »Turci uznemiruju Mađarsku, ali ne i da ju osvoje«. Gledajući iz toga kuta, čini se opravdanim što Luj XIV. svoju pomoć urotnicima uvjetuje time da ne smiju tražiti potporu od Turaka, na što njegov poslanik u Beču, vitez de Gremonville opetovano upozorava urotnike.

Diplomatske igre

Je li francuska strana ikada doista ozbiljno računala na ustanak protiv austrijskog cara? Ili je cijela priča bila sračunata kao mala diverzija sa svrhom odvlačenja pozornosti? Kronologija urote govori o tome da se najintenzivniji pregovori francuske strane i urotnika u Hrvatskoj i Mađarskoj vode pred rat Francuske u Flandriji protiv Španjolske (1667), a povod tomu može biti pokušaj da se austrijski car prijetnjom ustanka u vlastitom dvorištu prisili da u tome sukobu ostane neutralan. Za razliku od francuske strane, urotnici se vrlo ozbiljno pripremaju: Petar Zrinski je francuskom poslaniku de Gremonvilleu predočio detaljan plan oružane pobune, uključujući obavijesti o lukama na hrvatskoj obali u kojima se mogu iskrcati francuska pojačanja, te put kojim bi ona mogla brzo stići do posjeda Zrinskih u sjevernoj Hrvatskoj.¹⁰ Nezadovoljnici u Mađarskoj i Hrvatskoj trebali su, dakle, poslužiti za jednake ciljeve kao i pregovori s Turcima, a da se pritom francuski kralj ne izlaže optužbama zbog suradnje s nevjernicima. Upravo suprotno, Luj je mogao tvrditi da potpomaže branitelje kršćanstva koji su se njemu obratili s molbom za pomoć, nezadovoljni potporom svojega zakonitog suverena, kao što navodi u jednom pismu Petru Zrinskom iz 1664. godine: »Nitko ne cijeni više od mene zasluge i vrijednost dva tako hrabra gospodina koji se svakodnevno ističu svojom vjeron i odvažnošću u obrani kršćanstva pamćenja vrijednim pothvatima... U svakoj ću prilici s velikim zadovoljstvom obojici pokazati znake svoje naklonosti.«¹¹

Ali, već iduće godine francuskom kralju više nije u interesu otvoreno se suprotstavljati caru Leopoldu, čiju je neutralnost osigurao tajnim dogovorom o podjeli španjolskih posjeda. Njegov poslanik u Beču sada savjetuje urotnike neka čekaju povoljniju priliku. Postavlja se pitanje krajnjeg cilja francuske diplomacije: jesu li intenzivniji kontakti s urotnicima trebali bečkom dvoru dati do znanja da je Luj u svakom trenutku u mogućnosti ucjenjivati Leopolda ustankom njegovih vlastitih podanika? Jesu li francuski diplomati sami pothranjivali te glasine i puštali ih da kruže bečkim dvorom? Ili su, pak, u pitanju neke druge ratne varke pri kojima Petar Zrinski i urotnici u Hrvatskoj mogu bi-

ti od pomoći francuskim planovima? Vitez de Gremonville koristi se svojim utjecajem kod hrvatskoga bana i poznanstvom s hrvatskim časnikom kako bi spriječio novačenje četiri tisuće hrvatskih vojnika koji su trebali biti upućeni kao pojačanje španjolskim trupama u Flandriji. Ne samo da ta pojačanja nisu stigla do Flandrije, nego je Petar Zrinski predložio da će isti broj vojnika okupiti za potrebe francuskoga kralja. Dana 27. lipnja 1667. Zrinski predlaže francuskom kralju uvjete pod kojima će stupiti u njegovu službu: kada francuski kralj pokrene vojne operacije protiv austrijskog cara, on je spreman sudjelovati i to kao vođa posebnog odreda svojih vojnika, a pod vrhovnim zapovjedništvom poznatog vojskovođe Turennea ili kakvog princa kraljevske krvi. Ta ozbiljna ponuda hrvatskoga bana zacijelo je uvjetovana »povoljnim okolnostima« na koje su urotnici nestrpljivo čekali već nekoliko godina, ali i odlukom francuskoga kralja o osnivanju *Royal Cravattes* 20. svibnja 1667. godine, što daje naslutiti kraljevu sklonost.

U svjetlu takve strategije treba analizirati i ponašanje austrijskog dvora, kojemu veze hrvatskih velikaša s Francuskom još od vremena Nikole Zrinskog nisu ostale nepoznate. Da Leopoldovi ministri nisu pogrešno procijenili francuske namjere dokazuje i sam Luj XIV., koji u svojim uputama prijestolonasljedniku (*Memoires à servir au dauphin...*) priznaje da je pomagao urotnicima u Mađarskoj kako bi pripremio diverziju s leđa, s ciljem da austrijskog cara prisili da povuče dio svojih snaga s rajnskog bojišta, gdje se Francuska bori s carstvom za Alsace i izlazak na obale Rajne. Da takva strategija nije bila bez rezultata vidljivo je i iz sljedećeg podatka: godine 1657. austrijski je car u dvjema vojnim krajinama (hrvatskoj i primorskoj), dakle na više od stotinu kilometara granice, držao ukupno 1787 vojnika, što pokazuje u kojoj je mjeri granica prema Turcima bila slabo branjena, odnosno da je obrana i dalje bila najvećim dijelom zadaća hrvatskih velikaša.¹² Za slamanje urote hrvatskih i ugarskih velikaša Leopold je, pak, morao angažirati četrdeset tisuća vojnika, poglavito u Gornjoj Mađarskoj. Iz toga proizlazi u kojoj je mjeri strategija sklapanja saveza, ali i diplomatskih igara u protivnikovu dvorištu bila važna za francusku vanjsku politiku, a ujedno »opravdava« austrijskog cara za neslavni mir u Vasváru 1664. godine, kada su Osmanlije, unatoč porazu kod Sankt-Gottharda, mogli zadržati sva prethodno osvojena područja u Hrvatskoj i Mađarskoj.

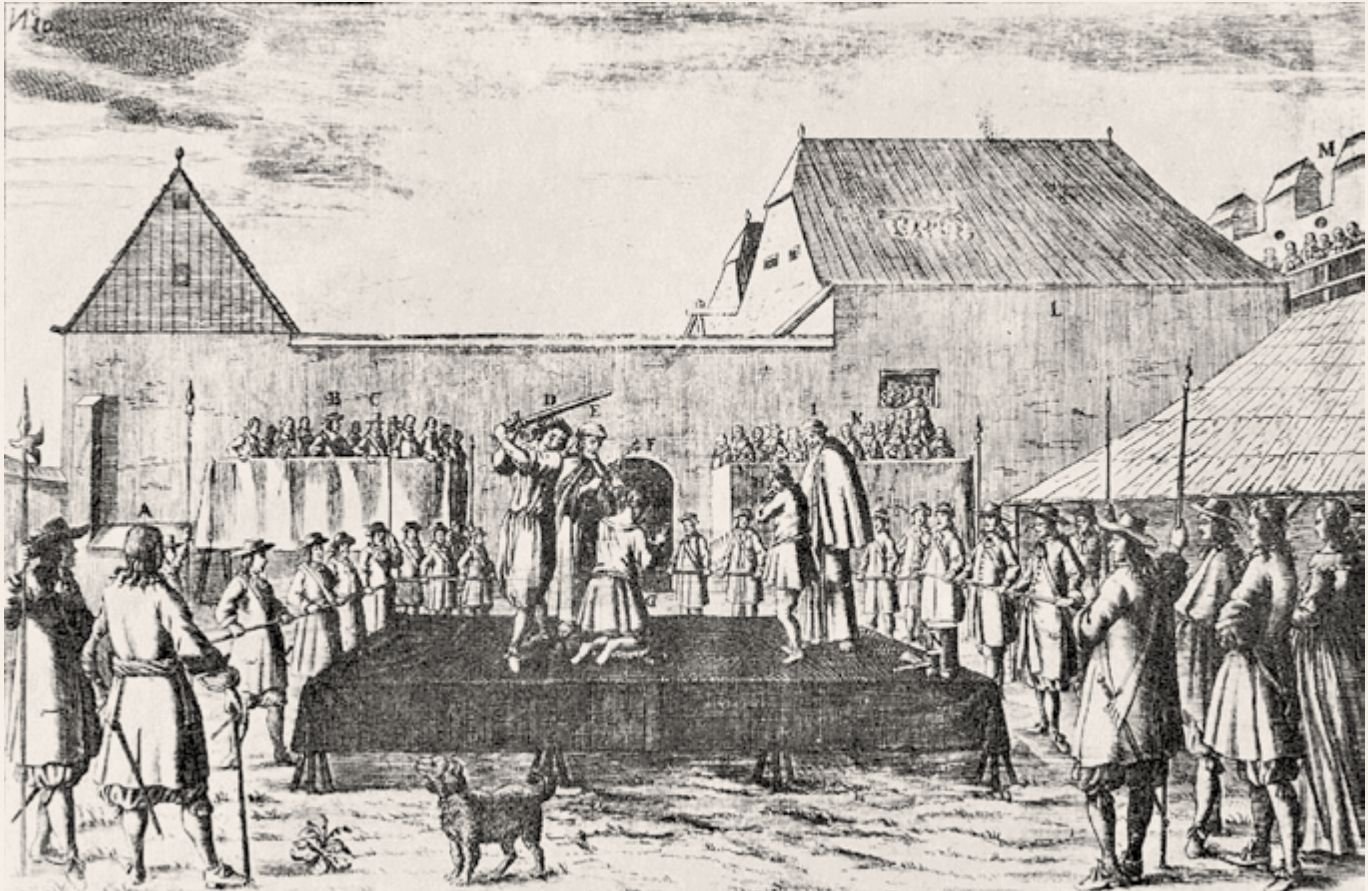
Zaključak

Sve do tragičnoga kraja Petra Zrinskog i Frana Krste Frankopana u Bečkom Novom Mjestu 1671. godine, francuska diplomacija u Beču i Veneciji nastojat će držati svoje štitićenike u Hrvatskoj u stanju stalnog iščekivanja kako bi, kada prilike to budu zahtijevale, ponovo mogli zaigrati na »urotničku kartu«. Hladan i ciničan diplomat, francuski poslanik javlja u Pariz kako su se urotnici »spremni dati svakome tko bi im bio voljan pomoći u njihovim namumima i da će ih francuski kralj moći iskoristiti kada nje-

¹⁰ Na sličan je način, preko Dalmacije, početkom XIV. stoljeća Pavao Šubić na ugarsko prijestolje već doveo jednu francusku dinastiju – Anžuvince.

¹¹ Vidi Bogišić, *Acta coniurationem Petri a Zrinio et Francisci de Frankopan*, dodatak CCLXXVIII (prijevod s francuskog: autor).

¹² Vončina, n. dj., str. 30.

Pogubljenje Petra Zrinskog i Frana Krste Frankopana u Bečkom Novom Mjestu 30. travnja 1671.

mu to bude odgovaralo«. U kojoj mjeri su ciljevi urotnika bili ostvarivi, odnosno u kojoj je mjeri Francuska doista mogla pomoći u ostvarenju njihovih planova? Sjaj Kralja Sunca bio je odraz snage francuske države, koja nakon kriza izazvanih vjerskim neredima u XVI. stoljeću ponovo ima velike ambicije u Europi. No, koncept apsolutističke monarhije, koja je upravo u osobi Luja XIV. doživjela svoj vrhunac, već i prije kraja njegove vladavine bio je doveden u pitanje. U Engleskoj, gdje je latentni sukob između kralja i parlamenta završio protjerivanjem s vlasti dinastije Stuart (1688), a još prije u Holandiji, stvoren je koncept moderne parlamentarne demokracije, koja je konačni oblik zadobila u američkom Ustavu i francuskoj Deklaraciji o pravima čovjeka. Ishodi ratova koje je Luj XIV. vodio tijekom svoje polustoljetne vladavine ne pokazuju samo nemogućnost francuske hegemonije u Europi nego i pobjedu engleskog i holandskoga političkog modela. Prvi koji će to priznati francuski su filozofi iz doba prosvjetiteljstva, ponajprije Voltaire.

Što bi se dogodilo da je kojim slučajem pobijedila strategija francuskog dvora, a ne austrijskih Habsburgovaca? Vjerojatno bi »zapadni Balkan« danas obuhvaćao i slovenske i austrijske zemlje i završavao na Soči, a Dunav cijelim svojim tokom bio balkanska rijeka. Je li dogovor Petra Zrinskog s Portom propao jer hrvatski ban naposljetku ipak nije bio voljan napraviti taj posljednji, očajnički korak ili Turci nisu znali prepoznati povijesnu priliku da uz pomoć urotnika možda zauzmu i sam Beč? Trinaest godi-

na nakon pogubljenja urotnika u Bečkom Novom Mjestu, nije također jasno je li Ivan Antun Zrinski, jedini sin Petra Zrinskog, doista bio upleten u urotu da Turcima otkrije skrovište cara Leopolda, koji bježi iz opsjednutog Beča (1683), a sve to kako bi osvetio oca?! Pod tom je optužbom, naime, iste godine bačen u tamnicu, u kojoj će ostati sve do smrti, dvadeset godina poslije. Paradoksalno je da iste godine kada pogrešno odigrana politička karta Zrinskih određuje sudbinu i posljednjega muškog potomka obitelji, pod Bečom umire Juraj Križanić, zagovornik još jedne hrvatske geopolitike koja nije dočekala »povoljne okolnosti«.

Kada je mirom u Versaillesu stvorena Jugoslavija, bila je to posljedica kako Wilsonove teorije o »samoodređenju« naroda tako i francuske strategije održanja ravnoteže u Europi stvaranjem brane njemačkom utjecaju u jugoistočnom dijelu kontinenta. Događaji iz 1991. godine potvrdili su tvrdoglavu postojanost naslijeđenih geopolitičkih pogleda koji su francusku vanjsku politiku i ugled često dovodili u neugodnu situaciju. Sve je to dodatni razlog da u događajima koji su obilježili kraj 20. stoljeća na ovom području prepoznamo dokinuće političkog ustroja koji je nastao još u XVII. stoljeću. Na pragu ulaska Hrvatske u Europsku uniju, vrijedno je prisjetiti se kako je dugo i mukotrpno nastajala europska politička zajednica i imati na umu dva osnovna principa koji su obilježili njezinu povijest: formiranje nacionalnih država kao okvira za razvitak demokratskoga društvenog uređenja i potrebu za ostvarenjem davnog sna o ujedinjenju ovoga tako iznimnoga kontinenta. ■

Lovorka Čoralić

SCUOLA DEGLI SCHIAVONI

Fotografije iz zbirke
Laure Dominis i
Ruže Planinac

Hrvatska bratovština u srcu Mletaka

U prošlosti su Mleci sloveli za grad koji privlači putnike i useljenike iz cijelog svijeta. Jačanjem državne, političke i gospodarske moći Privedre Republike, u doba kada je obuhvaćala najveći dio istočnojadranske obale i grčkoga otočja, Mleci su postali stjecištem raznorodnih nacionalnih skupina. Stalno naseljavanje žitelja zavičajem s mletačkih stečevina diljem Jadrana i Grčke, kao i dolazak gospodarski snažnih trgovaca i poduzetnika, vještih obrtnika i glasovitih majstora iz zemalja europskoga Zapada, ali i sa šireg područja islamskoga svijeta, središnja mletačka vlast podupirala je nizom povlastica i državnih mjera. Pristigli iz raznih zemalja, nacionalnim, vjerskim i civilizacijskim obilježjima različiti, stranci su se vrlo brzo snalazili i prilagođavali otvorenoj mletačkoj sredini, koja im je pružala nebrojene mogućnosti za rješavanje osnovnih životnih problema. Svoja su domovinska obilježja zadržavali naraštajima, čemu je poglavito pridonosila i mletačka državna vlast, svjesna činjenice da djelatne nacionalne skupine znače gospodarski i kulturni dobitak svake sredine koja ih prihvati prijateljski i s razumijevanjem.

Mleci – grad koji se nazivao Babilonijom

Zadržavanje nacionalnih posebnosti i običaja stranih zajednica u Mlecima najizrazitije se iskazivalo njihovim smještajem u određene dijelove grada, osnutkom vlastitih bratovština i okupljanjem u istim crkvama, kao i udruženim nastupom na mletačkom poslovnom tržištu. Uz mnogobrojne europske (albanska, armenska, grčka, njemačka, židovska) i izvanoeuropske (arapska, perzijska, turska) nacionalne i vjerske skupine, tijekom prošlosti dojmljivo nazočne u gospodarskom, društvenom, vjerskom i kulturnom životu Mletaka, nezaobilazno mjesto pripada i hr-

vatskoj useljeničkoj skupini i njihovoj središnjoj ustanovi – bratovštini sv. Jurja i Tripuna (*Scuola degli Schiavoni, Scuola dei SS. Giorgio e Trifone, Scuola Dalmata*).

Osnutak i prvi početci bratovštine

Godine 1451., dana 19. svibnja, u mletačkome je Vijeću deseterice pročitana zamolba kojom se od najviše državne vlasti tražilo odobrenje rada bratimske udruge namijenjene okupljanju i pružanju pomoći pripadnicima hrvatske useljeničke skupine. Predstavka Hrvata potanko pojašnjava nužnost osnutka udruge nacionalnog obilježja: nevoljno stanje brojnih sunarodnjaka, koji su u velikom broju popunjavali posade ratnih brodova i kopnene vojske Mletačke Republike, a sada su bez državne potpore okrutno prepušteni oskudici. Siromaštvo tih Hrvata toliko je – ističe se u tekstu predstavke – da mnogi čitave dane provode ispred trijema Duždeve palače proseći milostinju. Poneki od njih nalaze se u mletačkim tamnicama, bez posjetitelja i prijatelja, i bez mogućnosti da ih se nakon smrti dostojno pokopa. Zbog svega toga okupljeni hrvatski useljenici traže pomoć mletačke vlade, kako bi utemeljenjem vlastite bratovštine mogli svojim sunarodnjacima pružiti osnovnu pomoć i utjehu. Istoga dana Vijeće deseterice odobrava osnutak i djelovanje bratovštine *Illiricorum*, koja će se poglavito baviti humanitarno-karitativnim radom u pružanju pomoći i okupljanju useljenika s istočnojadranske obale. Mletačka vlast odobrava ime udruge posvećene svecima-zaštitnicima sv. Jurju i sv. Tripunu, kao i njezino sjedište u samostanskoj crkvi ivanovaca S. Giovanni del Tempio (sv. Ivan od Hrama). Samo pet dana poslije (24. svibnja 1451) okupilo se na prvoj, osnivačkoj skupštini udruge oko 200 hrvatskih useljenika u prostorijama gostinca S. Catarina, zgrade smještene neposredno uz samostan ivanova-

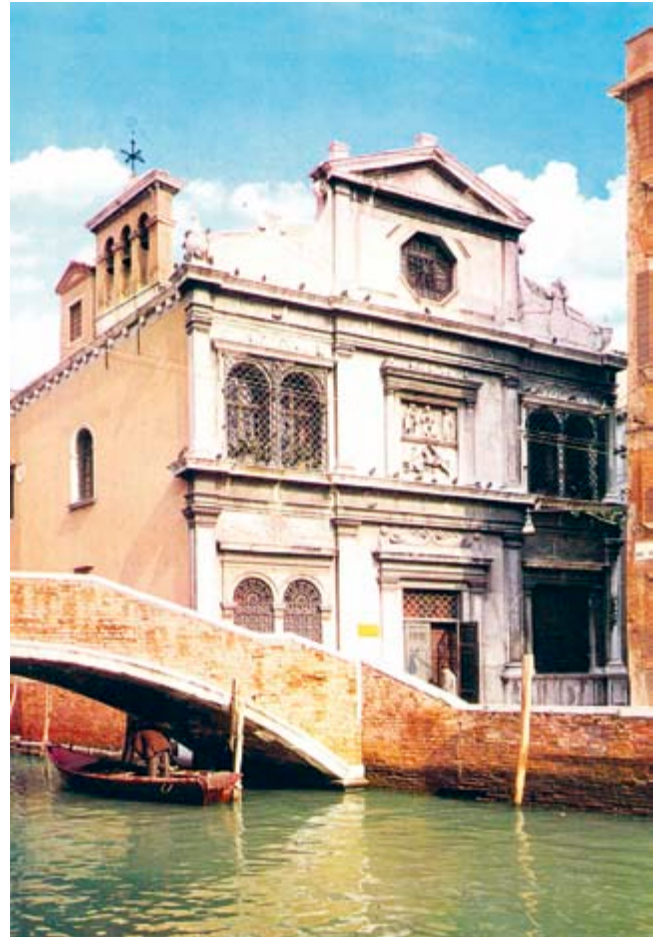
Veduta Mletaka (oko 1500), rad Jacopa de Barbarija – označen je smještaj sjedišta bratovštine

ca S. Giovanni del Tempio u predjelu Castello. Dozvolu za okupljanje i održavanje prve izborne skupštine hrvatskim je useljenicima odobrio mletački predstojnik Ivanovaca Lorenzo Marcello, a tom je prigodom izabrana i prva uprava bratovštine.

Dana 30. svibnja 1451. godine hrvatska je bratovština potpisala ugovor s priorom Marcellom, odredbama kojeg se određuju međusobna prava i obveze između bratovštine i crkve Reda Ivanovaca. Hrvatski bratimi stječu pravo uporabe dijela gostinca S. Catarina u kojem mogu podići oltar posvećen svojim zaštitnicima sv. Jurju i sv. Tripunu te ujedno dobivaju pravo na korištenje četiriju grobnica za ukop svojih članova. U kapeli se mogu slaviti mise zadušnice u spomen na pokojne bratime, kao i svečane mise u dane njihovih svetaca-zaštitnika. U znak zahvalnosti, bratovština će prioru svake godine na blagdane sv. Jurja i sv. Tripuna darovati po jedan kruh, voštanicu tešku jednu libru te četiri dukata.

Indulgencije – važna priznanja bratovštini

Značajem nezaobilazna poglavlja iz prve etape opstojanja bratovštine odnose se na podjelu darovnica i indulgencija od strane onodobnih crkvenih dostojanstvenika i svjetovnih uglednika. Prvo i zasigurno jedno od najznačajnijih priznanja bratovština iseljenih Hrvata stekla je indulgencijom kardinala Bessariona 1464. godine. Humanist i erudit, monah i katolički kardinal, Grk Bessarion je nakon pada Carigrada pod osmansku vlast pronašao svoju drugu domovinu na Apeninskom poluotoku te je svoje sjedište zasnovao u mletačkoj benediktinskoj opatiji S. Gior-

Zdanje bratovštine

gio Maggiore. Slavan i priznat u zapadnom svijetu kao gorljiv zagovornik kršćanskoga jedinstva i odlučnijega vojnog odupiranja osmanskim nadiranjima, Bessarion je mogao iskrenije od većine svojih suvremenika shvatiti tragičnu neizbježnost rasplesa na europskom jugoistoku te je upravo u hrvatskim izbjeglicama i prognanicima, tada naseljenim diljem talijanske čizme, prepoznao sličnost i jedinstvo u nemiljoj prognaničkoj sudbini. Dana 10. veljače 1464. godine kardinal se Bessarion, tada naslovni biskup Tuscula, carigradski patrijarh i pobočni legat apostolske stolice u Mlecima i svim područjima pod vlašću Republike, obratio hrvatskoj bratovštini poveljom napisanom na otoku S. Giorgio Maggiore. Težeći »da se skjavonska družba svakoga dana uzvisuje čineći dobra djela«, kardinal je bratovštini podijelio indulgenciju koja se odnosi na dane njezinih zaštitnika sv. Jurja, sv. Tripuna, sv. Jeronima, kao i na blagdane Presvetoga Tijela Kristova i na prvu nedjelju nakon Uzašašća Gospodinova. Svi vjernici »koji budu pobožno posjetili crkvu u kojoj će se rečena družba sastajati«, stječu oprost od sto dana godišnje za svaki blagdan u kojem pohode crkvu.

Godine 1481., dana 8. rujna, bratovština je stekla drugu značajnu indulgenciju. Uputio ju je Bertuccio Contarini, legat pape Siksta IV. i tadašnji prior mletačkoga samo-

Reljefi na pročelju sjedišta bratovštine

stana ivanovaca. Opći oprost (*absolutio in vita* i *absolutio in articulo mortis*) upućen je kao priznanje članovima udruge koji su pružili pomoć braniteljima ivanovačkog otoka Roda, tada zaposjedanog od osmanske vojske. Slanje pomoći Rodu provodio je upravo Bertuccio Contarini, čime se objašnjava njegov izbor za izravnoga uručitelja toga papinskog priznanja.

Početak XVI. stoljeća hrvatska udruga stekla je još dva važna priznanja. Godine 1502. (22. VI.) papa Aleksandar VI. – posredstvom svojeg legata Angela Leoninija – podjeljuje svim pohoditeljima sjedišta bratovštine oprost od četrdeset dana. Oprost primaju svi oni koji pribivaju bogoslužju na blagdane sv. Jurja, sv. Tripuna, sv. Jeronima i sv. Ivana Krstitelja te svake druge nedjelje u mjesecu. U tekstu papinske povelje naglašava se solidno materijalno stanje zajednice, opremljenost njezina sjedišta mnogobrojnim liturgijskim predmetima i umjetninama te iskazuje dobra želja za njezinim daljnjim napredovanjem, porastom članstva i ugleda. U istoj godini bratovština dobiva i dragocjen dar uglednoga plemića Paola Valaressa, zapovjednika mletačkih utvrda na Peloponezu. Riječ je o vrijednoj relikviji sv. Jurja, koja se do tada nalazila u vlasništvu jeruzalemskoga patrijarha, a uručena je mletačkom zapovjedniku kao osobni dar i priznanje. Relikvija je bila isprva pohranjena u mletačkoj crkvi S. Angelo Michaele, a dopuštenje za prijenos relikvije u sjedište bratovštine dali su tadašnji mletački patrijarh Tommaso Donà i spomenuti papinski legat Leonini. Dana 24. travnja, na blagdan sv. Jurja, relikvija je svečano prenesena u bratimsko sjedište, a tom su prigodom darovatelj Paolo, njegov brat Niccolò te neća-

ci Luca i Vittore primljeni među počasne članove hrvatske zajednice.

Graditeljska preguća i novo ruho sjedišta bratovštine

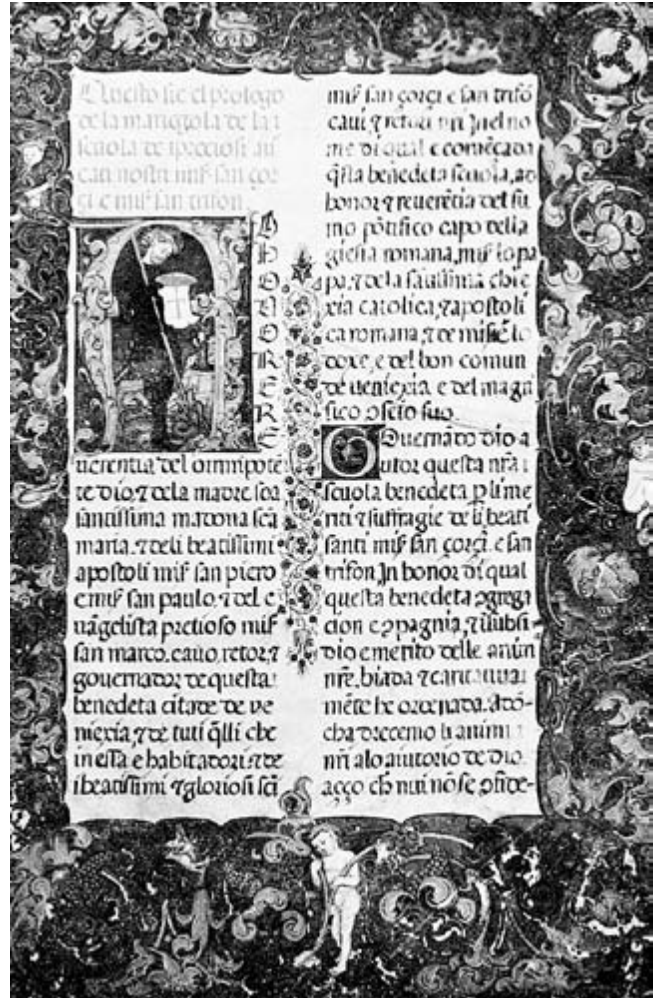
Razdoblje XVI. stoljeća, tijekom kojega bilježimo najjači priljev hrvatskih useljenika u grad na lagunama, doba je i velikih pregradnji i radova na uređenju bratimskog sjedišta. Nakon 1518. godine, kada je s crkvom ivanovaca postignut trajni sporazum o uporabi prostora hrvatske udruge, bratimi su pristupili temeljitim preinakama svojega sjedišta. Godine 1551., nakon višegodišnjih postupnih građevinskih zahvata, sjedište hrvatske udruge poprima vanjski i unutarnji izgled nalik većini onodobnih malih mletačkih bratovština, a koji će se uglavnom zadržati do danas. Preuređenje negdašnjega templarskoga gostinca povjerenno je 1551. godine protomajstoru arsenalu Giovanniju De Zanu, učeniku i stilskom sljedbeniku glasovitoga mletačkoga graditelja Jacopa Sansovina. Pročelje zgrade građeno je istarskim kamenom (*pietra istriana*) i slijedi graditeljska i skulptorska načela mletačkoga *cinquecenta*. Pravokutnom formom i čvrsto naglašenom podjelom katova, zgrada izvana stvara dojam mnogo veće prostranosti od stvarne unutarnje površine. Prizemlje raščlanjuju ulazna vrata te nejednako građeni prozori (bifore na lijevoj, a pravokutni prozor na desnoj strani). U središtu fasade nalaze se dvije skulpture. Gornja potječe iz XIV. stoljeća i prikazuje Blaženu Djevicu Mariju s Djetetom, sv. Ivana Krstitelja i sv.

Katarinu. Autor je rada nepoznat, a skulptura je nasljeđe gostinjsca S. Catarina. Rad podno te skulpture prikazuje sv. Jurja u borbi s zmajem. Skulptura je načinjena 1552. godine i djelo je klesara Pietra da Salò. Unutrašnjost zgrade sačuvala je prvotnu namjenu. Prizemlje, urešeno Carpacciovim slikama, služilo je u vjerske svrhe, a na katu se nalazila dvorana za okupljanje bratima i održavanje sjednica uprave. Od danas sačuvanih sjedišta mletačkih bratovština, zgradi hrvatske udruge najviše nalikuje zgrada negdašnje bratovštine obučara (*Scuola dei calegheri*) na Campo S. Tomà, podignuta 1478. godine.

U prvih sto godina svojega postojanja hrvatska je bratovština definitivno stekla status samostalne bratimske udruge nalik ostalim nacionalnim bratovštinama u Mlecima s prvenstvenim zadatkom okupljanja, zbrinjavanja i pomoći pripadnicima hrvatske iseljeničke skupine. U idućim stoljećima, u doba kada opada priljev novoga hrvatskoga prekojadranskog useljeničtva, udruga se postupno pretvara u ustanovu trajno iseljenih Hrvata i njihovih potomaka, gubeći temeljna obilježja i zadaće zacrtane svojim osnutkom. Izostaju značajni datumi i prijelomni događaji, zbivanja iz godine u godinu nalikuju jedna drugima te o jednoličnosti bratimskoga svakodnevlja najbolje svjedoče godišnje knjige prihoda i rashoda, kao i izvješća s godišnjih skupština bratovštine.

Nakon silaska Serenissime s povijesne pozornice

Ustaljeni ritam povijesnoga razvoja bratovštine trajat će do skončanja Mletačke Republike 1797. godine, kada se, dekretom novouspostavljene francuske uprave 1806. godine, ukidaju brojne crkvene ustanove (samostani, bratovštine, ubožišta, gostinjski i druge ustanove pod crkvenim patronatom), a njihova imovina prelazi u državno vlasništvo. U tom dramatičnom i prijelomnom trenutku, kada se bratovština zatekla pred neizbježnim ukidanjem, tadašnji predstojnik Josip Žuanić obraća se 14. svibnja 1806. pismenom predstavkom čelnicima francuske uprave u Mlecima. U predstavci se iznosi povijesni razvoj bratovštine, razlozi njezina osnivanja i osnovna svrha djelovanja te posebno naglašava njezina važnost za višestoljetno objedinjavanje iseljenih Hrvata. Naglašavajući kako je udruga »posljednji bedem Skjavona«, Žuanić moli francuske vlasti za dozvolu djelovanja i pravo na zadržavanje imovine, kojoj je prijeto podržavanje. Okolnost da je bratovština sv. Jurja i Tripuna imala u prošlosti posebno i u odnosu na većinu drugih udruga vrlo svjetovno obilježje te da je hrvatsko useljeničtvo činilo brojčanim udjelom i djelatnim angažmanom u mletačkom javnom životu respektabilnu zajednicu, kao i konkretni politički razlozi prema francuskim stečevinama u Hrvatskoj i Dalmaciji (ustroj Ilirskih provincija), utjecali su na popustljivost francuske uprave. Nasuprot većini mle-

Početna stranica Statuta (matrikule) bratovštine

tačkih bratovština, na mnogobrojne apele i zagovore kojih se francuska vlast u potpunosti oglašila, hrvatska je udruga naišla na povoljan odgovor i uspješno prebrodila najkritičnije razdoblje svoje povijesti. Dana 11. veljače 1807. Ravnateljstvo državnih dobara u Mlecima službenim je dekretom priznalo dotadašnji kontinuitet i odobrilo nastavak rada hrvatske udruge s punim pravom korištenja cjelokupne imovine u gradu i na području mletačke terraferme. Nakon toga događaja djelovanje je bratovštine nastavljeno te traje do danas.

Pozornosti vrijedan udio u javnom životu Mletaka zajednica je imala u doba prijelomnih političkih događanja na talijanskom prostoru, poglavito za revolucionarnih događanja 1848/49. godine, kao i tijekom talijanskoga nacionalnoga preporoda i pokreta za ujedinjenje. Naziv *Schiavoni*, do XIX. stoljeća sastavni dio imena bratovštine (*Scuola degli Schiavoni*), tada nestaje, a zamjenjuje ga današnji naziv *Scuola Dalmata dei SS. Giorgio e Trifone*. Time je udruga, nastala upravo zbog objedinjavanja i institucionalnog povezivanja Hrvata s istočnojadranske obale, izgubila svoje prvotno obilježje, prerastajući u zajednicu dalmatinskih

Vittore Carpaccio: Sv. Juraj u borbi sa zmajem

i istarskih useljenika talijanskoga nacionalnog i političkog opredjeljenja.

Predstojnik, vikar, pisar, odbornici – dužnosnici bratovštine

Statut (*Mariegola*) bratovštine sadrži osnovne podatke koji se odnose na unutarnje ustrojstvo, strukturu i razdiobu dužnosti u upravnim tijelima, kao i podatke o temeljnim zadaćama djelovanja udruge kao središnje ustanove okupljanja iseljenih Hrvata. U odredbama (kapituli) Statuta pobliže se ne objašnjava nacionalna struktura i podrijetlo članova, ali sadržaj brojnih kapitula nedvosmisleno pokazuje kako je udruga ponajprije bila namijenjena useljenicima s mletačkih posjeda na istočnom Jadranu. Pristup u zajednicu imao je svaki prekojadranski useljenik, bez obzira na imovne mogućnosti, zanimanje, društveni status ili spol. Novčana nadoknada za pristupanje u bratovštinu nije navedena, već se izriječom napominje da svaki bratim plaća prinos prema svojim željama i mogućnostima. Svaki član obvezuje se slijediti odredbe Statuta, štovati svece-zaštitnike udruge te svojim zauzimanjem pridonositi općem boljitku zajednice.

Velik broj članaka Statuta sadrži detaljno objašnjenje o razdiobi, službama, dužnostima i ovlastima pojedinih upravnih tijela i obnašatelja vodećih dužnosti u bratovštini. Na glavnoj godišnjoj skupštini bratovštine središnji je događaj bio izbor vodećega dužnosnika – predstojnika udruge (*gastald*, *guardian grande*, *governador*). Obveze predstojnika sastojale su se u vodećoj ulozi prilikom nazočenja bogoslužju, u određivanju i razdiobi novčanih svota upućenih za zbrinjavanje ili pokop siromašnih članova te za isplatu miraza (ili pristupnine u samostan) djevojkama iz siromašnijih obitelji. Predstojnik je bio obvezatan redovito nazočiti posljednjem ispračaju pokojnog bratima te posjećivati svakoga bolesnog člana zajednice i na trošak udru-

Vittore Carpaccio: Sv. Jeronim dovodi lava u samostan

ge skrbiti se o njemu. Nadzirao je financijsko poslovanje bratovštine, posebice pazeći da se bez suglasnosti Velikoga vijeća ne prekorače godišnje mogućnosti i troškovi ne premaše zalihe bratimske riznice. Njegova je dužnost trajala jednu godinu. Nakon toga morale su proći najmanje dvije godine da bi ista osoba ponovno mogla obnašati prethodnu dužnost. Dužnost predstojnika posebno je dolazila do izražaja prigodom godišnje skupštine udruge, ali i na raznim gradskim javnim i crkvenim svetkovinama kojima su nazočile sve mletačke bratovštine. Predstojnik je tada zajedno s ostalim vodećim dužnosnicima u svečanoj procesiji gradskim ulicama i trgovima predvodio svoje članstvo, a njegova odjeća, korištena samo u najsvečanijim prigodama, davala je časti i naslovu *guardiana grande* posebnu važnost i dostojanstvo.

Vikar (*vicario*) je bio sljedeći po važnosti u upravnoj hijerarhiji bratovštine. Zamjenjivao je predstojnika u danima njegove odsutnosti. Služba vikara neposredna je stepenica pred postizanje najviše časti u bratovštini te se mnogi vikari nakon isteka mandata spominju u svojstvu predstojnika. Uz vikara, treći član u središnjem upravnom tijelu bratovštine (*bancalia*) bio je dužnosnik nazvan *guardian del matin*. Važnu dužnost u hrvatskoj je bratovštini obnašao i pisar (*scrivan*), osoba koja je imala zadatak uredno bilježiti sve prihode, rashode i odredbe bitne za djelovanje bratovštine tijekom svojega mandata. Kada je riječ o drugim službama, potrebno je spomenuti odbor desetorice dekana (*X degani di tutto anno*) koji su izvršavali odluke bratimske skupštine. Uobičajene dužnosti dekana odnosile su se i na nadzor crkvenog sjedišta i bratimskoga oltara, održavanje prostorija za okupljanje i sastajanje bratima, nabavu svećanih stjegova, procesijskih križeva i drugih liturgijskih predmeta te na izravnu raspodjelu novčane pripomoći najugroženijim članovima zajednice. Slijedila je dužnost sindika (*III sindaci*), poznata u drugim bratovštinama pod imenom nuncija ili glasnika, a sadržavala je obvezu obaveštavanja članova o svim važnim događajima i odlukama

vezanim uz djelovanje udruge. Sindici su poglavito imali zadatak obavijestiti sve članove o smrti nekog bratima, posjećivati bolesne članove i skrbiti se o njima te na vrijeme odaslati pozive za središnju skupštinu i redovite sjednice.

Središnje predstavničko tijelo bratovštine činilo je Veliko vijeće (*Consiglio generale, Capitolo grande*). Na godišnjoj skupštini članova Velikoga vijeća, posljednje nedjelje u lipnju, vijećnici su – kao predstavničko tijelo cjelokupnog članstva – između sebe birali predstojnika, vikara i *guardiana del matin (bancalia)* te dužnosnike drugih upravnih tijela udruge. Vijeće je katkad brojilo i do 200 članova (ovisno o pojedinim godinama), od čega je oko 35 osoba obnašalo razne upravne dužnosti. Popisi vijećnika, sadržani u knjigama izvješća s godišnjih sjednica (*Capitolari*), ubrajaju se u nezaobilazne i bogatstvom građe prvorazredne izvore za proučavanje strukture članstva bratovštine tijekom niza stoljeća njezina postojanja.

Carpacciova remek-djela – trajni prinos Hrvata mletačkoj likovnoj baštini

Slikarski ciklus mletačkoga majstora Vittorea Carpaccia (rođen između 1455. i 1465. – umro potkraj 1525. ili početkom 1526) u sjedištu hrvatske bratovštine bez ikakve je dvojbe najvrjedniji dio njezine umjetničke baštine. Carpacciova djela, nastala isključivo po narudžbi i za potrebe iseljenih Hrvata, očuvana u neprekinutom kontinuitetu na jedinstvenom mjestu kojem su i bila namijenjena, već više od jednoga stoljeća privlače pozornost niza europskih i svjetskih povjesničara umjetnosti i kulture i nezaobilazan su dio itinerara za svakog poznavatelja i štovatelja mletačke slikarske baštine. Carpaccio se drži posljednjim velikim izdankom mletačke predrenesansne slikarske škole, a njegovim se djelima (posebice na velikim narativnim kompozicijama) religiozni predlošci (životi i legende o svecima), uz primjetan utjecaj Orijenta, prenose u onodobno mletačko okružje. Svoja glasovita slikarska djela Carpaccio je ostvario izradbom slikarskih ciklusa za mletačke bratovštine: sv. Uršule sa sjedištem u dominikanskoj bazilici SS. Giovanni e Paolo, zajednicu albanskih iseljenika, bratovštinu sv. Stjepana te slikarskim opusom nastalim za hrvatsku udruhu. Prizore iz života svetaca-zaštitnika (sv. Jurja, sv. Tripuna, sv. Jeronima) hrvatske zajednice Carpaccio je izrađivao od 1502. do 1507. godine. Činjenica da je uprava pozvala tada već proslavljenog i cijenjenoga mletačkog majstora da svojim radovima ukrasi sjedište, pokazuje tadašnju ekonomsku snagu zajednice koja je zasigurno raspolagala nemalim sredstvima potrebnim za plaćanje djela toga vrhunskog umjetnika. Isto tako, uprava je angažmanom vodećega slikara pokazala dalekovidnost i svijest da će djela najboljeg od najboljih majstora kista osigurati bratovštini trajno mjesto u povijesti mletačke slikarske umjetnosti.

Vittore Carpaccio: Čudo sv. Tripuna (detalji)

Uprizoreni sveci-zaštitnici bratovštine

Prizori iz života svetaca inspirirani su tekstovima »Zlatna legenda« (*Legenda aurea*) genoveškog nadbiskupa Jacopa da Voragine (XIII. st.; objavljeno u Mlecima 1475), »Katalog Svetaca« (*Catalogus Sanctorum*) Petra De Natalibus i životopisom sv. Jeronima (*Hieronimus, vita et transitus*, Venezia, 1485). Gledajući današnji raspored Carpacciiovih djela u sjedištu bratovštine, opažamo, na lijevoj strani od ulaza, tri prizora iz života kršćanskoga mučenika sv. Jurja. Na prvoj slici slijeva (*Sv. Juraj u borbi sa zmajem*), nastaloj 1507. godine, svetac je, po uzorku na mjerodavni ikonografski predložak, prikazan kao mlad kršćanski vitez na konju koji dugim kopljem probada zmaja. U desnom kutu prikazana je princeza koja očekuje ishod bitke, a u pozadini se naziru obrisi orijentalnoga grada. Djelo se ubraja među vodeća ostvarenja mletačkoga slikarstva s početka XVI. stoljeća. U sljedećem prizoru posvećenom sv. Jurju (*Trijumf sv. Jurja*, 1507. god.) predstavljen je svečev pobjedonosni ulazak u grad s poraženim zmajem na tlu. Na lijevoj se strani nalaze likovi kralja, kraljice, princeze i dvorske svite, a desno je mnoštvo okupljeno kako bi pozdravilo vitezu pobjedu. Svi su likovi odjeveni u bogatu orijentalnu nošnju, preuzetu vjerojatno prema djelu *Opusculum sanctorum peregrinationum ad sepulcrum Christi venerandum*, autora Bernarda von Breydenbacha i sa slikovnim prikazima Erharda Reewicha iz Utrechta. Prizori iz života sv. Jurja završavaju scenom *Sv. Juraj pokrštava stanovnike libijskoga grada Selena*. Prizor je prepun orijentalnih motiva (svirači s golemim bubnjevima i trubama, raznobojna odjeća i nakit, egzotične životinje i ptice) i upućuje na izrazito prisutnu fascinaciju Zapada (osobito Mletaka) kulturom Orijenta.

Kotorski svetac-zaštitnik uprizoren je scenom *Čudo sv. Tripuna* (1507). Prema legendi uprizorenoj na slici, svetac je pozvan od rimskoga cara Gordijana da bi njegovu kćer oslobodio od napasti demona. Slika prikazuje sveca kao

Vittore Carpaccio: *Vizija sv. Augustina*

maloga dječaka u trenutku kada pobjeđuje demona (prikazanog kao zmaja), koji opsjeda carevu kćer. Svetac se, zajedno s pobješnjelim demonom-zmajem, nalazi na trijemu ograđenom s četiri stupa. S desne strane nalaze se opsjednuta djevojčica, car i njegova pratnja, a s lijeve je brojno mnoštvo koje nazoči svečevoj borbi s nečastivim. Pozadina slike odaje niz pojednosti karakterističnih za onodobni mletački krajobraz (kanali, mostovi, zvonici, kuće, lođe), uklopljen u ozračje koje podsjeća na tadašnje graditeljske pothvate mletačkih arhitekata Maura Coduccija, Antonija Rizza i obitelji Lombardo.

Desna strana Carpacciova slikarskog opusa u sjedištu hrvatske udruge započinje (gledajući od oltara) slikom *Molitva na Maslinskoj gori* (1502. god.). Scenom dominira surov brdski krajobraz, a likovi (apostoli u podnožju, Krist na vrhu stijene) uklopljeni su i hijerarhijski raspoređeni u prirodne uvjete gorske litice. Istovjetni nadnevak (1502) odnosi se i na sljedeći Carpacciov slikarski uradak – *Krist poziva sv. Mateja*. Prizor se odigrava na uglu tipične mletačke trgovačke četvrti. Pozadinom dominira visok toranj karakterističan za crkvene građevine mletačke terraferme (Treviso, Castelfranco Veneto). Ukupna atmosfera slike, arhitektura, odjeća i prizor mnoštva okupljenog uokolo Krista, odaju uobičajenu scenu mletačkoga svakodnevlja iz doba *quattrocenta*.

Dalmatinski svetac-zaštitnik bratovštine, crkveni otac i prevoditelj *Biblije* sv. Jeronim uprizoren je na idućim dvjema slikama. Na prvoj (*Sv. Jeronim dovodi lava u samostan*, 1502. god.) svetac je prikazan kako mirno dovodi lava u samostansko dvorište, a istodobno njegova redovnička subrača prestrašeno bježe. Prizor je smješten u dvorišni prostor nekoga onodobnoga mletačkog samostana, a niz pojednosti (egzotične životinje i ptice, osobe u istočnjačkoj odjeći) ponovno odaju utjecaje Orijenta. Prema mišljenju nekih povjesničara umjetnosti dvorišni prostor i dio zgrade koji se vidi u pozadini vjerojatno pripadaju gostinju S. Catarina – tadašnjemu sjedištu bratovštine. Slika *Po-*

Bitka u Patraskom zaljevu, zavjetni dar bokeljske obitelji Ivanović (18. st.)

kop sv. Jeronima (1502) prikazuje svečev lik (položen na zemlju i okružen subračom koja se mole) u trenutku njegova pokopa. Ozračje u koje je smješten prizor također je (prema graditeljskim pojedinostima) prostor gostinjca i crkve ivanovaca, pri čemu se također opažaju orijentalni motivi.

Renesansni intelektualac na slici

Zasigurno najintragantnija slika Vittorea Carpaccia u sjedištu hrvatske udruge prizor je nazvan *Vizija sv. Augustina*. Sve do najnovijeg vremena držalo se da slika prikazuje sv. Jeronima. Istraživanjem američke povjesničarke umjetnosti Helen I. Roberts, zasnovanom na iščitavanju legendi i životopisa svetaca, utvrđeno je da slika predstavlja sv. Augustina u trenutku kada mu se, u formi mistične svjetlosti, ukazuje sv. Jeronim i objavljuje svoju smrt. Navedujući se na tumačenja H. Roberts, talijanski je povjesničar umjetnosti Guido Perocco u svojim mnogobrojnim studijama upozorio na veliku vjerojatnost da je lik sv. Augustina zapravo »posuđeni« lik kardinala Bessariona. Na tu mogućnost upozoravaju mnogobrojni atributi naslikani uz lik sveca (misali, rukopisi, kodeksi, kipovi, antičke posude, astrolab, nautička pomagala, klepsidra, geometrijski pribor, klecalo s pozlaćenim ukrasima i niz sakralnih predmeta), kao i činjenica da je bratovština – u znak zahvalnosti zbog podjeljivanja indulgencije 1464. godine – grčkom monahu željela iskazati posebno štovanje.

Središnji dio donjega dijela sjedišta zajednice ispunjava glavni bratimski oltar omeđen s dvama mramornim stupovima. Oltar ukrašava pala *Gospa s Djetetom*, rad koji je dugo bio pripisivan Vittoreovu sinu Benedettu Carpacciu. Danas se, poglavito zahvaljujući restauratorskim radovima na slici te Perocovim istraživanjima, i to djelo pripisuje Vittoreu Carpacciu. Drži se da se na mjestu te slike nekada nalazila pala s prikazom sv. Jeronima, sv. Tripuna i sv. Jurja u borbi protiv zmaja, rad Mateja Ponzonija (Pončuna),

talijanskog majstora koji je imao i zapaženo djelovanje u Dalmaciji. Slika je poslije premještena u crkvu Madonna dell'Orto (S. Cristoforo), gdje se i danas nalazi.

Zavjetne slike hrvatskih pomoraca

Prizemlje u kojem se nalaze Carpacciova slikarska djela povezuje s gornjim katom (*albergo*) stubište na kojem je smješteno nekoliko slikarskih radova, pretežito zavjetnih darova istaknutih bratima (vodećih dužnosnika i imućnijih članova) iz XVIII. stoljeća. Izdvaja se, primjerice, prikaz pomorske bitke u Patraskom zaljevu, zavjetni dar ugledne bokeljske obitelji Ivanović iz 1751. godine. Strop stubišnog odmorišta prekriva prizor *Jakovljeve stube*, zavjetni dar predstojnika Luke Žuanića iz 1747. godine (škola Sebastiana Riccija). Na lijevoj strani stubišta zapažaju se slike *Ulazak Krista u Jeruzalem s portretom donatora* – predstojnika Luke Ivanovića iz 1746. godine – te *Sv. Juraj i sv. Tripun* s portretom predstojnika Vicenza de Gallija iz 1700. godine. S desne strane stubišta izdvajaju se zavjetni darovi predstojnika Pavla Kamenarovića iz bokeljske Dobrote (*Krist u slavi s Gospom, anđelima, svecima i portretom donatora*, 1734. god.) i bratima Ivana Barića (*Propovijedanje Ivana Krstitelja s portretom donatora*, XVIII. st.).

Slikarska djela smještena u prostoriji okupljanja i održavanja bratimskih sjednica poglavito potječu iz XVII. sto-

Gospa od Ružarija i donatori, zavjetni dar nepoznatih hrvatskih bratima (17. st.)

ljeća i također su zavjetni darovi istaknutijih članova. Uz uobičajen portret donatora, na nekim se slikama u pozadini nazire obris dalmatinskih gradova. U središtu prostora nalazi se oltar sa svetohraništem od istarskoga kamena. Iznad je drvena oltarna pala (1604. god.) s prizorom *Sv. Juraj u borbi protiv zmaja* te likovima sv. Tripuna i sv. Jeronima u dnu pale. Desno i lijevo od oltarne pale slike su s likovima sv. Jeronima i sv. Tripuna (škola Antonija Vivarinija), vjerojatno pobočni dijelovi prvotnog oltara iz 1451. godine. Ostala slikarska djela u *albergu*, također s težištem na motivima iz života svetaca-zaštitnika udruge, manje su umjetničke vrijednosti. Strop ukrašavaju dekoracije Zuanna de Bastiana (1604) i slikarska djela škole Andree Vicentina s prikazom sv. Jurja (u središtu), Gospe s Djetetom te četiri evanđelista i svetaca u ovalnim medaljonima. U gornjoj prostoriji pohranjen je dio arhivskoga gradiva i knjiga iz prošlosti bratovštine te mnogobrojni predmeti umjetničkog obrta liturgijske namjene (crkvena ruha, zastave, grbovi, pečati, bratimske tunike i dr.).

Umjesto zaključka

Hrvatska bratovština sv. Jurja i Tripuna stoljećima je u Mlecima slovila za vodeću (i jedinu) ustanovu useljenika s cjelokupnoga hrvatskog etničkog područja. Okupljajući izbjeglice, prognanike, putnike, hodočasnike, privremeno ili trajno nastanjene žitelje Mletaka, bratovština je bila mjesto njihove zaštite, međusobne pomoći i snalaženja u novoj sredini, ali i okrilje u kojem se brižljivo čuvala i njegovala domovinska svijest iseljenika. U sklopu djelovanja ostalih, brojčano također zapaženih i djelatnih nacionalnih zajednica i udruga u Mlecima (grčka, albanska, židovska, njemačka zajednica), hrvatska je udruga imala posebno zapaženo mjesto. Njezin neprekinuti kontinuitet postojanja, iznimno umjetničko blago koje i danas krase sjedište udruge i u pohode dovodi bezbroj posjetitelja, svjedočanstvo je o neprijepornoj ulozi hrvatske sastavnice u kulturnoj povijesti grada svetoga Marka. ■

Literatura

- Lovorka Čoralić, »*Scuola della nation di Schiavoni* – hrvatska bratovština sv. Jurja i Tripuna u Mlecima«, *Povijesni prilozi*, god. 18., Zagreb, 1999., str. 53–88.
- L. Čoralić, *Hrvatski prinosi mletačkoj kulturi: odabrane teme*, Zagreb, 2003.
- Guido Perocco, *Carpaccio nella Scuola di S. Giorgio degli Schiavoni*, Venezia, 1964.
- G. Perocco, *Guida alla Scuola Dalmata dei Santi Giorogio e Trifone (detta San Giorgio degli Schiavoni)*, Venezia, 1984.
- Helen I. Roberts, »S. Agostino nello studio di S. Girolamo. Il dipinto di Carpaccio e le sue fonti leggendarie«, *Scuola Dalmata dei SS. Giorgio e Trifone*, sv. 10., Venezia, 1977., str. 3–41.
- Tullio Vallery, *La Scuola Dalmata dei santi Giorgio e Trifone*, Venezia, 2011.

Mira Muhoberac

MINIMALISTIČKI ZNANSTVENI DUBINSKI KIST:

JEZIK I SVEMIR U ZRCALNU ODRAZU

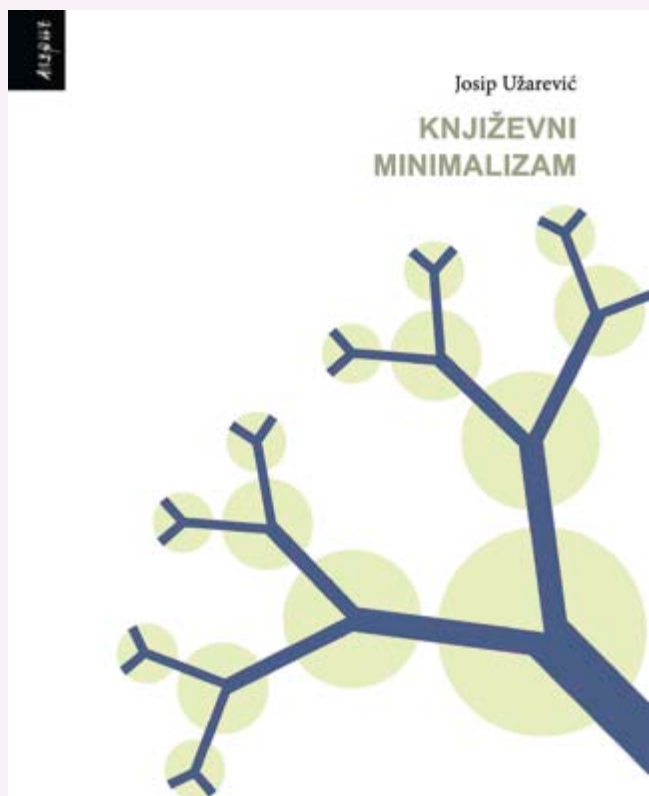
Josip Užarević: *Književni minimalizam*,
Disput, Biblioteka Četvrti zid, 54. knjiga, Zagreb, 2012.

Knjiga hrvatskoga znanstvenika Josipa Užarevića *Književni minimalizam*, objavljena u listopadu 2012. u izdavačkoj kući Disput, strukturirana je pažljivo, precizno, minimalistički skrovito. Misaonom i tekstnom kompozicijom dominiraju tri temeljna poglavlja. Prvi dio, naslovljen *Teorijski problemi književnoga minimalizma*, također se sastoji od triju cjelina: 1. Mali i najmanji govorni oblici; 2. Maksimum minimuma (Minimalistički jezičnoumjetnički tekst); 3. Dvorječje (Dvije riječi kao tekst). U drugom dijelu, *Minimalizam na djelu*, tri se cjeline zacrtava-

ju u dvama krugovima: 1. Poetika vica; 2. Grafiti: prostor, mjesto, minimalizam; 3. Poetika bećarca; 4. Fenomenologija psovke; 5. Antinomije i paradoksi; 6. Paremiologijske bilješke. I u prvom je potpoglavlju drugoga dijela na djelu tročlanost: 1. Građa za povijest vicologije. Hrvatski slučaj; 2. Karikaturnost »filozofskoga vica«; 3. Protonarativ i narativ – poslovica i vic. U trećem dijelu, *Minieseji*, tri se cjeline upisuju u trima krugovima: 1. Glas; 2. Gundinci; 3. Iluzija; 4. Kuća; 5. Mali oglasnik; 6. Negacija; 7. Polemika; 8. Sat; 9. Teoretičar.

Skolemov, deveti, naravno, trostruko trojno mističan i simboličan, u knjizi naveden semantički paradoks, utemeljuje se na brojenju u neprobrogivju skupu koje se ostvaruje sredstvima modela. Tvrdi se da se to prebrojavanje ne može ostvariti unutar sustava, iz čega se zaključuje da se pravo stanje stvari ne može realizirati sredstvima nijednoga od takvih sustava. Budući da se taj zaključak čini proturječnim s obzirom na našu intuiciju, prirodno ga je, drže neki, nazvati paradoksom.

Ali, ako se složimo s tvrdnjom autora knjige *Književni minimalizam* da paradoksi nisu puka igra uma, i ako to nisu već i zato što nas prisiljavaju da se pitamo i o njihovu smislu i o njihovu suodnosu s mišljenjem i govorom, i ako su paradoksi pokazatelji specifičnoga, čovjekova položaja u svijetu, ova Užarevićeva knjiga pokazuje autora – čovjeka kao reflektirajuće biće koje svojim umovanjem na lucidnu, fenomenološkom križištu valova filozofske i rusističke struke nastoji obuhvatiti cjelinu svijeta. Budući da je cjelina svijeta čovjeku načelno dana kao nešto nepotpuno, i da su, tvrdi autor, čovjeku barem nepoznati početak i kraj svijeta, i da svijet kao cjelina uključuje čovjeka koji o toj cjelini nešto tvrdi, kao čitatelji ove jedinstvene knjige, tražeći kraj i početak autorova svijeta, u *Kazalu pojmova* na početku, prije *aforizma* i *aktualne beskonačnosti*, nalazimo *Abhaziju*, a nakon *žalbe* i *žanra – želju*.

U potrazi za podrijetlom svojega rodnoga mjesta autor, u miniesejju *Gundinci* (tiskanu pri kraju knjige, na 218. stranici) igrivo i duhovito tumači naziv rodnoga slavonskoga sela:

Stoga se i nisam baš iznenadio kad sam na Gundu naletio među kavkaskim vrletima. Nekoć davno, prenosi abhaska legenda, živjelo je devedeset devedetero braće-junaka (u kavkaskoj tradiciji – narta) koji su imali prelijepu sestru Gundu. U Abhaziji i danas ima mnogo žena koje nose ime Gunda, a ima i mjesta koja su svoje ime dobila po njoj; ali ja nisam uspio utvrditi kako je Gunda – koju su braća čuvala kao malo vode na dlanu – dospjela u Slavoniju i k tomu osnovala Gundince. Ipak, to da su Gundinčani, a s njima, dakako, i svi Hrvati, podrijetlom s Kavkaza – ne podliježe nikakvoj sumnji. Podsjetio bih samo da je, prema biblijskome izvješću, Bog, u namjeri da iskorijeni ljudsku zločestoću, pustio da sveopći potop uništi gotovo sav ljudski rod. Spasio se, kao što znamo, samo Noa s najužom obitelji. Ostaci Noine lađe pronađeni su, prema svjedočenju nekih mojih armenskih znanaca, na obroncima Ararata. Prema tomu, svi su se narodi – nakon potopa – strčali s Kavkaza na različite strane svijeta.

Slavonski početak nadaje se i kao fraktal autorova svijeta koji stvara makrostrukturu zasnovanu na drugom temeljnom, zrcalnom *mise abymeu*, na dvočlanosti, od povijesnih događaja (graničarsko razdoblje – raspad Austro-Ugarske Monarhije) do duševne i duhovne razigranosti i psihološkoga paralelizma u kojem se suprotstavljaju priroda (izvanjski svijet) i ljudski doživljaj (unutarnji svijet) u uzorno napisanu tekstu o poetici bečarca (»U Gundinci i blato i suša, / tamo mi je i srce i duša«), do slavonsko-šokačke svakodnevice i dijaloške forme, mol-ljestvice i durskoga karaktera, kao u paradoksalnoj strukturi – vrtnji unutar nje same u svatovima, pučkim veseljima, divanima, opodnjama.

Fraktalnost slavonskoga, seoskoga svijeta, na specifičan način ucrtana i u pseudoparadoksu brijača (na 190. stranici): »Uprava jednoga sela izdala je naredbu da seoski brijač (pretpostavlja se da je on jedini brijač na selu) mora brijati sve muškarce iz sela koji se ne briju sami, i samo njih. Tko će obrijati brijača?«, otvara autorova jezičnofilozofska pitanja problemima etnoidentiteta, antropologije i nestajanja seoske svakodnevice, u vrtnji oko osi svemira rub zrcala postavljajući na vicoliku strukturu svijeta u izvrsno razrađenu i utemeljenu poglavlju o poetici vica, mikrostrukture koja se tek u prvoj polovici 19. stoljeća popularizira kao konstitutivna sastavnica gradskoga društvenoga života, nasljeđujući unekoliko ulogu satiričnoga epigrama iz 18. stoljeća.

Mapiranje punktova vica kao neobično plodna, govornoga žanra pokazuje temeljne autorove metodološke postavke i misaona polazišta koja minimalističkim znanstvenim dubinskim kistom grade nov i svjež, multidisciplinarni i interdisciplinarni svijet suvremene hrvatske znanosti koji ne poznaje zapreke, granice i ograničenja u izrazu, sadržaju i svjetonazoru. Žanrovsko situiranje vica autor određuje elementima male pripovjedne forme

Josip Užarević

odnosno književnoga mikrooblika, neobičnom plodnošću suvremenoga folklora, prije svega gradskoga, tzv. »inteligentskoga folklora«, humornom (komičnom) biti vica te dodirivanjem s drugim *sitnim* književnim oblicima, poput zagonetke, paradoksa, aforizma, poslovice, ali i pamćenjem žanra, u poveznici s ranijim bliskim mu formama, kakve su *fablio* ili basna. U potpoglavlju o strukturi vica, tj. odnosu između vica i karikature, autor naglašava trodijelnu strukturu vica, karakterističnu i za strukturu cijele knjige: prvi dio upućuje na okolnosti onoga što se događa, drugi dio vica pripovjedni je ili logički nastavak početka vica, od opširna pripovijedanja do nulte naracije, a treći i najvažniji dio vica – *poenta*, treba biti neočekivana ali i prirodna, laka. Filozofski vic određuje kao karikaturno naličje filozofije, tj. kao njezino samozrcaljenje, ali i kao relativiziranje filozofskih tema i fenomena.

U poglavlju *Istina i laž* autor analizira Freudova dva tumačenja istine – semantičko i pragmatičko, interpretirajući vicovitu inačicu paradoksa *Lažljivac*. U jezgrenom središtu ovoga dijela autor analizira način na koji vic postavlja problem vječnoga postojanja odnosno Vječnoga Bića, što se oslanja na okosnicu semantičke ambivalentnosti glagola *est – jest(i): biti, postojati – uzimati hranu, jesti*, pri čemu zakon poente povezuje s fenomenom katarze, odnosno katarzičnom eksplozijom smijeha: *Naša je partija bila, jest i bude jest*.

Istražujući kompleks viceva o filozofiji vremena i povijesti, autor dodiruje rusku povijest prve polovice 20. stoljeća, najtragičniju dionicu sveukupne povijesti toga razdoblja, koja je odnijela desetke milijuna života, navodeći (na 80. stranici) i ovaj tekst:

KAKVA VREMENA – TAKVA I MELODIJA

20-e godine: »Kako živite?«

Početak 30-ih: »Kako ste? Živite?«

1937: »Kako?! Vi živite?!«

(Evrei šutjat 1999: 41)

Dio *Jezik, ime, negacija* bavi se vicevima kao govornim strukturama, s naglaskom na viceve bazirane na imenima, od Bobija i Rudija do Lenjina i Staljina, do česte ironizacije negacije. Tretirajući identitet kao dinamičnu kategoriju koja se oblikuje u odnosu pojedinca prema životno-kulturnom, socijalnom okolišu i u odnosu prema sebi, autor na mnogobrojnim primjerima anonimna vica pokazuje kako i spol i moral ulaze u filozofsku problematiku te dinamične i žive forme. Autor ovo poglavlje, prije određivanja usporednica između vica i poslovice, protonarativa i narativa, okončava, naravno, odnosom između vica i mozga. Kao društvena pojava, duhovna zaokupljenost zajednice, objektivna i intersubjektivna činjenica, vic treba uzeti u obzir i pronalazak centra za smijeh 1998. grupe znanstvenika-kirurga s Kalifornijskoga sveučilišta – na lijevoj strani mozga, u blizini područja zaduženih za govorne funkcije.

U iznimno sadržajnom i zanimljivom poglavlju, onom *Grafiti: prostor, mjesto, minimalizam*, autor donosi minucioznu analizu supkulturnoga svemira i svijeta koji od onoga navodno uredno institucionalna i nadmoćnoga dijeli zid. Među prve grafite, riječi ispisane po zidu, ubraja se »Božji osobni grafit« ispisan na zidu babilonske palače kralja Baltazara (usp. bilješku/fusnotu pod brojem 42 na 112. stranici): »Iznenada se pojaviše prsti čovječje ruke koji stadoše pisati, nasuprot velikom svijećnjaku, i kralj vidje dlan ruke koja pišaše«. A bilo je napisano: »Mene, Mene, Tekel, Parsin«; što znači: »Mene: izmjerio je Bog tvoje kraljevstvo i učinio mu kraj; Tekel: bio si vagnut na tezulji i nađen si prelagan; Parsin: razdijeljeno je tvoje kraljevstvo i predano Medijcima i Perzijancima«. To Božje pisanje po zidu Baltazarove palače Užarević uspoređuje s današnjim videozidovima, i s onim na pročelju zagrebačkoga Muzeja suvremene umjetnosti. Od dječjega grafita na školskoj ogradi ili zidu »Bio sam ovdje. Petar«, nasljednika grafita američkoga vojnika u Drugom svjetskom ratu, do grafita na Berlinskom zidu, pa onih na zahodskim, fakultetskim (posebno *filozofskim*) i uličnim zidovima koji formiraju priču pobune i isticanja, svi su grafiti, izvrsno, kao i cijela knjiga, situirani u Disputovu Biblioteku *Četvrti zid*, koja i sama postaje zidni prostor suvremenih slobodnih znanstvenika-umjetnika.

Trebaju se, kako argumentirano zapisuje Josip Užarević, shvatiti iz onto-semiotičke pozicije, potrebe da se neosviještena egzistencija uzdigne u simbolički (duhovni) prostor samodonošenja, slobode, stvaralačke igre i nepredviđenih mogućnosti, s jedne strane, a s druge kao fundamentalna težnja za popunjavanjem praznine. Ako se postanak svijeta razumijeva kao reakcija Duha na prazninu, tj. kao želju Duha da prazninu i bezličnost prostora ispuni smislom i oblicima, tad i grafiti izviru iz istoga stvaralačkoga poticaja iz kojeg i biblijsko izvješće o stvaranju svijeta, težeći popuniti prazninu dehumaniziranih gradskih prostora akcijom duha i duše.

Tako smo došli do *želje*, do posljednje riječi u *Kazalu pojmova*, koja se povezuje s prvim, najapstraktnijim autorovim poglavljem, jedinstvenom teorijom književnoga minimalizma, koja polazi od malih i najmanjih govornih

oblika, ultramalenih *minimala*, od oblika književnoga minimalizma, odnosa duše i duha u ideji svijeta i umjetničkoga teksta, do prikazivanja umreženosti jezika/svijeta i dijagrama rasta drveća Leonarda da Vincija, koji u zrcalnom obliku (varijacijom zlatnoga reza ingeniozno se nagovješćuje odraz zrcala u zrcalu, tj. dvostruka ili kvadratna zrcalnost kao temeljno autorovo znanstveno-metodološko načelo), u izvedbi Ivana Užarevića, određuje i naslovnicu ove knjige, do autorova zauzimanja za dvorječje i dvočlanost u određivanju temeljnih elemenata minimalnoga teksta što osigurava strukturi samodostatnost i semantičku aktivnost, pa do odzrcaljenja maksimuma minimuma u određivanju minimalističkoga jezičnoga teksta, do dvorječja, dviju riječi kao teksta (minimalan tekst sastoji se od dviju riječi ili od dvaju dijelova, polazišna je to pretpostavka i ucrtana polemična argumentacija) i cjelovita jezika što postiže totalitet, konačan, lotmanovski, model beskonačnoga svijeta.

Na početku spomenuta trica, simbolična i pomislivo mistična trojna struktura, pojavljuje se i u godini i mjesecu objavljivanja: u Zagrebu, u listopadu 2012. godine: zbroj mjeseca i godine iznosi šest, dvije trice. Uvodnu riječ autor je napisao 20. kolovoza 2012. godine, zbroj je brojki u datumu (2 + 0 + 8 + 2 + 0 + 1 + 2) petnaest: pet trica. U koc-ki svemira trice se neprestano vrte i stvaraju nova simbolična i mistična značenja: autor nadnevak dovršenja knjige potpisuje na šestoj stranici, s dvjema tricama. Istodobno, u Disputovoj Biblioteci *Četvrti zid* ovo je pedeset i četvrta knjiga, u zbroju devet, tri trice. Ali, to nije sve: zbroj brojki koje ocrtavaju godinu autorova rođenja iznosi osamnaest: šest trica.

Ako se kucanje sata, *tik-tak*, uzima kao model zapleta, ako je *tik* skromna geneza, a *tak* malaksala apokalipsa, ako je *tik* ljudska riječ za fizički, tjelesni početak, a *tak* onaj blizanačko-zrcalni odjek što označuje kraj, smrt, i ako u svojoj i egzistenciji Drugoga, u zlatnom jezičnom i svemirskom rezu »zrcala u zrcalu«, poput onoga s naslovnice, trebamo početke i krajeve zato što bez njih ne možemo percipirati trajanje, i ako je u ovoj knjizi *tik* Abhazija, a *tak* želja, i bez zrcala i s odrazom duše i povijesti u njemu jasno je da smo knjigom Josipa Užarevića *Književni minimalizam* dobili pravu znanstvenu i umjetničku poslasticu, željenu kocku svemira što sanja i biva budan s Chomskyjevom podlogom zelenih ideja koje bijesno spavaju na koricama i u unutarnjosti knjige da bi se probudile svježje, apsurdne, humoristične i cjelovite – s autorom Josipom Užarevićem. Josipom Užarevićem, koji igrivim i pouzdanim istraživanjem književnoga minimalizma okosnicu dvorječja kao minimalne strukture jezične umjetnine pretvara, spojem vlastita imena i prezimena, za nas ushićene čitatelje, u dvorječje znanstvenoga minimalizma, postajući biblijski i znanstveno uzaonim i užarenim nasljednikom svetoga Josipa radnika – radilicom u središtu naslovnoga dijagrama rasta drveća. U kojem se, na podlozi Da Vincijeve genijalnosti, u središte *arbor mundi* stavlja zrcalo Svijeta što Jedno povezuje sa Svime – u odsliku svenazočnoga stabla ljudske i znanstvene sreće. U umreženoj kugli Jezika/Svijeta/Svemira – Drugoga. ■

Sanja Majer-Bobetko

PROMENADA GLAZBENIM ZAGREBOM

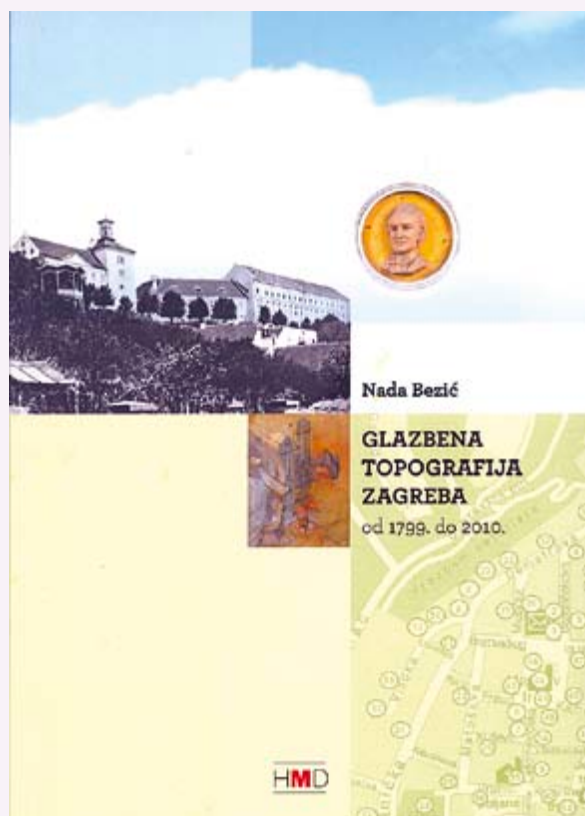
Nada Bezić: *Glazbena topografija Zagreba od 1799. do 2010. Prostori muziciranja i spomen-obilježja*, Hrvatsko muzikološko društvo, Zagreb, 2012, 399 str., ISBN: 978-953-6090-47-1

Počevši od 1992. godine Hrvatsko muzikološko društvo bavi se, uz ostale djelatnosti, izdavanjem znanstvene i stručne literature u serijama: *Muzikološke studije* (dosad objavljeno 16), *Muzikološki zbornici* (objavljeno 14), *Indices collectiorum musicarum tabulariorumque in Croatia* (Serija glazbenih kataloga, objavljeno 5), *Gazophylacium Musicae Croaticae* (Serija notnih izdanja, objavljeno 3), *Muzikološki udžbenici* (objavljen 1), te poseban projekt *Opća povijest glazbe* (7 knjiga prijevoda relevantnih glazbenohistoriografskih djela, kojima se predstavlja povijest glazbe od srednjega vijeka do 20. stoljeća).

Najnovije je izdanje toga očito trenutačno najrespektabilnijega hrvatskog izdavača muzikoloških radova širokog spektra knjiga *Glazbena topografija Zagreba od 1799. do 2010. Prostori muziciranja i spomen-obilježja* (serija Muzikološke studije, br. 16) ugledne muzikologinje srednje generacije Nade Bezić. U središtu su znanstvenog interesa voditeljice knjižnice HGZ-a u Zagrebu Nade Bezić povijest HGZ-a i grada Zagreba u 19. i 20. stoljeću, što navedena knjiga u potpunosti potvrđuje. Ona se, uz sveobuhvatan i temeljit uvid u literaturu, zasniva na intenzivnom terenskom istraživanju, što ga je autorica s evidentnim strastvenim istraživačkim »nervom« godinama provodila, a golemu prikupljenu građu predstavila je ovdje sustavno i pregledno u osam velikih poglavlja s potpoglavljima, kojima prethodi kratak Predgovor. Glavna su poglavlja: 1. Uvod, 2. Topografija ili *mjestopis*, 3. Povijest glazbenog Zagreba i glazbena topografija, 4. Prostori muziciranja, 5. Spomen-obilježja, 6. Zaključak, 7. Prilozi, 8. Popis literature. Knjigu zaključuju sažetak na engleskom jeziku i kazalo imena.

Uvod autorica započinje sljedećim ulomkom: »Zagreb nije *Musikstadt*, grad glazbe, u svakom slučaju ni izdaleka u onoj mjeri u kojoj je to Beč, 'prijestolnica glazbe'. Ali Zagreb jest glazbeni grad, bogat prostorima koji odišu davnim i sadašnjim zvucima. Polazeći od toga, osnovna je pretpostavka ovog rada da je potrebno na jednom mjestu pregledno predstaviti prostore glazbe u Zagrebu« (str. 10). Nakon toga opisuje stanje istraživanja, sadržaj knjige i osnovne terminološke napomene, okvire istraživanja, ciljeve, metodologiju te izvore i literaturu.

U poglavlju Topografija ili *mjestopis* raspravlja o značenju termina i prvi put u hrvatskoj muzikologiji predlaže definiciju *glazbene topografije* kao mjesta javne izvedbe glazbe, za razliku od šireg značenja *glazbenosti grada*. Ukratko »glazbena topografija je sveukupnost lokacija pojavnosti glazbe«, što uključuje »mjesta na kojima se glazba sluša ili izvodi, mjesta na kojima se glazba podučava, mjesta koja omogućavaju distribuciju glazbe, notnog ili zvučnog zapisa te instrumenata, i mjesta koja čuvaju spomen na glazbenike kroz spomen-obilježja« (str. 27). Nadalje izlaže modele

predstavljanja topografije grada, razradbu glazbene topografije na primjeru Zagreba (mjesto izvedbe, mjesto poduke, mjesto distribucije, spomen-obilježja, ostalo), poglavito Gornjega grada, i kriterije izbora pojedinih lokaliteta.

Na pitanja što čini glazbenu povijest jednoga grada, što je to kanon povijesti glazbenog Zagreba i koja je važnost glazbene topografije u toj povijesti, Nada Bezić odgovara u poglavlju Povijest glazbenog Zagreba i glazbena topografija, služeći se pritom u prvom redu enciklopedijskim člancima kao osnovnim izvorima. Naime, premda postoje brojni članci o glazbenom Zagrebu, oni ne pružaju pregled svekolike njegove povijesti jer su usredotočeni na pojedine aspekte. Stoga su enciklopedije i leksikoni u kojima se predstavljaju »sažeti pregledi cjelokupne povijesti glazbenog Zagreba« (str. 46) bili logičan autoričin izbor.

U središnjim poglavljima ovog rada predstavljaju se prostori muziciranja i spomen-obilježja. Poglavlje Prostor muziciranja može se držati osobnom iskaznicom svih lokaliteta na kojima su se tijekom dvaju proteklih stoljeća u Zagrebu održavale javne glazbene izvedbe. O kazalištima (Amadeóvu, Stankovićevu, HNK, HNK – »Tuškanac«, HNK – »Malo kazalište«, Zagrebačkom gradskom kazalištu »Komedijska«), koncertnim i višenamjenskim dvoranama u kojima su se održavali koncerti, što uključuje dvorane u ugostiteljskim objektima (svratišta/hotele, gostionice, pivovare/pivnice, kavane) i njihove vrtove, sjedištima glazbenih društava, crkvama, te lokacijama na otvorenom, donose se podaci o nazivu, povijesti zdanja, tehničkim podacima, vlasnicima, otvorenju, osnovnom opisu glazbovanja, spomen-obilježjima. Pritom nikako nije riječ o suhoparnom dokumentarističkom stilu. Premda sve vrvi brojnim podacima, čitajući ovaj tekst doživljava se i proživljava vremenska i prostorna, suvremenim rječnikom rečeno, virtualna šetnja, prepuna događanjima i bogatim ugođajima.

Takvom riječju ali i slikom (mnoštvo fotografija, koje je u brojnim slučajevima snimila sama autorica, u pratnji je riječi) kazuje se priča i u poglavlju Spomen-obilježja. Njime su obuhvaćena kazivanja o: 1) spomenicima, spomen-pločama i njihovim lokacijama, 2) grobovima glazbenika, likovnim prikazima i citatima, ulozi glazbenih (pjevačkih) društava na groblju Mirogoj, istaknutim sprovodima, glazbovanju na grobljima, 3) ulicama u spomen glazbenicima i glazbenim piscima, povijesnom pregledu imenovanja i recentnim imenovanjima, 4) o političkim utjecajima na spomen-obilježja, što je razvidno poglavito u izboru imenovanja i lociranju ulica, te u trima potpoglavljima imenovanja »slučaj Lisinski«, koja čine svojevrsan lajtmotiv tih središnjih dvaju poglavlja.

Taj se lajtmotiv proteže i na Zaključak. U njemu Nada Bezić sumira prethodna poglavlja te zaključuje: »Gotovo se može reći da se pri istraživanju glazbene topografije radi o svojevrsnoj borbi za udio glazbe u našoj općoj slici o Zagrebu, ali ne s nastojanjem da se od Zagreba po svaku cijenu načini 'grad glazbe', premda je on to povremeno bio, npr. u doba nekih Muzičkih biennala ili kada je Hrvatsko pjevačko društvo 'Kolo' imalo svoja slavljia diljem grada« (str. 251). S druge strane, sama upozorava na još mnoge neistražene segmente glazbene topografije Zagreba, ističući poduku, distribuciju te privatno muziciranje, a valjalo bi se pozabaviti i još nekim koncertnim prostorima, koji ovdje nisu

uzeti u obzir. Napokon, sama autorica ovoga rada razmišlja »o tome da mrežu glazbenih lokacija nadogradi mrežom osoba povezanih s glazbom (...) pa bi tako ovoj svojevrsnoj glazbenoj karti grada i spomen-karti glazbenog Mirogoja dodala rodoslovno stablo Zagreba« (str. 233).

U Prilozima su u obliku tabelarnog prikaza ili popisa predstavljeni glazbenici, glazbeni pisci i glazbalari u Zagrebu prema adresaru iz 1908. godine, glazbena topografija Gornjega grada, pregled povijesti glazbenog Zagreba prema odabranim leksikografskim člancima, usporedni pregled opće i glazbene povijesti Zagreba, popis spomenika i spomen-ploča glazbenicima, glazbenim piscima i događajima povezanim s glazbom prema stanju iz studenog 2010., kronološki popis spomenika i spomen-ploča glazbenicima i glazbenim piscima prema stanju iz studenog 2010., popis odabranih glazbenika, glazbenih pisaca i glazbalara pokopanih na zagrebačkim grobljima prema stanju iz studenog 2010., popis odabranih glazbenika iz područja izvan tzv. umjetničke glazbe pokopanih na zagrebačkim grobljima prema stanju iz studenog 2010., popisi ulica u Zagrebu i Sesvetama imenovanih prema glazbenicima i glazbenim piscima prema stanju iz studenog 2010., nazočnost glazbenika, glazbenih pisaca i glazbalara u Zagrebu kroz spomen-obilježja (spomenici, spomen-ploče i ulice) i imenovanja javnih prostora u 2010. godini, autori likovnih prikaza glazbenika, glazbenih pisaca i glazbalara te organizatora glazbenog života, popis kratica, popis grafičkih prikaza i tablica u tekstu te popis ilustracija.

Već iz Popisa literature, koji obuhvaća knjige i članke, leksikografsku literaturu, serijske publikacije, planove grada, internetske izvore i audiovizualnu građu, razvidna je impresivna širina autoričina uvida u obrađenu temu, od općepovijesnog do usko specijalističkog.

Knjiga Nade Bezić *Glazbena topografija Zagreba od 1799. do 2010.* potpuni je *novum* u hrvatskoj muzikologiji te kao takav otvara nova područja istraživanja unutar discipline. S druge strane, autorica je »zaveslala« tako širokim zamahom da njezina knjiga može biti zanimljiva širokom spektru znanstvene ali i šire čitalačke publike, dakle svima koje zanima kako opća povijest grada Zagreba u navedenom razdoblju tako i povijest glazbe, književnosti, arhitekture, likovnih umjetnosti i jednostavno životnog stila. U njoj se ne predstavljaju samo relevantne lokacije već je to povijesna i suvremena, ali i kritička promenade kroz arhitekturu, vlasnike prostora, repertoare, gostovanja itd., dakle šarolik panoptikum glazbenog života grada. Usto se dakako ističe povezanost glazbene topografije s pitanjima kulturnog i nacionalnog identiteta, a njezinu kritičku oku nisu promaknule ni neke historiografske zablude i netočni podaci, koje ovdje i ispravlja. Tako npr., komentirajući brojnu literaturu, piše da grofica Sidonija Erdődy nije mogla pjevati *Još Hrvatska ni propala* u Streljani, kako je prvi naveo Kuhač, jer je taj nastup bio 1833. ili 1835., a Streljana je izgrađena 1838. Doduše, od 1808. godine postojalo je na tom mjestu zdanje u obliku male drvene kućice s trijemom, ali je mala vjerojatnost da bi u njemu nastupila grofica Erdődy (str. 78). Napokon, može se zaključiti da je u svojoj nakani da na jednom mjestu pregledno predstavi prostore glazbe u Zagrebu Nada Bezić u potpunosti uspjela, a gdje-
kad je taj cilj svojim interpretacijama i nadmašila. ■

Danijela Lugarić Vukas

RUSKI POSTMODERNIZAM IZ HRVATSKE PERSPEKTIVE

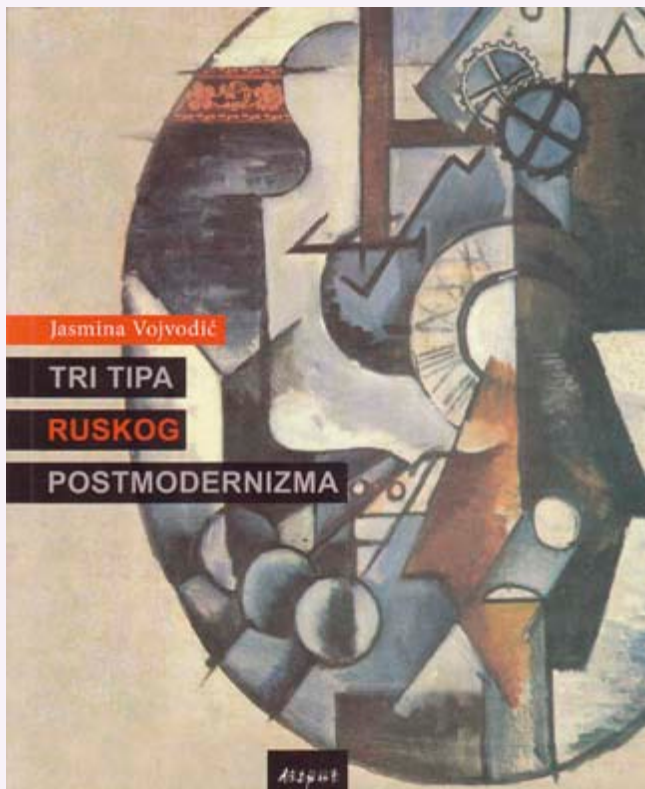
Jasmina Vojvodić: *Tri tipa ruskog postmodernizma*, Zagreb: Disput, 2012.

U suvremeno je doba – kada se katedre književnosti zatvaraju na fakultetima diljem svijeta, a humanističkim se znanstvenim disciplinama poriču vrijednost i relevantnost u odnosu na prirodne i tehničke znanosti – izrazito teško i nezahvalno pisati književnost i o književnosti. Čak je i predavačima književnosti na studijima jezika i književnosti vrlo često teško motivirati studente na čitanje književnih tekstova, pa satovi književnosti nerijetko izgledaju kao multimedijalne prezentacije tijekom kojih se redci književnoga teksta »podmeću« studentima između isječka popularne ekranizacije ili kazališne predstave tog istog teksta. U pisanju o književnosti književni kritičari, teoretičari i povjesničari pribjegavaju najrazličitijim metodama: primjerice, C. Kelly ispisuje cjelovitu povijest ruske književnosti u prestižnom izdanju Oxford University Pressa kroz bogati opus samo jednog atraktivnog pisca, Aleksandra Sergejeviča Puškina. *Povijest ruske kulture 20. stoljeća*

S. Volkova iz 2008. počinje na način koji nalikuje romanu realizma: »8. studenog 1910. ljudi diljem Rusije posegnuli su za zadnjim izdanjem novina koje su pisale o smrti grofa Lava Tolstoja tijekom jučerašnjega dana, u 6 sati i 5 minuta ujutro na stanici Astapovo«. U toj je studiji Majakovskij »visok i zgodan«, Pasternak ima »tamno, beduinsko lice«, a Sergej Dovlatov – »vrlo visok, taman i zgodan te podsjeća na Omara Sharifa«. Humanističke se znanosti nalaze u vrlo dinamičnom razdoblju, kada se propituju granice znanosti o književnosti te iznalaze novi, produktivn(ij)i i vitaln(ij)i načini govora o književnosti. Znanstvenici se ne libe izići iz »bjelokosnog tornja« te se smjelo upuštaju u eksperimentiranja s mogućnošću interpretacije i tumačenja najrazličitijih strana i razina književnih tekstova, i to ne samo klasičnih tekstova provjerene kvalitete nego i novih, nedokazanih književnih uradaka, koji nerijetko pripadaju »sivoj« zoni književnosti, dakle popularnoj i/ili masovnoj književnosti.

Hvatanje ukoštac s takvim izazovima jedna je od središnjih odlika studije *Tri tipa ruskog postmodernizma* Jasmine Vojvodić. Naime, izuzev znanstveni jezik, koji je »klasično« precizan i nedvosmislen, Vojvodić piše i o nestandardnim tekstovima, odnosno tekstovima čija će se vrijednost tek potvrditi (ili opovrgnuti) s vremenom, nestandardnom metodologijom (provjerenom metodom pomnoga čitanja, ali iz vizure različitih nestandardnih fenomena, poput praznika, hrane ili transfera), a i o nestandardnom razdoblju u književnosti i kulturi (osobito poimamo li postmodernizam kao stilsku formaciju više-manje utvrđenih poetoloških značajki). Naime, kao što autorica i navodi, o najnovijoj je stilskoj formaciji toliko nezahvalno pisati da se nezanemariv dio istraživača najugodnije osjeća dok o postmodernizmu ne piše – ništa. Bez namjere da stvaralaštvo pisaca o kojima piše (Sorokin, Pelevin, Ulickaja) stavi u Prokrustovu postelju dosad utvrđenih okvira postmodernističkih poetika, autorica detaljno i iz različitih vizura nudi ne samo načelni okvir za razumijevanje poetike spomenutih pisaca nego i ruske postmoderne, tj. suvremene kulture uopće.

Tako djela Vladimira Sorokina predstavljaju onu stranu ruskoga postmodernizma uz koju autorica vezuje pojmove poput »remakea«, »apgrejda« (engl. *upgrade*), »dajdžesta« (engl. *digest*), ali se u njegovoj poetici de(kon)strukcije

ipak nazire određena težnja za citatnim dijalogom i/ili citatnom polemikom, što je osobito dobro ilustrirano u izvrsnom poglavlju *Stara poetika u novoj*. Ondje se, naime, Sorokinov roman *Roman* iščitava ne samo iz vizure pojedinačnih ruskih klasičnih tekstova nego i iz vizure dvaju dominantnih tradicionalnih simbola ruskosti, sjekire i zvona, o kojima je neobično inspirativno pisao J. Billington u kulturnoj povijesti Rusije *The Icon and The Axe* davne 1970. Proza Viktora Pelevina, koju hrvatskome čitatelju ne treba posebno predstavljati, iščitana je iz triju vizura: heterotopije, odnosno brojnih mogućih svjetova koje »nastanjuju« junaci njegove proze; predmeta i mode u vjerojatno najpopularnijem – i, čini se, istraživački neiscrpnom – romanu *Generation »II«* te iz vizure metamorfoza junaka-životinja u *Svetoj knjizi vukodlaka*. Neosentimentalna proza Lju. Ulicke – s obzirom na to da je odlikuju bitno drukčije karakteristike od provokativnih *l'enfant terriblea*, Sorokina i Pelevina – naizgled teško može funkcionirati kao ravno-pravni tip ruskoga postmodernizma. Međutim, Vojvodić ipak pokazuje, promatrajući njezinu prozu iz vizure tema obitelji, praznika i transfera, da je u estetskom smislu ipak riječ o spisateljici čija se poetika može iščitavati (i) u postmodernističkom ključu. *Tri tipa ruskoga postmodernizma* završavaju iscrpnim, korisnim dijakronijskim pregledom prijevoda ruske književnosti na hrvatski jezik (od prijevoda iliraca do prijevoda suvremenih ruskih pisaca iz pera recentnih prevoditelja).

Osim što je metoda pomnoga čitanja, kojom Vojvodić pristupa odabranim tekstovima, izrazito plodonosna metoda interpretacije i tumačenja, pa se čak i dobrim poznavateljima proznoga stvaralaštva Sorokina, Pelevina i Ulicke ti pisci nakon pročitane studije otkrivaju u novom svjetlu, vrijednost je *Tri tipa ruskoga postmodernizma* i teorijske prirode. Naime, u svakom od poglavlja istodobno se s pitanjem estetike postmodernizma provlače i brojna, goruća etička pitanja suvremenosti. Naime, vizure iz kojih se pristupa interpretaciji književnih tekstova (hrana, obitelj, praznik, moda, predmet itd.) nalaze se duboko u kulturi svakodnevice, stoga studija nudi analizu (i) nekih od ključnih etičkih dvojba kraja 20. i početka 21. stoljeća u društvu suočenom s naglom ekonomskom i društvenom tranzicijom te ireverzibilnom promjenom sustava vrijednosti. Naime, svako od poglavlja na neki je način i zasebna rasprava kulturološke prirode o etici konzumerističkoga društva, liberalnoj ekonomiji te vrijednostima poput obitelji, prava na slobodu izražavanja te pristupa kulturnim dobrima u promijenjenim društveno-ekonomskim odnosima. Čak i posljednja studija, *Recepcija suvremene ruske književnosti u Hrvatskoj*, govoreći o prevoditeljskim navikama u našem kulturnom krugu istodobno govori i o širom aspektu, dakle politici hrvatske izdavačke industrije prema ruskoj književnosti i kulturi uopće, ali i o stanju u domaćem prevodilaštvu uopće.

Vrijedi spomenuti još jedan, u određenom smislu novatorski aspekt *Tri tipa ruskoga postmodernizma*. Naime, budući da se govor o postmodernizmu u hrvatskom znanstvenom krugu uglavnom temelji na nizu postmodernih teoretičara zapadnjačke provenijencije, poput Barthesa, Foucaulta, Jamesona, Lyotarda, McHalea i drugih, knjiga Jasmine Vojvodić posebice je zanimljiv i vrijedan doprinos

Jasmina Vojvodić

hrvatskoj znanosti o književnosti jer među spomenute, etablirane teoretičare i filozofe postmoderne smješta i ruske, poput Ćpštejna, Černjak, Lejdermana, Lipoveckog, Nefagine, Skoropanove, Vajla i Genisa i drugih. Uz iznimku prvoga nabrojenog filozofa, ostali su znanstvenici – osim uskomu krugu studenata književnosti i onima koji se književnošću profesionalno bave – u našoj znanstvenoj sredini gotovo posve nepoznati. Njihove teze o postmodernizmu, pak, govore da uz ruski postmodernizam, premda se o njemu javno govori relativno kasno, od 1991., možemo povezati jedan paradoks: naime, Lipoveckij tvrdi da se ruski postmodernizam počeo razvijati kada i na Zapadu, odnosno još u 60-im godinama prošloga stoljeća, i to preko književnih kanala poznatih pod nazivima samizdat, tamizdat i *underground*. Ako je tomu tako, ruska verzija postmodernizma, čiji je jedan od principa sadržan u ultraliberalnoj krilatici *anything goes*, započinje pod okriljem totalitarne kulture. Slično stajalište dijeli i Skoropanova, tvrdeći da je postmodernizam u Rusiji postojao barem dva desetljeća prije njegove kanonizacije potkraj 80-ih i početkom 90-ih godina prošloga stoljeća. Poznata ruska teoretičarka postmodernizma stoga nudi kronološku podjelu ruskoga postmodernizma u tri vala, gdje prvi pada u razdoblje stagnacije (rus. *zastoj*). Ćpštejn je spomenutu tezu do kraja radikalizirao tvrdnjom da Rusija nije ni manje ni više nego prva kulturna sredina u kojoj se pojavio postmodernizam. Njegova teza proizlazi iz ideje da su postmodernizam i komunizam dvije strane istog idejno-estetskog projekta, za što navodi čak devet parametara usporedbe, poput stvaranja hiperrealnosti, determinizma i redukcionizma, antimodernizma, posthistorizma i utopije i drugih, o čemu detaljno piše i Jasmina Vojvodić. Smještanje ruskog postmodernizma u širi kontekst, kao i pokušaji iznalaženja nacionalnih specifičnosti postmodernizma u Rusiji, neobično je koristan i privlačan aspekt studije.

Na kraju bismo istaknuli prije svega udžbeničku vrijednost knjige, koja bi zbog kulturološke građe i atraktivnih pisaca, intenzivno prisutnih i među domaćom čitateljskom publikom, mogla zainteresirati i širi krug čitatelja. ■

Ivana Mance

O MONUMENTALNOM MJERILU

Prikaz znanstvenoga skupa Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj,
Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 21–23. studenoga 2012.

Strukturna funkcija

Premda sintagma »veliki utemeljitelj« na prvi mah zvuči neprimjereno znanstvenom diskursu, koji izbjegava superlativna određenja, posebice kada mu je svrha donijeti kritički sud o povijesnim osobama, upravo ona stoji u nazivu znanstvenog skupa o liku i djelu Ise Kršnjavog održanog od 21. do 23. studenog prošle godine u Zlatnoj dvorani zgrade u Opatičkoj 10, negdašnjeg Odjela za bogoštovlje i nastavu, a današnjega Hrvatskog instituta za povijest, koji je uz Institut za povijest umjetnosti bio i jedan od organizatora skupa. Razlog takvu nazivu nije poglavito individualna veličina lika i djela, nego referenca na povijesno doba ili, bolje reći, povijesni kontekst u kojem je Kršnjavi živio i djelovao, a koji se uobičajava nazivati – dakako, ne bez inicijalne poruge – upravo *Gründerzeitom*, odnosno vremenom utemeljitelja. Isključivo postavljeno u taj kulturni i ideološki okvir, čije je bitno određenje upravo monumentalnost mjerila, lik i djelo Ise Kršnjavog može se odrediti povijesno adekvatnim aršinom. Izvan toga kanona, neka bude slobodno reći, građanske megalomanije, Kršnjavi je oduvijek mogao tek provocirati pretjerano ostrašćene reakcije, kako je to primijetio još Ljubo Babić ustvrdivši da je »mržnja izvajala u našem blatu njegov lik u čudne i goleme dimenzije, u neku nakazu i neko strašilo«. Ta impresija veličinom na neki način traje još i danas pa je stoga odmah na početku važno istaknuti da spomenuta sintagma u nazivu skupa, barem u nakani, nije bila puki hiperbolički topos, nego uvodna naznaka historizacije.

Jer Iso Kršnjavi doista jest bio utemeljitelj u smislu u kojem je vrijeme tražilo upravo takvu strukturnu funkciju: funkciju utemeljenja kulturnih institucija nacionalnoga građanskog društva zasnovanog na liberalnim vrijednostima i tržišnom gospodarstvu, društva u kojem kultura dobiva institucionalnu autonomiju u modernom smislu, ali i politički konstitutivnu, eksplicitno državotvornu, ideološki reprezentativnu ulogu. Diskrepancije koje su proizlazile iz relativne autonomije u izgrađivanju nacionalne kulture i ograničavajućih povijesnih okolnosti nagodbenog režima, a koje su Khuenovu

Iso Kršnjavi, fotografija, Muzej grada Zagreba

ministru i priskrbile kontroverznu slavu, u konačnici tek svjedoče o političkoj cijeni koju građanska sloboda umjetničkog djelovanja još uvijek načelno podrazumijeva; kritičko prosuđivanje doprinosa Ise Kršnjavog nacionalnoj kulturi *Gründerzeita* utoliko može ponuditi odgovore na još uvijek aktualna pitanja o odnosu političke hegemonije i kulturne autonomije u liberalnom demokratskom društvu.

Opseg skupa

Navedena svijest o složenoj, pa i konfliktnoj prirodi odnosa kulture i politike, egzemplarno utjelovljena u radnom i životnom vijeku Ise Kršnjavog, potaknula je ideju o znanstvenom skupu koji bi objedinio humanističke discipline profesionalno mjerodavne dati historografski utemeljenu interpretaciju vlastitoga naslijeđa. Na poziv dvaju instituta koji su organizirali skup odazvao se doista impozantan broj znanstvenika i stručnjaka iz

širokog spektra institucija, od kojih većina s njim stoji u izravnoj povijesnoj vezi: imenovanjem Kršnjavog izvanrednim profesorom povijesti umjetnosti i klasične umjetničke arheologije 1877. godine započela je povijest današnjih Odsjeka za povijest umjetnosti te Odsjeka za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu; unatoč kasnijem razlazu na političkoj osnovi, prijateljstvo sa Strossmayerom priskrbilo mu je i imenovanje za prvog ravnatelja i kustosa Galerije starih majstora 1883. godine; uz Mrazovićevo zauzimanje, poglavito je zauzimanjem Ise Kršnjavog u okviru Društva umjetnosti 1880. osnovan Muzej za umjetnost i obrt, kao i njemu pridružena Obrtna škola, preteča današnje Škole primijenjenih umjetnosti; za vrijeme obnašanja dužnosti predstojnika Odjela za bogoštovlje i nastavu, Kršnjavi će izravno potaknuti osnutak i izgradnju niza školskih institucija, puniti funduse današnjih muzeja i nacionalnih knjižnica, a svoj će mandat naposljetku iskoristiti i za uređenje zgrade vlastitog ministarstva, u kojem je i održan aktualni skup. Trodnevno je zasjedanje tako okupilo povjesničare i povjesničare umjetnosti, ali i etnologe, arheologe, arhitekta, konzervatore, povjesničare književnosti te, nadalje, muzealce i kustose, izlagače radnim mjestom ili temom interesa vezane uz institucionalnu infrastrukturu u čijoj se povijesti neizostavno ponavlja ime Ise Kršnjavog. Pod pretpostavkom da smisao takve akumulacije nije disciplinarna parcelacija naslovnog fenomena, nego interdisciplinarna suradnja u artikulaciji znanstveno relevantnih pitanja, ovaj je susret imao priliku lik i djelo Ise Kršnjavog kritički protumačiti i vrednovati na način koji će minimalizirati hipertrofirano pojedinačnih dimenzija u korist racionalnog sagledavanja cjeline.

Politički manevri

Unatoč, dakako, velikoj raznolikosti izlaganja čak šezdesetak sudionika, retrogradno je moguće izdvojiti nekoliko tematskih cjelina koje više-manje iscrpljuju područje djelovanja Ise Kršnjavog te izlučuju nekoliko temeljnih problema. Rad skupa započeo je nizom izlagača posvećenih političkim pozicijama Ise Kršnjavog. Premda, dakako, taj aspekt života i rada nije moguće izolirati od njegova svjetonazora u cjelini, činjenica jest da je upravo ta linija životopisne pripovijesti dugi niz godina značila najveći izazov kojem god povijesnom modalitetu domoljublja. Na političku je scenu Kršnjavi, naime, ušao u Strossmayerovu taboru; nakon intenzivne intelektualne razmjene koja traje za studentskih godina u Beču i Münchenu te, nadalje, za boravka u Italiji, kamo odlazi kao stipendist Jugoslavenske akademije, Kršnjavi će se u Zagrebu instalirati na profesorsku katedru kao izravni izvršni organ Strossmayerova kulturnog programa. Oportunistička odluka da nakon dolaska Héderváryja promijeni stranački dres, trajno će ga dis-

kreditirati u kolektivnom pamćenju, pa će i svi kasniji politički izbori Ise Kršnjavog biti tek dodatni argument ne samo političke nedosljednosti nego i izdaje nacionalnih interesa. Kako je historiografija praktički do danas teško nalazila ideološki prihvatljiva objašnjenja političkoga krivudanja Ise Kršnjavog, slobodno se može reći da se u izlaganjima povjesničara na ovom skupu možda prvi put s njegova osobnog puta od Strossmayerova narodnjačkog jugoslavenstva, preko unionizma do monarhističke, antikoalicijske pozicije, napokon skinula dugogodišnja aura političke skandaloznosti. Izlaganja Ljubomira Antića, Branka Ostajmera, Arijane Kolak Bošnjak, Marka Vukićevića i Dinka Šokčevića pridonijela su da se pristupanje Kršnjavog vladajućem političkom sastavu, u okviru kojega je obnašao dužnosti odjelnoga predstojnika i saborskoga zastupnika, ne promatra kao izoliran čin moralno upitnog pojedinca, nego kao mogući izbor unutar legitimnih političkih opcija u okviru kojih su se tada artikulirali hrvatski nacionalni interesi. Njegova politička stajališta nakon pristupanja stranci frankovačkih pravaša, koja su se poglavito manifestirala u pitanjima preustroja monarhije i aneksije Bosne, u svojim su izlaganjima obrazložili Ivan Bulić, Zlatko Matijević, Stjepan Matković i Jure Krišto. Uz predavanje o proslavenskoj komponenti svjetonazora Ise Kršnjavog Zdravke Zlodi, predavanje o intenzivnoj korespondenciji Kršnjavog i Strossmayera što ga je održao Zoran Grijak te analize publicistike Ise Kršnjavog na njemačkom jeziku Vlaste Švooger, i mnoga su druga izlaganja, koja nisu bila izravno vezana uz političku djelatnost Ise Kršnjavog, pridonijela da se njegov politički identitet rasvijetli u širem povijesnom kontekstu.

Institucijski boom

Druga velika tematska skupina izlaganja odnosi se na već spomenuti doprinos Isidora Kršnjavog konstituiranju kulturne i obrazovne institucionalne infrastrukture. Tijekom već spomenutog razdoblja njegova boravka u Italiji, točnije u navedenoj intenzivnoj pisanoj razmjeni koja se odvija na liniji Zagreb – Rim između Kršnjavog, Mrazovića, Strossmayera i Račkog, razvit će se program osnutka gotovo svih ključnih institucija. Ulogu Ise Kršnjavog u profiliranju Strossmayerove zbirke, njezinu preseljenju u Zagreb i predstavljanju publici, kao i njegov utjecaj na konačni izgled Akademijine zgrade u kojoj je bila smještena, predstavila je današnja kustosica te galerije Ljerka Dulibić. Poput svih ostalih novoosnovanih europskih muzeja, i galerija starih majstora služila je među ostalim i za provedbu netom pokrenutog studija povijesti umjetnosti, čija je metodologija zahtijevala neposredan rad na uzornom materijalu. Kršnjavi kao profesor povijesti umjetnosti i ravnatelj zbirke slijedio je taj još tijekom bečkog školovanja prihvaćen pristup, a

Josipa Alviž i Jasmina Nestić s Odsjeka za povijest umjetnosti rekonstruirale su i *silab* njegovih kolegija. Istu je funkciju kultiviranja građanskoga ukusa, dakako, trebao imati i Muzej za umjetnost i obrt, muzejsko čedo *Gründerzeita*. Koncept zagrebačkog Obrtnog muzeja slijedio je standardni model u kojem se muzeju redovito pridružuje škola i specijalistički opremljena knjižnica, o čemu je opširnije izložila Anđelka Galić iz današnjeg MUO-a, dodatno pojasnivši izvore i tijekove akvizicija za njegov temeljni fundus. Proces specijalizacije muzeja u 19. stoljeću na kojem je Kršnjavi, dakako, inzistirao, izlučit će, uz Muzej za umjetnost i obrt, i budući Arheološki muzej, nastao emancipacijom arheološkog odjela od matičnoga Narodnog muzeja. Ante Rendić Miočević u svojem je izlaganju naglasio važnost otkupa Nugentove zbirke rimskih figuralnih kamenih spomenika u vrijeme kada je Kršnjavi upravljao resornim ministarstvom, i danas jednog od najznačajnijih dijelova našeg arheološkog fundusa, a Magdalena Mihalinec pak sustavno prikupljanje gipsanih replika antičkih spomenika namijenjenih, za života Kršnjavog nikad zaživjeloj gipsoteci, čije dijelove, doduše, generacije studenata susreću u aulama zagrebačkoga Filozofskog fakulteta. Uza sustavno punjenje muzejskih zbirki, Kršnjavi je za svojega predstojničkog mandata osigurao i nekoliko bibliotečnih otkupa – primjerice, knjižnice obitelji Zrinski i Gajevе biblioteke (izlaganje Dunje Modrić Blivajs) te stručne biblioteke njemačkog povjesničara umjetnosti Antona Springera (izlaganje Irene Kraševac). U sklopu te cjeline valja istaknuti i izlaganja koja su se bavila reformom školstva i unapređenjem srednjoškolskog obrazovnog standarda Ise Kršnjavog: općenit rezime Dunje Modrić Blivajs te, posebice, izlaganje Lidije Butković Mićin o sušačkoj gimnaziji i Nautičkoj školi u Bakru. I naposljetku, Vesna Rapo izlagala je o temporalnoj, ali ključnoj instituciji kulture 19. stoljeća – internacionalnoj gospodarskoj izložbi, šarenoj slici građanskog prosperiteta čiji su središnji motiv upravo umjetnička i obrtna produkcija; za hrvatsko predstavljanje u Beču (1873), Parizu (1878. i 1889), Trstu (1882) i Budimpešti (1885) nije bilo pogodnije osobe od Ise Kršnjavog, koji nije propustio priliku da pokaže uspjehe svoje Obrtne škole.

Pitanja stila

Osim povijesti institucionalne infrastrukture, na skupu su se posebno izdvojila i izlaganja koja su se na primjeru doprinosa Ise Kršnjavog bavila pitanjima stila i općenito društvene funkcije umjetnosti u 19. stoljeću. Kulturni položaj koji je 19. stoljeće davalo umjetničkom obrtu nije se zasnivao samo na činjenici da su obrtnički proizvodi bili praktično sredstvo popularizacije umjetnosti, odnosno estetizacije građanske svakodnevice; tradicijski obrt postao je i epistemološki povlašteni

Iso Kršnjavi, *Faust*, ulje na platnu, Muzej za umjetnost i obrt, 1877.

predmet povijesne spoznaje. Nesumnjivo pod utjecajem filologije i njezinih komparativnih metoda, predmeti seljačkog, odnosno »kućnog« obrta promatraju se kao dekoderi povijesnih putanja stilskih uzoraka, na temelju kojih se izvode zaključci o zajedničkim kulturnim supstratima, ali i regionalnim specifičnostima. Opesija »kućnom industrijom« i »narodnim stilom« Ise Kršnjavog odgojena je izravno na bečkoj školi povijesti umjetnosti i Eitelbergerovim predavanjima, a u izlaganju Libuše Jirsak moglo se doznati da je Kršnjavi o toj temi čak vodio i korespondenciju s Aloisom Rieglom, nesumnjivo najvećim teoretičarem stila, koji mu je preporučio literaturu – *Die Entstehung der Volkswirtschaft* Carla Büchera. Premda je u eri industrijalizacije i kapitalističke privrede investicija u »kućnu industriju« kao strategiju oporavka narodnoga stvaralačkoga genija bila, dakako, ekonomski potpuno nerealna, ta je na tapeti intenzivno prisutna tema imala bitnu ulogu u nacionalnoj senzibilizaciji građanstva. Ideja autohtone ruralne kulture kao uporišta nacionalnoga kulturnog identiteta potaknula je i istraživanje materijalne folklorne baštine, uspostavljajući polje etnološkog interesa. Tihana Petrović Leš u izlaganju o pokušajima organizacije »kućnog« rukotvorstva Ise Kršnjavog te Sanja Lončar i Žarko Španiček u izlaganjima o »narodnom stilu« u graditeljstvu, upozorili su na to koliko je važnost za Kršnjavog i njegovu generaciju imalo ne samo očuvanje tog dijela baštine nego i mogućnost njezine popularizacije u suvremenoj vizualnoj kulturi čiji je historistički habitus dopuštao takve reference. Pokušaj obrazovanja nacionalno prepoznatljivog stila u umjetnosti iz derivacija regionalne tradicijske baštine, uostalom, bit će aktualan još dugo u 20. stoljeću, na što je u svojem izlaganju upozorio i Petar Prelog, postavivši indikativnu analogiju između Kršnjavog i Ljube Babića, koji je gotovo pola stoljeća poslije njegovao srodne težnje. Nacionalna predoznačenost građanske kulture *Gründerzeita*, međutim, nije se očitovale samo u interesu za lokalnu tradicijsku baštinu ne-

go za povijest općenito, što je, dakako, bitna definicija historizma kao stilske i epistemološke paradigme vremena. Eklektičko posezanje za stilskim predlošcima iz prošlosti, nadasve u arhitekturi, zorno je predstavljalo utemeljenje političkog legaliteta građanstva u povijesnoj svijesti o sebi i vlastitim ishodištima; semperovska teza o svrsishodnosti građevinskog stila s obzirom na funkciju građevine omogućila je da se potrebe modernoga gradskog života, ali i temeljne vrijednosti nacionalnoga građanskog društva utjelove u pseudopovijesnom obličju. Isidor Kršnjavi, dakako, bio je tipični predstavnik takvog razumijevanja arhitektonskog stila, a njegova suradnja s Hermanom Bolléom, kojeg je sam i doveo u Zagreb, omogućila mu je da se ta načela i provedu u djelo. Radi efikasne realizacije građevinskih projekata Kršnjavi je pokrenuo i graditeljski odjel na Obrtnoj školi, što je bila glavna tema izlaganja Jasne Galjer, dok je Dragan Damjanović u svojem izlaganju dao sažet prikaz njegovih stilskih preferencija, obrazloživši simboličke, ali i praktične aspekte pojedinih rješenja. Činjenica da će već početkom 20. stoljeća historistička načela u razumijevanju arhitekture i gradogradnje biti potpuno strana modernističkom habitusu, Kršnjavog će dovesti u niz konflikata, među ostalim i s Viktorom Kovačićem povodom uređenja Dolca i izgradnje crkve sv. Blaža; izlaganja Zlatka Jurica, Marka Špikića i Franka Čorića sretno su se nadovezala na prethodna, podsjećajući da je i u toj epizodi bila posrijedi tek smjena paradigme koja je nadilazila osobna htijenja moćnih pojedinaca. Tom tematskom sklopu pridružuju se i izlaganja o samoj palači koja je udomaćila skup, bivšoj zgradi Odjela za bogoštovlje i nastavu, čiji interijer odražava ne samo historistički ukus Ise Kršnjavog, koji ju je dao urediti, nego i konkretnu političku stvarnost društva u čije je ime napravljena: Tamara Tvrtković pomno je analizirala antički ikonografski program zgrade, dok je Mislav Gregl upozorio na odstupanja u izboru tematike slika u Zlatnoj dvorani od izvorne koncepcije Ise Kršnjavog, na kojima se između redaka romantične povijesne naracije sasvim jasno čita dnevnopolitički intertekst.

Očevi i sinovi

Posljednja velika skupina izlaganja donijela je niz pojedinačnih zgoda iz povijesti odnosa Ise Kršnjavog s onodobnim umjetnicima. Ta izlaganja ponajprije ilustriraju genezu modernizma koji svoju razlikovnu kvalitetu definira u načelno antagonističkom odnosu prema kulturi historizma, istodobno, međutim, nasljeđujući većinu njegovih ideoloških premisa. Razumljivo je da će

prvu modernističku secesiju u povijesti hrvatske umjetnosti iznijeti upravo generacija umjetnika koja je izišla ispod skuta Ise Kršnjavog, odnosno koju je sam odgajao namičući stipendije za školovanje, osiguravajući atelije-re i javne narudžbe. O suradnji Kršnjavog s Ivom Kerdićem govorio je Ivan Mirnik, o njegovu odnosu prema kiparu Rudolfu Valdecu Enes Quien, o Mirku Račkom Katarina Lukavečki i Marija Barović, o Ivanu Meštoviću Dalibor Prančević, o ostalim protagonistima grupe Medulić i umjetnicima jugoslavenskoga političkog opredjeljenja Sandi Bulimbašić, o Marku Rašici Sanja Žaja Vrbica, o polemikama Kršnjavog s mladim kritičarom Kostom Strajnićem izložio je Ivan Viđen, dok je Petra Senjanović govorila o odnosu Kršnjavog prema simbolizmu općenito. Na taj se niz nadovezalo i izlaganje Krešimira Galovića, u kojem je zastupao kontinuitet modernizma između 1895. i 1915. godine upozoravajući na mekoću granica u smjeni historizma i secesije, kao i izlaganje Tatjane Kabač i Sanje Zadro o dvama ključnim kritičkim tekstovima s početka stoljeća, u kojima Kršnjavi sebi suvremenu umjetnost promatra kao kontinuirani razvoj prema modernom nacionalnom izrazu.

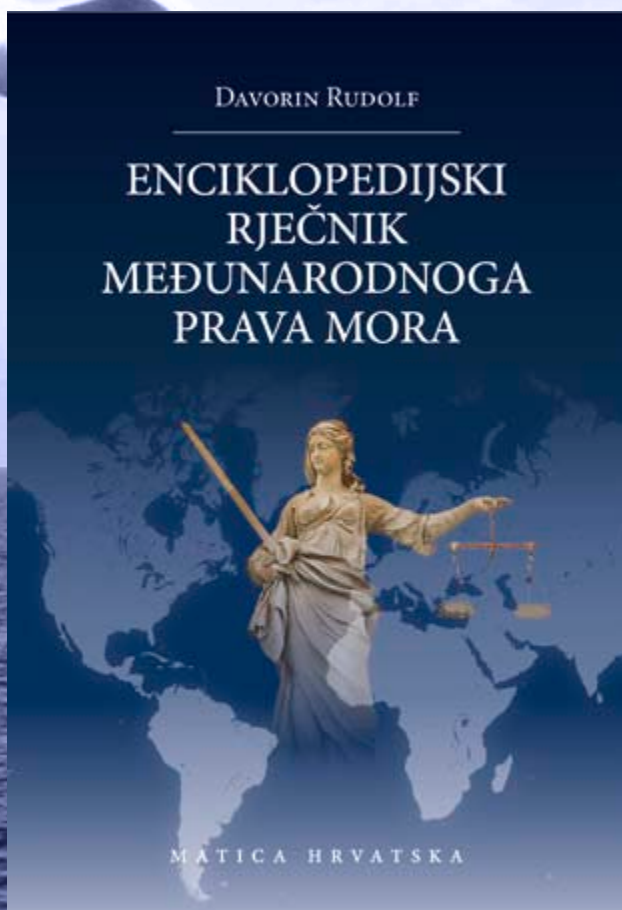
Napomene li se za kraj da su četiri izlaganja bila posvećena i slikarstvu Ise Kršnjavog, po jedno njegovu književnom radu i prevodilaštvu, zatim njegovu amaterskom interesu za fotografiju te naposljetku njegovim vezama s franjevcima, odnosno osobnom kultiviranju franjevačke duhovnosti, jasno je da životna i radna biografija Ise Kršnjavog uvelike nadilazi opseg trodnevnog simpozija.

Obilna pak ostavština Ise Kršnjavog, osim u Hrvatskom državnom arhivu, čuva se i u Arhivu za likovne umjetnosti HAZU te zavičajnom muzeju u njegovim rodnim Našicama; djelatnice potonjih arhiva ukratko su prikazale građu koja se odnosi u prvom redu na njegov privatni život, koji strašću nije zaostajao za javnim. Lik njegove druge supruge, književnice Štefe Iskre, koji je na kraju ukratko prikazala Dubravka Peić Čaldarović, sigurno bi mogao biti polazište za romansiranje biografije velikog utemeljitelja iz jedne alternativne, ekscentrične perspektive.

Premda opsegom velik i tempom rada intenzivan, skup »Iso Kršnjavi – veliki utemeljitelj« nije iscrpio temu; ne toliko u smislu njezine ekstenzivnosti, nego načelnih problema koje otvara, a čije promišljanje može pridonijeti interdisciplinarnom znanju o procesima povijesnoga konstituiranja nacionalnoga građanskog društva. Imajući pak na umu dugu, vrijednosno oscilirajuću povijest recepcije njegova lika i djela, činjenica da će i ovaj skup neizbježno posvjedočiti o vlastitim granicama razumijevanja nije najmanje važna za budući sud. ■

Nagrada Matice hrvatske za znanost OTON KUČERA

za 2011. i 2012.

Davorin Rudolf

ENCIKLOPEDIJSKI RJEČNIK MEĐUNARODNOGA PRAVA MORA

(Novo, izmijenjeno i dopunjeno, višejezično izdanje)

biblioteka: RJEČNICI / LEKSIKONI

Matica hrvatska, Zagreb 2012.

format: 17×25 cm
opseg: 927 str.
uvez: tvrdi s ovitkom

ISBN: 978-953-150-905-3

cijena: 640,00 kn

Enciklopedijski rječnik međunarodnoga prava mora akademika Davorina Rudolfa predstavlja sintezu autorova dugogodišnjega znanstvenog i praktičnog rada na problemima pomorskoga međunarodnog prava i međunarodnih odnosa. Znanstveno-metodološki utemeljeno i terminološki jasno određeno, Rudolfovo djelo na svima razumljiv način spaja u cjelinu izvorne autorove spoznaje sa svim značajnijim interdisciplinarnim (pravnim, političkim, zemljopisnim, povijesnim, vojnim, statističkim, jezikoslovnim) uvidima hrvatske i inozemne znanosti u pravo mora.

Prvo izdanje Rudolfova *Rječnika* objavljeno je 1989. U međuvremenu svijet se politički i državnopravno u mnogočemu izmijenio, što se, dakako, odrazilo i nizom važnih promjena i novina u suvremenome međunarodnom pravu mora, koje se u izmijenjenim okolnostima treba promatrati, prema riječima samog autora, kao »odraz snažnog prodiranja vlasti obalnih država u goleme morske i podmorske postore, kakva nije bilo u povijesti svijeta. Obalne države [...] okrenule su se i nasrnule na morske i podmorske prostore otvorenoga mora koje je oduvijek bilo slobodno za sve države, obalne i neobalne. Izvan njihovih jurisdikcijskih zona i područja suverenih prava i suvereniteta, ostao je još okrnjeni dio otvorenoga mora te dubokomorski prostor morskoga dna i podzemlja Zone, općeg dobra čovječanstva, kao paradigma budućega jedinstva svijeta«.

Uz višejezični abecedarij, *Enciklopedijski rječnik međunarodnoga prava mora* opremljen je i brojnim ilustracijama te kazalima koja omogućuju jednostavno pretraživanje i snalaženje u tekstu.

ISBN: 9771330249001

9 771330 249001

06013